
SOUDOBÉ DĚJINY

XXVI / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Kateřina Čapková, Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan, Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Adam Coman

doktorand v oboru historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami sionismu a nacionálních hnutí, zvláště v kontextu Blízkého východu.

Markéta Devátá (1968)

rusistka a historička, vědecká pracovnice a vedoucí Pracovní skupiny pro dějiny paměti Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Zabývá se ideologizací společenskovedních oborů v Československu po roce 1945, dějinami vysokých škol ve dvacátém století, historií ruských a ukrajinských vědeckých institucí v meziválečném Československu a místy paměti spjatými s komunistickou minulostí v současné České republice. Vydala publikaci *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Praha 2014) a spolu s Doubravkou Olšákovou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem práci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník oddělení dějin Akademie věd Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., zároveň přednáší na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a je předsedou redakční rady časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména historií stravování a konzumu, dějinami vědní politiky a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval monografie *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003) a *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Praha 2010). Společně s Jiřím Knapíkem vydal dvousvazkového *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Praha 2011) a monografii *Volný čas v českých zemích, 1957–1967* (Praha 2013), spolu s Vlastou Mádlovou česko-anglickou publikaci *The history of the Czech Academy of Sciences in pictures / Dějiny Akademie věd v obrazech* (Praha 2014). Společně s Jakubem Jarešem je vedoucím autorského kolektivu monografie *Mezi konkurencí a spoluprací: Univerzita Karlova a Československá akademie věd 1945–1969* (Praha 2018) a spolu s Jiřím Knapíkem vedoucím autorského kolektivu monografie *Mezi pionýrským šátkem a mopedem: Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970* (Praha 2018).

Václav Horčíčka (1971)

profesor a ředitel Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, předseda oborové rady a vedoucí semináře nejnovějších dějin na tomto pracovišti. Zabývá se dějinami elit, zejména šlechty, ve střední Evropě, nejnovějšími světovými dějinami se zaměřením na první světovou válku a dějinami mezinárodních vztahů ve dvacátém století. Vedle řady studií publikoval monografie *Rakousko-uherská politika vůči sovětskému Rusku v letech 1917–1918* (Praha 2005), *Vztahy Rakousko-Uherska a Spojených států amerických v období první světové války* (Praha 2007) a *Lichtenštejnové v Československu* (Praha 2014). Je spoluautorem dalších knižních prací *Na rozcestí: Rakousko-uherská zahraniční služba v posledních letech existence monarchie* (spolu s Václavem Horčíčkou a Hanou Královou, Praha 2009), *Lichtenstein und die tschechoslowakischen Konfiskationen von 1945: Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart* (spolu s Rolandem Marxerem, Vaduz 2013) a českého překladu *Lichtenštejnsko a československé konfiskace z roku 1945: Od druhé světové války po současnost* (Brno 2015), *Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století* (s Janem Županičem, Praha 2017).

Michaela Janečková (1982)

inženýrka architektury, působí v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze jako pedagožka a badatelka v projektu „Architektura a politika“. Zaměřuje se především na dějiny architektury druhé poloviny dvacátého století a její společensko-politické kontexty. Podílela se na projektu výzkumu panelákových sídlišť v Československu a její texty byly otisknuty ve výsledných publikacích *Paneláci 1: Padesát sídlišť v českých zemích. Kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku a Paneláci 2: Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989. Kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště: Plány, realizace, bydlení 1945–1989* (ed. Lucie Skřivánková, Rostislav Švácha, Eva Novotná, Martina Koukalová a Karolina Jirkalová, Praha 2016 a 2017).

Peter Jašek (1983)

slovenský historik, ředitel Sekce vědeckého výzkumu Ústavu paměti národa v Bratislavě. Věnuje se slovenským dějinám ve dvacátém století, zejména v období druhé poloviny šedesátých let a takzvané normalizace, pádu komunistického režimu na Slovensku a aktivitám slovenského politického exilu. Je autorem politické biografie *Vasil Biľak: Zradca alebo kolaborant?* (Bratislava 2017) a spoluautorem monografií *V stopách železného Felixa: Štátna bezpečnosť na Slovensku v rokoch 1945–1989* (spolu s Matejem Medveckým a Jergušem Sivošem, Bratislava 2012) a *Slovenskí generáli 1939–1945* (spolu s Bronislavem Kinčokem a Martinem Lackem, Praha 2013). Dále je editorem několika sborníků, autorem řady odborných studií a podílel se na přípravě výstav věnovaných moderním dějinám Slovenska.

Lucie Kubíčková (1993)

absolventka magisterského oboru Elektronická kultura a sémiotika Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, doktorandka na Metropolitní univerzitě v Praze.

Věnuje se především analýze proměny žánru reklamní fotografie působením sociální sítě Instagram.

Dagmar Petišková (1959)

pracuje v bibliografickém oddělení Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského v Praze a zabývá se česko-ukrajinskými literárními vztahy. Je editorkou sborníků věnovaných ukrajinské emigraci v Československé republice: *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu* (Praha 2005), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Praha 2006) a *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda* (Praha 2009).

Michael Polák (1990)

doktorand v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se obdobím státního socialismu v Československu se zaměřením na sociální hnutí, politiku ulice, vysokoškolskou politiku, neonacismus, fašismus a dějiny holokaustu.

Petr Roubal (1975)

výzkumný pracovník oddělení politických dějin Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Orientuje se na zkoumání moderních politických rituálů a legitimizačních strategií komunistického režimu, na dějiny socialistické tělovýchovy a Sokola, dějiny československého parlamentarismu a politické pravice po roce 1989, soudobé dějiny Prahy a urbanismu v období socialismu. Publikoval monografii *Československé spartakiády* (Praha 2016), studii *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Praha 2013) a podílel se na kolektivní monografii *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Adélou Gjuríčovou, Michalem Kopečkem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Marcela Rusinko (Chmelařová) (1976)

historička umění a ekonomka, přednáší dějiny moderního a současného umění na Semináři dějin umění Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se teorií a historií soukromého sběratelství, provenienčním výzkumem pohybů uměleckých sbírek v komunistickém Československu, historií a současností fungování českých muzeí umění. Je autorkou výtvarné monografie *Richard Fremund* (Praha 2014) a publikace „*Snad nesbíráte obrazy? Cesty soukromého sběratelství moderního umění v českých zemích v letech 1948–1965* (Brno 2018), s Vítěm Vlnasem připravila výstavní a publikační projekt *Sobě ke cti, umění ke slávě: Čtyři století uměleckého sběratelství v českých zemích* (Brno – Plzeň 2019). Je také kurátorkou řady výstav a autorkou textů do průvodních katalogů.

Petra Schindler-Wisten (1976)

výzkumná pracovnice a vedoucí Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Soustředí se na chalupářskou subkulturu v Československu

v druhé polovině dvacátého století, každodennost v období takzvané normalizace, etické a právní aspekty orální historie. Publikovala mimo jiné monografii *O chalupách a lidech: Chalupářství v období tzv. normalizace a transformace* (Praha 2017).

Milan Sovilj (1981)

srbský historik, odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami československo-jugoslávských vztahů a dějinami Jugoslávie. Vedle řady studií, publikovaných většinou v Srbsku, vydal monografie *U potrazi za nedostižným: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (V pátrání po nedosažitelném: Jugoslávsko-československé kulturní styky v letech 1945–1949. Bělehrad 2012) a *Československo jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československa do okupace Království Jugoslávie* (Praha 2016).

Luboš Veselý (1978)

historik, působí na Ministerstvu zahraničních věcí České republiky, aktuálně v diplomatické funkci na českém velvyslanectví v Moskvě. Věnuje se soudobým dějinám střední a východní Evropy, zejména Ukrajiny a Ruska.

Pavel Vlk (1991)

absolvent magisterského oboru Elektronická kultura a sémiotika Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, doktorand na Metropolitní univerzitě v Praze. Věnuje se reflexi proměn ve způsobech analýzy audiovizuálních médií a konstruování neurovědeckého diskurzu v oboru mediálních studií.

Jan Županič (1972)

profesor a vedoucí semináře novověkých dějin v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se evropskými novověkými dějinami a historií šlechty a elit v 19. a 20. století. Vedle řady studií publikoval monografie *Nobilitační privilegia pro obránce pražských měst roku 1648* (Praha 2001), *Nová šlechta Rakouského císařství* (Praha 2006), *Rakousko-Uhersko a polská otázka za první světové války* (Praha 2006) a *Židovská šlechta podunajské monarchie: Mezi Davidovou hvězdou a křížem* (Praha 2012). Je spoluautorem několika dalších knižních publikací, mimo jiné *Na rozcestí: Rakousko-uherská zahraniční služba v posledních letech existence monarchie* (spolu s Václavem Horčíčkou a Hanou Královou, Praha 2009), *Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století* (spolu s Václavem Horčíčkou, Praha 2017) a *Nobilitas Iudaeorum: Židovská šlechta střední Evropy v komparativní perspektivě* (spolu s Michalem Fialou, Praha 2017).

Obsah

Studie a eseje

- Václav Horčíčka –
Jan Županič První československá pozemková reforma jako
faktor zahraniční politiky
*Příspěvek k málo známému aspektu československo-
-rakouských vztahů v letech 1918–1938* 449
- Milan Sovilj Počátky československé a jugoslávské exilové vlády
v Londýně za druhé světové války
Očekávání, možnosti a realita 472
- Marcela Rusinko Normalizační rovnice historika umění
*Trestní kauza Jaromíra Neumanna
z let 1985–1988* 494
- Pražské jaro 50 let poté**
- Markéta Devátá Paměť pražského jara v českém veřejném prostoru
padesát let poté 522
- Peter Jašek Rok 1968 v paměťové politice
na Slovensku 540

Materiály

- Luboš Veselý Ukrajinský faktor pražského jara?
*Petro Šešest a československý rok 1968
ve světle dokumentů tajné bezpečnosti
Ukrajinské SSR* 558

Recenze

Michaela Janečková	Diktát komunistické politiky, nebo dědictví umělecké avantgardy? 585
Petr Roubal	Pestrost panelové šedi 594
Pavel Vlk	O příznacích totality ve všedním životě a jejich uměleckém zobrazení 598
Lucie Kubíčková	Tuzemský komiks dvacátého století <i>Tři svazky ucelených dějin</i> 604
Martin Franc	Rozpaky nad monumentem o dějinách československého komiksu 609
Michael Polák	Tři diskuse o studentské každodennosti za socialismu 614
Petra Schindler-Wisten	Nenápadné půvaby socialistické módy 618
Adam Coman	Blízký východ v komparativní perspektivě 622
Dagmar Petišková	Zpověď Tomase Venclovy 627
<i>Anotace</i>	613
<i>Abstracts</i>	639

První československá pozemková reforma jako faktor zahraniční politiky

Příspěvek k málo známému aspektu československo-rakouských vztahů v letech 1918–1938

Václav Horčíčka – Jan Županič

Československo-rakouské vztahy nebyly v meziválečném období bez konfliktů a nedorozumění. Zvláště jejich počátky v letech 1918 a 1919 rozhodně nelze označit za harmonické. Přispěl k tomu samozřejmě již sám způsob, jakým obě republiky vznikly. Zatímco Československo bylo výsledkem několikaleté cílevědomé práce zahraničního i domácího odboje, Rakousko se k samostatnosti dopracovalo zjednodušeně řečeno jaksi mimoděk; v podstatě šlo o výsledek vojenské, hospodářské a politické krize z podzimu 1918. V prvních letech své nezávislé existence pak byly oba takzvané nástupnické státy habsburské monarchie zatíženy zejména sporem o osud německé menšiny v Československu, jejíž představitelé na přelomu října a listopadu 1918 vyjádřili vůli stát se součástí Německého Rakouska.¹ Nejistotu ohledně hranic obou států ukončilo násilné obsazení pohraničních oblastí československými jednotkami a s konečnou platností až Saintgermainská mírová smlouva z 10. září 1919.²

1 Vznikly autonomní provincie Deutschböhmen, Sudetenland, Böhmerwaldgau a Deutschsüdmähren. K vývoji v pohraničí srv. např. LILL, Matthias Franz: *Die Tschechoslowakei in der österreichischen Aussenpolitik der Zwischenkriegszeit (1918–1938): Politische und wirtschaftliche Beziehungen*. München, Sudetendeutsches Archiv 2006, s. 43–64.

2 K mírovým jednáním s Rakouskem srv. KONRÁD, Ota: *Nevyvážené vztahy: Československo a Rakousko 1918–1933*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2012, s. 110–119.

Není cílem této statě analyzovat a komplexně hodnotit vývoj vzájemných československo-rakouských politických a hospodářských vztahů ve sledovaném období. Ostatně důkladně tak v nedávné době učinili Ota Konrád a Matthias Franz Lill. Je však třeba přesto alespoň konstatovat, že po uzavření mírové smlouvy došlo k jejich postupné normalizaci. Významným milníkem na cestě k uklidnění poměru mezi Prahou a Vídní byla takzvaná Lánská smlouva z 16. prosince 1921, kterou oba státy mimo jiné uznaly svou teritoriální integritu. Šlo o významný úspěch československého ministra zahraničí Edvarda Beneše, který v Rakousku vyvolal mnoho protestů. Důležité byly i hospodářské souvislosti smlouvy. Alpská země, která se těžko vypořádávala s důsledky rozdělení Rakousko-Uherska, získala od svého severního souseda půjčku pět set milionů korun, a především byla ukončena její hospodářská blokáda.³

Přes normalizaci hospodářských vztahů mezi oběma státy i nadále existovala sporná témata, kterým se dosud odborná literatura věnovala jen okrajově. Jedním z nich byly důsledky československé pozemkové reformy pro velkostatky, které na území Československa vlastnili Rakušané. Stranou pozornosti je ponechala i již citovaná práce Matthiase Franze Lilla *Československo v rakouské zahraniční politice meziválečné doby (1918–1938)*, která jinak deklaruje zacílení na vzájemné politické i hospodářské vztahy. Je tomu tak přesto, že (jak o tom ještě bude řeč) rakouští velkostatkáři v Československu vlastnili rozsáhlý majetek a boj o jeho záchranu tvořil významnou část agendy rakouského diplomatického zastoupení v Praze.⁴ Cílem této studie je zejména zjistit, jaký význam měly spory o provedení pozemkové reformy z hlediska komplexu československo-rakouských vztahů v meziválečné době. Dále je zapotřebí stanovit, do jaké míry oba státy podřizovaly svůj postup ve věci pozemkové reformy potřebám vlastní zahraniční či zahraničněobchodní politiky. Byla československá ochota korigovat stanovisko k pozemkové reformě na statcích rakouských občanů přímo úměrná snaze o dobré vztahy se sousední zemí? Aby bylo možné na výše uvedené otázky kvalifikovaně odpovědět, bylo nutné je zařadit do širších souvislostí a zaměřit se jak na cíle pozemkové reformy, tak na přístup československých úřadů k zahraničním vlastníkům obecně. To si vyžadovalo provést poměrně rozsáhlý výzkum v domácích a zahraničních archivech, zejména v pražském Národním archivu a Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky a v Rakouském státním archivu (*Österreichisches Staatsarchiv*) ve Vídni.

3 LILL, M. F.: *Die Tschechoslowakei in der österreichischen Aussenpolitik der Zwischenkriegszeit (1918–1938)*, s. 165.

4 Pozemkové reformě na statcích rakouských občanů se detailněji věnovala jediná studie: KUBAČÁK, Antonín: Provádění pozemkové reformy na majetku cizích státních příslušníků v období první republiky. In: *Vědecké práce Národního zemědělského muzea*, č. 29. Praha, Národní zemědělské muzeum 1991–1992, s. 33–72.

Cíle pozemkové reformy

Pozemková reforma byla zahájena již krátce po převratu, v listopadu 1918, kdy bylo přijato první ze série příslušných legislativních opatření, zákon o obstavení velkostatků.⁵ V dubnu 1919 byl přijat takzvaný záborový zákon, na jehož základě byl zabrán velký pozemkový majetek.⁶ Jeho hranice byla stanovena na sto padesát hektarů zemědělské nebo dvě stě padesát hektarů veškeré půdy. Zabraní ovšem neznamenal, že byl majetek rovnou vyvlastněn, či dokonce zkonfiskován. V podstatě šlo hlavně o to, že stávající vlastník nesměl se svým majetkem bez souhlasu státu volně nakládat, například ho prodat, rozdělit a podobně.⁷ V lednu 1920 pak následoval takzvaný přídělový zákon, který stanovil pravidla přidělování zabrané půdy. V dubnu téhož roku byl přijat zákon náhradový, upravující způsob odškodnění původních vlastníků. Výše náhrady se přitom vypočítávala podle průměrných cen půdy z let 1913 až 1915, čímž byli velkostatkáři – zvláště ti s rozlohou nad tisíc hektarů, kterým se náhrada ještě dále snižovala – významně poškozeni.⁸ V závěrečném období války totiž ceny půdy dále rostly. Vedle toho byly v rámci pozemkové reformy přijaty některé další zákony.⁹

Nemalý význam mělo zrušení fideikomisů,¹⁰ které komplikovaly provedení pozemkové reformy. V Československu byly fideikomisy úředně zrušeny zákonem č. 179/1924 Sb. z 3. července 1924,¹¹ zažitá tradice a snaha o zachování společenských pozic ovšem vedly některé rody k uzavírání dohod, které *de facto* fideikomisní nástupnictví opět zaváděly. Například již v roce 1925, tedy krátce po vydání zmíněného zákona, přistoupili členové častolovické linie hraběcího rodu Sternbergů k uzavření zvláštní rodinné dohody o závazku fideikomisní substituce na východočeských

5 Zákon č. 32 ze dne 9. listopadu 1918 o obstavení velkostatků. In: epravo.cz [online]. © 1999–2019 [cit. 2019-11-10]. Dostupné z: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=818&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>.

6 Zákon o zabrání velkého majetku pozemkového, č. 215/1919 Sb. In: beck-online.cz [online]. [Cit. 2019-11-10.] Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzge4v6mrrguxhazrrhbsc2my>.

7 Viz RYCHLÍK, Jan: Pozemková reforma v Československu v letech 1919–1938. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea*, č. 27. Praha, Zemědělské muzeum 1987–1988, s. 127–148.

8 Zákon č. 329 ze dne 8. dubna 1920 o převzetí a náhradě za zabraný majetek pozemkový (zákon náhradový). In: epravo.cz [online]. © 1999–2019 [cit. 2019-11-10]. Dostupné z: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=1910&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>.

9 Viz HORÁK, Ondřej: *Lichtenštejnové mezi konfiskací a vyvlastněním: Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století*. Praha, Libri 2010, s. 75–85.

10 Fideikomis neboli svěřenství byla právní norma, která zakládala dědickou nedílňost jmění většinou nemovitého a někdy i movitého majetku. Stanovovala též pravidla přechodu tohoto majetku na určené potomky rodu.

11 Částka 179: Zákon ze dne 3. července 1924 o zrušení svěřenectví. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého: Ročník 1924* [online]. [Cit. 2019-10-11.] Dostupné z: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1924/089-1924.pdf>.

velkostatkách Častolovice a Zásmyky. Ta stanovovala výlučně mužské nástupnictví v držení těchto dominií, která nadále měla zůstat hlavní základnou rodu.¹²

Cílem pozemkové reformy bylo ovlivnit sociální složení venkova a současně podpořit český a slovenský nacionální element v mnohonárodnostním československém státě. Velmi ji propagovala Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu (agrárníci), zejména její liberální křídlo, vedené předsedou strany Antonínem Švehlou.¹³ Na jednu stranu šlo tedy o to utišit hlad bezzemků po půdě, přičemž značnou roli zde sehrála i světová válka a nedostatek potravin. Bylo též třeba zabezpečit válečné navrátilce, invalidy a vdovy.¹⁴ Na stranu druhou se nová moc snažila posílit v republice český živel. Jak uvádí současná česká odborná literatura: „V přidělovém řízení při parcelaci velkostatků v jazykově smíšených oblastech přišli němečtí žadatelé s výjimkou výkupu dlouhodobých pachtů většinou zkrátka.“¹⁵

V této souvislosti je třeba konstatovat, že pozemková reforma byla v meziválečném období s různou intenzitou prováděna i v dalších zemích střední a východní Evropy. Zatímco zejména v Maďarsku byl její průběh mírnější než v Československu, například v Pobaltí byl naopak velmi restriktivní s cílem podpořit konstitutivní národy (Estonce či Lotyšé). Výsledkem byla likvidace velkostatků vlastněných zejména takzvanými Baltskými Němci. Určité protiněmecké ostří měla i reforma v Polsku.¹⁶

Rakouští vlastníci a uplatňování reformy vůči zahraničním občanům

Pozemková reforma zasáhla také zahraniční vlastníky velkostatků. Nečetná odborná literatura uvádí, že cizincům patřilo v době vzniku Československé republiky asi jednadvacet procent veškeré půdy.¹⁷ Rakušané tvořili vedle vlastníků říšsko-německých a maďarských nejvýznamnější vlastnickou skupinu.¹⁸ Podle seznamu,

12 Viz POKLUHA, Zdeněk: *Moravští Šternberkové: Panský rod rozprostřený od Jeseníků ke Karpatům*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2012, s. 241–243. Originál dohody je uložen ve Státním okresním archivu Rychnov nad Kněžnou, fond (f.) Okresní soud Kostelec nad Orlicí, signatura (sign.) D 163/37. V důsledku turbulentních změn a konfiskací po nástupu komunistů k moci roku 1948 upadla tato dohoda (a snad i další podobné) v zapomenutí a v restitučních řízeních již nebyly brány v úvahu.

13 Viz SLEZÁK, Lubomír: Tvůrci, kritikové a odpůrci pozemkové reformy. In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 1. Praha, Historický ústav AV ČR 1993, s. 197–215.

14 Viz PUTTKAMER, Joachim von: Die Tschechoslowakische Bodenreform von 1919: Soziale Umgestaltung als Fundament der Republik. In: *Bohemia*, roč. 46, č. 2 (2005), s. 315–342.

15 JANČÍK, Drahomír: Pozemková reforma – nástroj nacionálního rozdělení půdního fondu. In: JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (ed.): *Nacionalismus zvaný hospodářský: Stržety a zápasý o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*. Praha, Dokořán 2011, s. 327.

16 Srv. BEREND, Ivan T.: *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley, University of California Press 1998, s. 288–294.

17 KUBAČÁK, A.: Provádění pozemkové reformy na majetku cizích státních příslušníků v období první republiky (viz pozn. 4).

18 Například říšským Němcům patřilo téměř 378 tisíc hektarů československé půdy (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*, Berlín (dále PAAA), f. Gesandtschaft Prag, karton (k.) 101,

který rakouskému vyslanectví v Praze předal v listopadu 1924 reprezentant rakouských velkostatkářů v Československu Albrecht hrabě Zedwitz, šlo o více než pět desítek fyzických a právnických osob, jejichž pozemkový majetek dosahoval rozlohy téměř 195 tisíc hektarů půdy. Většinou se jednalo o lesy, jen necelých sedmdesát devět tisíc hektarů tvořila orná půda.¹⁹ Mezi vlastníky dominovali aristokraté (jejichž tituly i přes oficiálně zrušené šlechtictví zde uvádíme), vyskytovaly se však mezi nimi také osoby občanského původu, církevní instituce či obce. Největšími velkostatkáři s rakouským občanstvím byli Alfred kníže Windischgrätz se zhruba třídvaceti tisíci hektary půdy v západních a jižních Čechách a částečně též na Slovensku (především Kladruby, Tachov, Štětka a Trstín na Slovensku), dále Karl Josef kníže Trauttmansdorff se sedmnácti tisíci hektary v jihozápadních a severovýchodních Čechách (především Horšovský Týn/Bischofteinitz a Jičín-Kumburk) a Johann Josef hrabě Herberstein-Proskau s více než třinácti tisíci hektary v severních a jižních Čechách a na jižní Moravě (Libochovice, Nepomyšl, Vlachovo Březí a Dolní Kounice).

Půdu o rozloze mezi pěti a deseti tisíci hektary pak vlastnilo několik dalších významných aristokratických rodů zaniklé podunajské monarchie s rakouským občanstvím. Například Hartigové drželi severočeský velkostatek Mimoň-Vartenberk,²⁰ rod Dietrichstein-Mensdorff-Pouilly pak jihomoravský velkostatek Mikulov. Mezi významnými vlastníky velkostatků byly i přední politické osobnosti minulé éry. Bývalý předlitavský ministerský předseda Heinrich hrabě Clam-Martinič spravoval velkostatek Smečno ve středních Čechách (asi šest tisíc hektarů), bývalý rakousko-uherský ministr zahraničních věcí Ottokar hrabě Czernin pak Vinoř u Prahy (asi patnáct set hektarů).

Karl Josef, V. kníže Trauttmansdorff (1897–1976) s rodinou. Tento příslušník knížecí linie rodu pocházejícího ze Štýrska byl posledním majitelem velkostatků Horšovský Týn a Jičín (foto Státní oblastní archiv v Plzni, fond Rodinný archiv Trauttmansdorffů)

Liste der durch die Bodenreform betroffenen reichsdeutschen Grossgrundbesitzer in der Tschechoslowakei).

19 *Österreichisches Staatsarchiv, Vídeň* (dále *ÖStA*), Archiv der Republik, Wien, Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten (dále *AdR/Auswärtiges*), f. Gesandtschafts- und Konsulatsarchive, Gesandtschaft Prag (dále *Gesandtschaft Prag*), k. 61, dopis Albrechta hraběte Zedwitze rakouskému vyslanci v ČSR Ferdinandu Markovi z listopadu 1924, Grossgrundbesitzer österreichischer Staatsangehörigkeit in der Tschechoslowakei.

20 Od roku 1946 Stráž pod Ralskem.

Kromě aristokratů a politických veličin se mezi rakouskými statkáři v českých zemích vyskytovali také příslušníci nové šlechty, často z kruhů podnikatelské elity monarchie. Uvedme alespoň nejznámější z nich. Potomek slavného bankéřského a podnikatelského rodu Alphonse Maier svobodný pán von Rothschild vlastnil slezské Šilheřovice (více než tři tisíce hektarů) a jeho bratr Louis Nathaniel nedaleký Dolní Benešov (více než dva tisíce hektarů). Wilhelm rytíř von Gutmann, původem z rodiny, která po několik generací ovládala značnou část těžby uhlí a výroby železa a oceli na Ostravsku, současně držel velkostatek Tovačov na střední Moravě (více než tři a půl tisíce hektarů). Ocelářský magnát Paul Eduard rytíř von Schoeller zakoupil na sklonku 19. století velkostatek Račice na Vyškovsku (více než tři tisíce hektarů).

Bývalí šlechtici a ostatní vlastníci půdy s rakouskou státní příslušností očekávali, že se za jejich práva zasadí Rakouská republika. Její vztahy s Československem však byly, jak již bylo uvedeno, v prvním roce samostatné existence obou států napjaté a uvolnění přineslo až uzavření Saintgermainské mírové smlouvy v září 1919. Ke zlepšení vztahů přispěla v lednu 1920 návštěva rakouského spolkového kancléře Karla Rennera v Praze. K normalizaci vzájemných vztahů tehdy Vídeň nutily přednostně její hospodářské zájmy, zejména se snažila zajistit si dodávky uhlí z Československa.²¹ Vytvořily se tak předpoklady pro diskusi o pozemkové reformě, manévrovací prostor rakouské vlády však i v dalších letech omezovala hospodářská závislost alpské republiky na Československu.

Jistou výhodou z pohledu Vídně bylo, že se v obdobné situaci jako Rakušané nacházeli i občané řady jiných států. Není zde dostatek prostoru zabývat se tímto aspektem pozemkové reformy obsáhleji, přesto je však nutné věnovat mu jistou pozornost. Je zřejmé, že Praha postupovala vstřícně zejména vůči občanům států Dohody. Například britské vyslanectví v Praze velmi čile v těchto případech intervenovalo a vymohlo poddaným Jeho královského Veličenstva velkorysé provedení pozemkové reformy, především co do náhrad za vyvlastněný majetek. Pokud šlo o příslušníky spojeneckých států, Státní pozemkový úřad (SPÚ) přiznával, že „od počátku [provádění reformy] byl si vědom potřeby neb taktičnosti toho, aby byl brán na ně zřetel“.²²

Ale i ve vztahu k Německu byla československá vláda ochotna ke koncesím. Obávala se totiž žalob německých občanů u československo-německého smíšeného rozhodčího soudu, který byl zřízen na základě článku 304 Versailleské mírové smlouvy. Přistoupila proto koncem dvacátých let na separátní jednání s německou vládou o vyřešení pozemkové reformy, přičemž ústupky činila zejména při poskytování náhrad za vyvlastněnou a státem převzatou půdu.²³ Současně Praha projevila ochotu

21 Viz KONRÁD, O.: *Nevyvážené vztahy*, s. 121–142 (viz pozn. 2).

22 *Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky*, Praha (dále AMZV ČR), f. VI. sekce – právní 1918–1945, k. 505, dopis předsedy SPÚ Karla Viškovského právní sekci ministerstva zahraničních věcí z 12.10.1921.

23 V lednu 1929 uzavřeli pověřenci zástupci Německa (Alfred Lenhard) a Československa (Antonín Hobza) u smíšeného rozhodčího soudu v Ženevě neformální dohodu o smírném řešení sporu o provedení pozemkové reformy na statcích říšskoněmeckých občanů (viz PAAA, f. Gesandtschaft Prag, k. 102, dohoda Hobza–Lenhard z 29.1.1929).

snížit majetkové dávky vyměřené říšskoněmeckým občanům, které německá vláda ve spojení s pozemkovou reformou považovala za faktickou konfiskaci majetku.²⁴ Berlín přitom uznával, že Československo má právo vyvlastnit pozemkový majetek cizinců, požadoval však za něj, podobně jako například britská vláda, přiměřenou náhradu.²⁵ Ochotu německé vlády dohodnout se s Prahou na kompromisu podporovaly její pochyby, zda žaloby německých občanů u smíšeného soudu mají naději na úspěch. Říšské ministerstvo zahraničních věcí nechtělo kvůli pozemkové reformě vyvolat zásadní spor a obávalo se, že by Československo záležitost předalo Radě Společnosti národů.²⁶ Otevřel se tak prostor pro smírné vyřešení problému.

Ale ani pozice Prahy při uplatňování pozemkové reformy na cizince nebyla netřesitelná. Nejistota československých úřadů, zda je možné reformu beze zbytku v cizině obhájit, je zjevná především z jejich materiálů určených pro vnitřní potřebu. Dokonce i agrárníky ovládané ministerstvo financí zpochybňovalo na podzim 1919 výpočet náhrady podle cen půdy v letech 1913 až 1915 a upozorňovalo, že dávka z majetku se vypočítává z aktuálních cen.²⁷ Státní pozemkový úřad, pověřený provedením reformy, varoval v listopadu 1924 ministerstvo zemědělství, že spolu s Černínským palácem čelí „pochybnostem ciziny o správnosti principů naší pozemkové reformy“. Interně pak připouštěl, že některé výtky jsou oprávněné. Uznával například, že přijímací ceny (náhrady) jsou nízké, a měl i pochybnosti o odkladech při vyplácení náhrad (část pohledávky se zaznamenala v takzvané náhradové knize, byla zúčtována a postupně splácena). „Obtížně, ale přece“ je bylo možné podle úřadu vysvětlit poukazem na skutečnost, že ceny půdy po válce opět poklesly a že se majitelé velkostatků díky válečné inflaci snadno zbavili všech dluhů. Ještě diskutabilnější byla z pohledu Státního pozemkového úřadu vymáhaná dávka z majetku a z přírůstku na majetku – za tíž majetek, který měl být státem vlastníku odebrán. Vlastník navíc musel platit hned a hotově, zatímco stát za půdu platil většinou v delší lhůtě prostřednictvím náhradové banky. Úřad uznával, že dávkou zatížený majetek „v době splatnosti dávky někdy již neexistuje“, což podle jeho názoru nebylo možné „nijak vysvětliti a nijak odůvodniti“.²⁸

Přednosta odboru pro mezinárodní právní styky na československém ministerstvu spravedlnosti Emil Spira sice v polovině dvacátých let soudil, že právní situace je

24 Šlo o dávku z majetku a o dávku z přírůstku na majetku.

25 AMZV ČR, f. VI. sekce – právní 1918–1945, k. 181, Memorandum o pozemkové reformě na majetku německých státních příslušníků, 8.2.1938 (dokument vypracoval úředník Vondruška ze Státního pozemkového úřadu).

26 PAAA, f. RZ 206 (Politische Abteilung – Tschechoslowakei), mikrofiš R 30523, dopis Říšského ministerstva zahraničí německému vyslanci v Praze Walteru Kochovi z 28.10.1927. Německá diplomacie v uvedeném dokumentu varovala před vyvoláním „těžkého konfliktu, jenž by mohl jedním rázem zničit výsledek politiky, kterou vůči Československu léta konsekventně zastáváme“.

27 AMZV ČR, f. II. sekce – politická, k. 578, zápis z 1. meziministerské porady o zákonu o náhradě, 4.11.1919.

28 Státní oblastní archiv Třeboň (dále jen SOA Třeboň), oddělení Český Krumlov, f. Schwarzenberské ústřední ředitelství Hluboká nad Vltavou 1905–1944, k. 91, dopis předsedy SPÚ Karla Viškovského ministerstvu zemědělství z 11.11.1924 (přísně důvěrné).

pro Prahu příznivá, upozorňoval však na „různé okolnosti“, které přály spíše zahraničním vlastníkům půdy. Zmiňoval mimo jiné publicistickou kampaň vedenou proti pozemkové reformě v zahraničí a obavy měl i z verdiktů smíšených rozhodčích soudů. Ty byly tříčlenné, oba státy ve při vysílaly jednoho zástupce a rozhodnutí pak záleželo v podstatě na jediné osobě, tedy na předsedovi soudu, vybíraném zpravidla z řad právních specialistů z neutrálních zemí. Například v případě československo-německého soudu považoval Spira jeho předsedu, Švýcara Roberta Fazyho za nakloněného Německu.²⁹

Právě vyšší náhrad za vyvlastněnou půdu ve spojení s majetkovými dávkami cizí vlády kritizovaly nejvíce. Šlo ovšem o komplikovaný problém. Na jednu stranu totiž Státní pozemkový úřad v roce 1924 přiznával, že skutečná, tržní cena vyvlastňovaných velkostatků je dvakrát až třikrát vyšší než přiznaná náhrada. Upozorňoval však zároveň na to, že velkostatky byly před válkou silně zadluženy, a vyvozoval z toho, že kdyby nebylo pozemkové reformy, došlo by po válce k jejich masivním odprodejům a tržní ceny by byly výrazně nižší.³⁰

Postup rakouských pozemkových vlastníků a Vídně

Ovlivnit výši náhrad a eventuelně i rozsah pozemkové reformy se s různým úspěchem pokoušeli vyslanci všech zainteresovaných států. Činil tak i rakouský vyslanec Ferdinand Marek.³¹ Na situaci Rakušanů nahlížel však dosti skepticky. Svě nadřízené na jaře 1922 upozorňoval, že vítězné mocnosti nechtějí v Praze postupovat společně s poraženými státy. Zatímco ale „říšskoněmečtí státní příslušníci mohou počítat s tím, že se jim dostane nejlepšího zacházení, rakouští a maďarští státní příslušníci musí v každém případě předpokládat, že budou při provádění pozemkové reformy odbytí nejhorším možným způsobem“.³²

Vyslancova skepse vycházela z jeho realistického hodnocení možností rakouské diplomacie dostat Prahu pod tlak. Slabost poválečnou krizí zmítaného Rakouska byla zjevná, ale jen málokterí Rakušané měli k dispozici jinou schůdnou alternativu než se spoléhat na Markovu pomoc. Výjimkou byli bratři Richard a Georg Geymüllerové,

29 AMZV ČR, f. VI. sekce – právní 1918–1945, k. 189, dopis Emila Spiry ministru zahraničních věcí Edvardu Benešovi ze 7.12.1925.

30 *Tamtéž*, k. 187, posudek odhadního odboru SPÚ z 21.8.1924.

31 Marek v Praze působil od ledna 1919 jako *chargé d'affaires* (*Geschäftsträger*), od 11. dubna 1922 pak až do března 1938 jako vyslanec (viz Die Geschichte der österreichischen Botschaft in Prag und die Botschaftsgebäude. In: Österreichische Botschaft Prag [online]. [Cit. 019-11-12.] Dostupné z: <https://www.bmeia.gv.at/oeb-prag/ueber-uns/die-botschaftsgebäude>). K osobnosti Ferdinanda Marka viz např. KÁRNÍK, Zdeněk: Fenomén Marek: Nad osudy rakouského diplomata úzce spojeného s životem první republiky. In: *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*. (Řada C, č. 7.) Opava, Slezská univerzita 2007, s. 425–434.

32 *ÓstA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, dopis vyslance Ferdinanda Marka rakouskému Spolkovému ministerstvu zahraničí ze 4.5.1922.

vlastníci velkostatku Kamenice nad Lipou o rozloze zhruba pět a půl tisíce hektarů. Rodina pocházela ze švýcarské Basileje, kde stále držela domovské právo. Na přelomu 18. a 19. století se předkové baronů Geymüllerů usadili ve Vídni, kde vybudovali významný bankovní dům. Po první světové válce se Geymüllerové správně rozhodli vsadit vše na Švýcarsko a vzdali se rakouského občanství.³³

Specifickým případem bylo také provedení pozemkové reformy na velkostatku Hořovice o rozloze zhruba jedenáct tisíc hektarů. Jeho vlastníkem byl Heinrich hrabě Schaumburg, kníže von Hanau, potomek posledního hesenského kurfiřta Friedricha Wilhelma I. Hrabě byl sice říšskoněmeckým občanem, na sklonku roku 1923 však získal rakouské občanství. Byl prý na rozdíl od Geymüllerů přesvědčen, že rakouský vyslanec Marek bude lépe hájit zájmy velkostatkářů než německý vyslanec Walter Koch. V roce 1926 však svůj postoj přehodnotil a po Vídni požadoval, aby prohlásila, že nikdy nebyl rakouským občanem, protože nepředložil potvrzení o propuštění z říšského občanství. Důvodem tohoto obratu v přístupu knížeti prý byla skutečnost, že na rozdíl od Německa nebyl mezi Rakouskem a Československem zřízen smíšený smírčí soud.³⁴ Schaumburg tedy doufal, že by se za pomoci německo-československého smíšeného smírčího soudu mohl pozemkové reformě účinněji bránit, a to zejména proti chystané lesní reformě. Aniž bychom zabíhali do přílišných podrobností, je možné říci, že se knížeti jeho postup vyplatil, když získal značnou slevu na daních.³⁵

Úvahy knížete von Hanau nebyly mezi rakouskými velkostatkáři ojedinělé. Obranu proti pozemkové reformě chtěli vést u mezinárodních soudů, jak to dělali právě němečtí vlastníci velkostatků. Zvláště významná byla v této souvislosti žaloba, kterou

Rakouský diplomat českého původu Ferdinand Marek (1881–1947) byl téměř po celou dobu první republiky diplomatickým zástupcem (od roku 1922 vyslancem) Vídne v Praze. Po válce byl na základě nepravdivého obvinění ze spolupráce s gestapem zatčen sovětskou kontrašpionáží a zemřel v moskevské věznici (biblio.hiu.cas.cz)

33 Schweizerisches Bundesarchiv (Bern), Bestand E 2001 C, Akzession 1000/1531, Behältnis 97, dopis advokáta Felixe Knolla Švýcarskému politickému departementu (Eidgenössisches Politisches Departement) z 3.12.1924. Šlo o „vyvázání z rakouského státního svazku“ (Ausbürgerung aus dem österreichischen Staatsverbande).

34 ŮStA, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, list anonymního pisatele ze 17.3.1926.

35 AMZV ČR, f. VI. sekce – právní 1918–1945, k. 186, Informace pro p. ministra Dra Beneše, 18.4.1931.

v roce 1924 podal říšskoněmecký občan Albert Maria Lamoral kníže Thurn-Taxis u německo-československého smíšeného rozhodčího soudu se sídlem v Ženevě.³⁶

Rakouští vlastníci ve snaze vynutit si zřízení československo-rakouského smíšeného soudu rakouské vládě argumentovali zejména ustanoveními Saintgermainské mírové smlouvy. V článku 267 se totiž pravilo, že nemovitý majetek a další aktiva rakouských občanů „budou vráceny oprávněným, jsouce zproštěny všech opatření toho druhu nebo jakéhokoli jiného opatření, učiněného o nakládání, vnučené správě nebo sekvestraci od 3. listopadu 1918 až do té doby, kdy tato smlouva nabude působnosti“. Šestý oddíl desáté části (články 256 a 257) mírové smlouvy pak předpokládal zřízení smíšeného soudního dvora, který měl řešit spory mezi spojenci a přidruženými mocnostmi na straně jedné a Rakouskem na straně druhé. Nemělo jít ovšem o jeden soud pro všechny zainteresované mocnosti, ale o více tribunálů fungujících na bilaterální mezistátní bázi.³⁷ Otázka ale byla, zda je pro Rakousko výhodné soud zřídit a obrátit se na něj ve věci československé pozemkové reformy.

Bruno Helbig, jednatel Svazu německých velkostatkářů v Československé republice (*Verband der deutschen Grossgrundbesitzer in der Tschechoslowakischen Republik*), významného zájmového uskupení, a současně známý pražský advokát, na tuto otázku odpovídal kladně. Argumentoval přitom například postupem maďarské vlády, která se zřízením smíšeného soudu souhlasila již v roce 1921, díky čemuž mohli maďarští občané jen do roku 1927 soudu předložit zhruba devadesát žalob na způsob provádění pozemkové reformy. Odkazoval i na průběh maďarsko-rumunského sporu o realizaci pozemkové reformy v Rumunsku. Přiznával sice, že původně nebylo jisté, zda se smíšené soudy neprohlásí nekompetentními, jak to požadovala například rumunská vláda, projednávání jednotlivých kauz však naznačovalo, že by ani Rakušané nemuseli být bez vyhlídek na úspěch. Svědčil o tom například fakt, že se maďarsko-rumunský smíšený soudní dvůr prohlásil ve sporu o provedení pozemkové reformy příslušným.³⁸ Dále bral Helbig v úvahu dodnes v odborné literatuře uváděnou kauzu továrny v Chořově v Horním Slezsku. Šlo o německý majetek, včetně pozemkového, vyvlastněný Polskem v roce 1922. Ve sporu dal Stálý soudní dvůr mezinárodní spravedlnosti se sídlem v Haagu za pravdu Německu a přiznal vlastníkům továrny právo na plnou náhradu škody.³⁹ Helbig se správně domníval,

36 *Tamtéž*, k. 187, stížnost Alberta Marii Lamorala knížete Thurn-Taxise z 28.5.1924.

37 Saintgermainská mírová smlouva (velká). In: Wikisource.org [online]. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: [https://cs.wikisource.org/wiki/Saintgermainská_mírová_smlouva_\(velká\)](https://cs.wikisource.org/wiki/Saintgermainská_mírová_smlouva_(velká)).

38 Československý státní zástupce u smíšených soudů, známý právní expert profesor Antonín Hobza ovšem tvrdil, že to nebude mít vliv na průběh sporů s občany jiných států (*AMZV ČR*, f. VI. sekce – právní 1918–1945, k. 189, dopis Antonína Hobzy (v jeho zastoupení Antonína Koukala) prezidiu SPÚ z 1.3.1927).

39 Rozsudek Stálého soudního dvora mezinárodní spravedlnosti v Haagu ze dne 25.5.1926 viz Case concerning certain German interests in Polish Upper Silesia (The Merits). In: worldcourts [online]. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1926.05.25_silesia.htm; rozsudek Stálého soudního dvora mezinárodní spravedlnosti v Haagu ze dne 13.9.1928 viz The Factory At Chorzow (Claim for Indemnity) (The Merits). In: worldcourts [online]. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1928.09.13_chorzow1.htm.

že z výše uvedených důvodů se bude Československo chtít vyhnout projednávání svého postupu při provádění pozemkové reformy u smíšených soudů a ve vztahu k Německu bude ochotno přistoupit na dohodu.⁴⁰ Doporučoval proto co nejdříve zřídit i rakousko-československý smíšený soud.⁴¹

Vídeň nyní musela zvážit, zda má spory spojené s prováděním pozemkové reformy internacionalizovat. Katalog stížností se začal zaplňovat již v roce 1919, kdy československý stát zahájil akce dotýkající se majetku rakouských občanů. Až do konce roku 1920 ale šlo jen o jednotlivé případy. Velkou pozornost v úvodní fázi vzbudil případ majitele panství Pardubice, průmyslníka Richarda svobodného pána Drascheho von Wartinberg. Na jeho velkostatek o rozsahu zhruba šest a půl tisíce hektarů totiž byla v prosinci 1919 uvalena kvůli údajně špatnému hospodaření vnučená správa.⁴² Podnětem se stala interpelace poslanců Národního shromáždění na ministra zemědělství, ve které se tvrdilo, že Drasche velkostatek urychleně rozprodává.⁴³ Rakouské diplomatické zastupitelství se již v listopadu 1919 obrátilo na československé ministerstvo zahraničí se stížností, že postup československých úřadů údajně odporuje článku 267 Saintgermainské mírové smlouvy.⁴⁴ Praha tento názor odmítla s argumentem, že se výše uvedený článek vztahuje jen na „ta opatření, která byla vůči příslušníkům nepřátelských států zavedena na základě práva retorce“,⁴⁵ a nikoli na případy související s pozemkovou reformou.

Toto stanovisko pak Československo zastávalo i v následujících letech. Postoj Vídně naopak prošel dynamičtějším vývojem. Drascheho majetek byl sice nakonec prodán za zprostředkování Moravské agrární a průmyslové banky a případ zmizel z agendy vzájemných vztahů,⁴⁶ rozdílné názory na praxi pozemkové reformy však trvaly i nadále. Vyslanec Marek si uvědomoval politické souvislosti reformy, zejména

40 Jednání v tomto směru se mezi Německem a Československem vedla nejpozději od jara 1928 (viz AMZV ČR, f. VI. sekce – právní 1918–1945, k. 182, Jednání se státním zástupcem německým u smíšeného soudu, 11.–16.4.1928).

41 ŌStA, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 64, expozé Bruna Helbiga z 12.9.1927.

42 *Tamtěž*, dopis Richarda svobodného pána Drascheho von Wartinberg rakouskému *chargé d'affaires* v Praze Ferdinandu Markovi z 29.12.1919.

43 Tisk 1879: Dotaz členů Národního shromáždění Vladimíra Drobného, Frant. Zemínové, J. Srnce a soudruhů na ministra zemědělství o rozprodávání velkostatku bývalého barona Drascheho na Pardubicku. In: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online]. Národní shromáždění Republiky československé 1918–1920, Tisky, 18.11.1919 [cit. 2019-11-12]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t1879_00.htm.

44 ŌStA, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 64, dopis rakouského *chargé d'affaires* v Praze Ferdinanda Marka ministerstvu zahraničních věcí z 20.11.1919.

45 SCHILLING, Petr: *Omezení mezinárodního obchodu jako sankce za porušení mezinárodního práva*. Bakalářská práce, obhájená na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně v roce 2017, s. 23 n. „Retorce (odveta) je individuálním nátlakovým opatřením faktické povahy, neboť způsobuje újmu státu, který se dopustil protiprávního aktu... V praxi bývají retorzní opatření realizována různorodě. Mohou spočívat například v přerušení vyjednávání o smlouvě, kterou donucovaný stát považuje za důležitou, nebo v odvolání plánované návštěvy vysokého představitele, např. vlády v donucovaném státu.“ (*Tamtěž*.)

46 ŌStA, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, dopis *chargé d'affaires* Ferdinanda Marka rakouskému Spolkovému ministerstvu zahraničí z 24.2.1921.

snahu Prahy omezit vliv domácích bolševiků, kteří byli zvláště na jaře a v létě 1920 v souvislosti s probíhající rusko-polskou válkou politicky na vzestupu.⁴⁷ Současně ale upozorňoval ministerstvo zahraničí své země na čechizační tendence reformy. Hrozilo podle něj nebezpečí, že „by majetek rakouských státních příslušníků padl z nacionalistických důvodů stejně jako pohraniční lesy za oběť veřejnému mínění“.⁴⁸

Své stanovisko precizovala rakouská vláda v obsáhlé nótě předané v květnu 1921 československému ministerstvu zahraničních věcí. S odvoláním na Saintgermainskou mírovou smlouvu prohlašovala, že „zemědělské zákonodárství přestalo být čistě vnitrostátní záležitostí“, a dovozovala, že záborový zákon, který v článku 9 skutečně předpokládal konfiskaci majetku „příslušníků nepřátelských států“ bez náhrady, odporuje mírové smlouvě. Nešlo jen o ochranu jejich majetku, ale i o rovnost všech nástupnických států rakousko-uherské monarchie, deklarovanou vítěznými velmocemi v takzvané doprovodné nótě z 2. září 1919.⁴⁹ S poukazem na Drascheho a další obdobné případy pak vídeňská vláda žádala, aby československé úřady zastavily pozemkovou reformu na statcích rakouských občanů a vrátily jim již vyvlastněný majetek. V opačném případě jim mělo být poskytnuto plné odškodnění.⁵⁰

Ministr zahraničních věcí Edvard Beneš byl sice ochoten ke koncesím, nehodlal však prosazovat výraznější omezení reformy na statcích cizinců. V červenci 1921 vyslanci Markovi řekl, že se vůči Rakušanům bude postupovat stejně jako vůči britským či francouzským občanům. Doporučoval, aby se rakouští občané se Státním pozemkovým úřadem dohodli po dobrém, a slíbil „vykonat v tomto ohledu i určitý politický tlak“.⁵¹ Soukromě se ale Marek domníval, že by se Praze mohlo podařit prokázat, že pozemková reforma neodporuje mírové smlouvě, což by výrazně oslabilo jeho možnosti intervenovat.⁵² Není divu, že právě k tomu směřoval ve svém vyjádření k rakouské nótě Státní pozemkový úřad, když podobně jako Beneš trval na stanovisku, že se pozemková reforma provádí stejně na statcích československých občanů i cizinců. Upozorňoval také, že záborový zákon sice připouští vyvlastnění příslušníků nepřátelských států bez náhrady, ale jen pokud to nebude v rozporu s mírovými smlouvami, a vyvracel tak argumenty rakouské vlády.⁵³ V tomto smyslu pak Praha zaslala rakouskému diplomatickému zastupitelství oficiální odpověď

47 *Tamtéž*.

48 *Tamtéž*, dopis *chargé d'affaires* Ferdinanda Marka Spolkovému ministerstvu zahraničí z 2.3.1922.

49 *Der Staatsvertrag von St. Germain samt Begleitnote vom 2. September 1919 und einem alphabetischen Nachschlageverzeichnis*. Wien, Druck und Verlag der österreichischen Staatsdruckerei 1919.

50 *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. 705 (Státní pozemkový úřad – spisy všeobecné), k. 334, nota rakouského diplomatického zastupitelství v Praze československému ministerstvu zahraničí z 31.5.1921.

51 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, dopis *chargé d'affaires* Ferdinanda Marka Spolkovému ministerstvu zahraničí z 5.7.1921.

52 *Tamtéž*, interní přípis *chargé d'affaires* Ferdinanda Marka z 30.8.1921.

53 *AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 505, dopis SPÚ ministerstvu zahraničních věcí z 31.12.1921.

na jeho nótu.⁵⁴ Československým úřadům však bylo i přesto jasné, že jejich pozice není právně nezpochybnitelná. Státnímu pozemkovému úřadu proto ministerstvo zahraničí interně sdělilo, že je třeba vyjít zahraničním vlastníkům „v mezích zákona“ co nejvíce vstříc.⁵⁵

V následujících měsících se rakouská diplomacie omezovala jen na intervence v jednotlivých případech aplikace pozemkové reformy.⁵⁶ Hodně se diskutovalo například o postupu vůči bývalým císařským ministrům Heinrichu Clam-Martiničovi a Ottokaru Czerninovi. Oba nakonec o své velkostatky přišli, přičemž vyplacená finanční náhrada neodpovídala ani zdaleka jejich skutečné hodnotě.⁵⁷ Nic na tom nezměnily ani Markovy přímluvy na ministerstvu zahraničí. Na Clam-Martiničův majetek byla již v roce 1919 uvalena nucená správa, Czerninovi bylo o něco později sděleno, že se reforma dotkne celého jeho velkostatku s výjimkou zákonného minima sto padesáti hektarů zemědělské půdy, respektive dvou set padesáti hektarů veškeré půdy.⁵⁸ Oba velkostatky ovšem ležely blízko Prahy, a zejména Czerninova Vinoř přicházela v úvahu pro rozšíření československého hlavního města.⁵⁹ Velkostatky v okolí

Alfred August, III. kníže Windischgrätz (1851–1927) byl jako majitel velkostatků Tachov, Kladruby a Štětěň největším rakouským pozemkovým vlastníkem v českých zemích. V letech 1893–1895 byl rakouským ministerským předsedou a poté až do konce monarchie prezidentem Panské sněmovny (repro Österreichische Illustrierte Zeitung, 11. dubna 1897)

54 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, dopis *chargé d'affaires* Ferdinanda Marka Spolkovému ministerstvu zahraničí z 19.9.1921.

55 *NA*, f. 705, k. 334, dopis ministerstva zahraničních věcí Státnímu pozemkovému úřadu z 23.9.1921.

56 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, dopis vyslance Ferdinanda Marka Spolkovému ministerstvu zahraničí ze 6.9.1922.

57 Viz LUSTIG, Rudolf – SVĚTNIČKA, František: *Schematismus velkostatků v Čechách*. Praha, Mars 1933, s. 211 a 304.

58 Ve věci Heinricha Clam-Martiniče viz např. *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 64, dopis ministerstva zahraničních věcí rakouskému vyslanectví v Praze z 25.4.1922; v záležitosti Ottokara Czernina viz *NA*, f. 705, k. 334, dopis ministerstva zahraničních věcí Státnímu pozemkovému úřadu z 2.2.1923.

59 *NA*, f. 705, k. 334, dopis vyslance Ferdinanda Marka československému ministerstvu zahraničních věcí z 18.1.1923. V případě Vinoře hrály roli ještě zájmy armády, která na jeho úkor hodlala rozšířit letiště Kbely.

Prahy byly reformou zpravidla silně redukovány.⁶⁰ Tvrdý postup vůči oběma představitelům „starého režimu“ tak neměl jen politické příčiny.

Snaha Rakouska neeskalovat spor o pozemkovou reformu měla své důvody. Vláda ve Vídni se na počátku dvacátých let snažila o dobré vztahy s Prahou, která měla zájem na existenci Rakouska jako státu a ostře se stavěla proti eventuálnímu připojení této země k Německu. Příčinila se proto v říjnu 1922 o schválení Protokolů o sanaci Rakouska (takzvaných ženevských protokolů), na jejichž základě Rakousko získalo významnou zahraniční finanční pomoc, která zabránila státnímu bankrotu.⁶¹ Schopnost Vídně účinně intervenovat ve prospěch rakouských velkostatkářů byla nepřímou úměrnou stupni její závislosti na Československu a vítězných mocnostech. Rakouské ministerstvo zahraničí na jaře 1922 souhlasilo s Markovým názorem, že není pravděpodobný společný postup zainteresovaných cizích vlád vůči pražské vládě. Je faktem, že například Britové postupovali (s výjimkou statků s více vlastníky s různým občanstvím) separátně.⁶² Ačkoli by tak bylo teoreticky možné získat na Prahu účinnější páku, nejevila rakouská vláda o dohodu s dalšími postiženými státy zájem, protože se obávala, aby tím nepoškodila rakousko-československé vztahy.⁶³ V září 1922 pak Marek sdělil jednomu ze zainteresovaných advokátů, že rakouská vláda nevyhoví jeho žádosti o zřízení smíšeného československo-rakouského soudu, protože „nebyla recipročně zavedena válečná opatření a nařízení

60 Příkladem může být schwarzenberský velkostatek Jinonice, který byl zcela vyvlastněn (SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, f. Schwarzenberské ústřední ředitelství, k. 40, zápis SPÚ z 26.6.1930).

61 Viz BERGER, Peter – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Der Beitrag der Tschechoslowakischen Republik zur Sanierung der österreichischen Finanzen 1919–1938. In: TEICHOVÁ, Alice – MATIS, Herbert (ed.): *Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938: Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1996, s. 169–210. Československo se na pomoci Rakousku podílelo pětinou z 520 milionů zlatých korun tzv. sanační půjčky poskytnuté na uhrazení rozpočtových schodků, které by vznikly od ujednání protokolů do roku 1924, a třetinou ze 130 milionů zlatých korun povolených Rakousku na splacení záloh půjček, které mu již dříve poskytly vlády Velké Británie, Francie, Itálie a Československa. (Tisk 3939: Poslanecká sněmovna Národního shromáždění Republiky československé, Zpráva rozpočtového výboru k vládnímu návrhu zákona (tisk 3921), jímž se ministr financí zmocňuje, aby převzal záruky za sanační půjčky rakouské dle ženevských protokolů ze dne 4. října 1922. In: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online]. Národní shromáždění Republiky československé 1920–1925, Tisky, 13.12.1922 [cit. 2019-11-12]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/T3939_00.htm; viz též NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: K účasti československých bank na půjčkách Rakouské republiky v meziválečném období. In: *Slezský sborník*, roč. 91, č. 1–2 (1993), s. 24–29.)

62 Výjimku představoval např. velkostatek Želiezovce, kde byla mezi vlastníky s různým občanstvím i britská státní příslušnice (viz *The National Archives* (Londýn), f. Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office correspondence 1920 onwards, sign. FO 470/12, Czechoslovakia: Annual report, 1920–1935, č. 128, s. 32 n., dopis britského vyslance v Československu Charlese Dodda ministru zahraničí Austinu Chamberlainovi, Annual Report 1926, 25.4.1927).

63 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, dopis Spolkového ministerstva zahraničí vyslanci Ferdinandu Markovi z 31.5.1922.

pro přechod“ na mírový stav.⁶⁴ Tento názor zastávala i Praha.

Velkostatkáři rakouské státní příslušnosti mezitím začali na rakouskou vládu vyvíjet stále větší tlak ve snaze domoci se účinné ochrany svých zájmů. V dubnu 1922 se na půdě Svazu československých velkostatkářů konalo jednání všech zahraničních vlastníků. Názory na další postup se sice velmi lišily, povedlo se však zvolit zástupce vlastníků každé dotčené státní příslušnosti, kteří měli převzít koordinační roli. Mluvčím rakouských velkostatkářů byl zvolen výše zmíněný Albrecht hrabě Zedwitz.⁶⁵

Zedwitz a další vlastníci byli – ne bez důvodu – přesvědčeni, že se s Rakušany přes Benešova opakovaná ujištění o opaku (například z ledna 1922)⁶⁶ nezachází stejně jako s příslušníky vítězných a neutrálních států. Na počátku roku 1923 toto téma nadnesla i rakouská diplomacie.⁶⁷ Její stanovisko se pak na jaře toho roku dále vyostřilo v důsledku návštěvy delegace rakouských velkostatkářů u spolkového kancléře Ignaze Seipela ve Vídni.

Jednání podstatně přispělo k vyjasnění vzájemných stanovisek. Seipel, který byl od dubna 1923 přímým nadřízeným ministra zahraničních věcí,⁶⁸ vysvětlil důvody, proč se Rakousko staví proti zřízení smíšeného soudu. Za nejpádnější z argumentů, které delegaci předložil, lze považovat právní názor rakouské vlády, že pozemková reforma není válečným opatřením, a nevztahuje se proto na ni článek 267 Saintgermainské mírové smlouvy. Přesto

Portrét Karla Adolfa, X. knížete Auerperga (1915–2006). Tento příslušník starší knížecí větve rodu v českých zemích byl dědicem velkostatku Vlašim (foto Státní oblastní archiv v Praze, fond Velkostatek Vlašim, nezpracovaný dodatek)

64 *Tamtéž*, dopis vyslance Ferdinanda Marka úředníku Loewenfeldovi z 20.9.1922.

65 *Tamtéž*, dopis Ferdinanda Marka Spolkovému ministerstvu zahraničí ze 4.5.1922.

66 *Tamtéž*, dopis Ferdinanda Marka Spolkovému ministerstvu zahraničí z 5.1.1922.

67 AMZV ČR, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 505, dopis vyslance Ferdinanda Marka československému ministerstvu zahraničních věcí z 5.1.1923.

68 Samostatné Spolkové ministerstvo zahraničí (*Bundesministerium des Äusseres*) bylo 9. dubna 1923 zrušeno a začleněno do Úřadu spolkového kancléře (*Bundeskanzleramt*). Ministrem zahraničí zůstal až do listopadu 1924 Alfred Grünberger. (Viz AGSTNER, Rudolf: *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes*, sv. 1: 1918–1938. *Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate*. Wien, LIT Verlag 2015, s. 31.)

bylo se Seipelem dohodnuto, že Vídeň Praze zašle novou nótu a pak opět zváží předložení otázky pozemkové reformy mezinárodním soudům.⁶⁹

Ve smyslu této dohody odevzdalo na konci května 1923 rakouské vyslanectví Černínskému paláci diplomatickou nótu, v níž si opět stěžovalo, že s rakouskými občany se při pozemkové reformě zachází hůře než s příslušníky jiných, zejména dohodových států. Požadovalo plné odškodnění za vyvlastněný majetek a hrozilo, že pokud nebude tato podmínka splněna, rakouská strana zváží možnost předat záležitost blíže neupřesněnému mezinárodnímu soudu.⁷⁰

Rakouská nóta vyvolala v Praze značnou nelibost. Ministr Edvard Beneš nařídil, aby odpověď byla koncipována „rozhodným způsobem“⁷¹ a stanovisko vídeňské vlády ostře odmítnuto. Neobvyklá byla už skutečnost, že československá odpověď byla oproti dosavadním zvyklostem odevzdána v českém jazyce, a nikoli německy nebo francouzsky. Černínský palác tvrdil, že pozemková reforma je „věc ryze vnitřní“, a na rakouské intervence proto Praha dosud údajně odpovídala nikoli z povinnosti, ale „z benevolence a z přátelské ochoty“. Odmítl tvrzení, že by se s Rakušany nakládalo jinak než s československými občany, nevyjádřil se ovšem, zda se příslušníkům států Dohody dostalo nějakých výhod.⁷²

Briskní odmítnutí intervence přimělo Vídeň k ústupu. Rakouské vyslanectví se v následujících letech opět omezovalo jen na zásahy ve prospěch jednotlivých postižených vlastníků. Důvody této zdrženlivosti byly právní i politické. Stranou pozornosti Prahy například nezůstal takzvaný znovuosidlovací zákon (*Wiederbesiedlungsgesetz*), schválený rakouskou Národní radou 31. května 1919.⁷³ Zákon umožňoval vyvlastnění pozemkového majetku za účelem oživení selských hospodářství zaniklých po 1. lednu 1870. Vídeňská centrála sice zákon v instrukci vyslanci Markovi omlouvala jako „bezprostřední následek převratu“, přiznávala však, že umožňuje vyvlastnit půdu i cizincům.⁷⁴ Politické důvody snad spočívaly v kontroverzi mezi Prahou a Vídní, která podle názoru československých úřadů tolerovala exilovou sudetoněmeckou iredentu. V květnu 1923 proto žádal československý vyslanec ve Vídni Kamil Krofta, aby rakouská vláda „zabránila štvání německých nacionalistických kruhů proti ČSR“.⁷⁵

69 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 61, Gedächtnis-Skizze, 7.5.1923.

70 *AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 505, rakouská diplomatická nóta, předaná prostřednictvím vyslance Ferdinanda Marka ministerstvu zahraničních věcí, 29.5.1923.

71 *Tamtéž*, poznámka na okraji spisu.

72 *AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 505, odpověď ministerstva zahraničních věcí na nótu rakouského vyslanectví v Praze, 11.6.1923.

73 Gesetz vom 31. Mai 1919 über die Wiederbesiedlung gelegter Bauerngüter und Häusleranwesen (Wiederbesiedlungsgesetz). In: ALEX: Historische Rechts- und Gesetzestexte [online]. © 2011 Österreichische Nationalbibliothek [cit. 12-11-2019]. Dostupné z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=sgb&datum=1919&page=815&size=45>.

74 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 64, dopis Úřadu spolkového kancléře, zahraničních věcí (*Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten*) vyslanci Ferdinandu Markovi z 23.2.1925.

75 Citováno podle: DEJMEK, Jindřich: Politické vztahy mezi Československem a Rakouskem po smlouvě lánské (1922–1925): Ke Kroftově vyslanecké misi ve Vídni v první polovině

Slabost rakouské diplomacie

V následujících několika letech se problematika pozemkové reformy řešila zejména v souvislosti s jednotlivými případy. Rakouské vyslanectví čas od času intervenovalo ve prospěch konkrétního vlastníka, československá strana poskytovala drobné ústupky.⁷⁶ K určitému pohybu došlo až ve druhé polovině dvacátých let. Na schůzi Zájmového uskupení zainteresovaných velkostatkářů rakouské státní příslušnosti v Československu (*Interessengemeinschaft der in der Tschechoslowakei begüterter Grossgrundbesitzer österreichischer Staatsangehörigkeit*) v listopadu 1926 vysvětlil postoj své vlády zde přítomný vedoucí oddělení mezinárodního práva v úřadu rakouského spolkového kancléře Markus Leitmaier.⁷⁷ Prohlásil sice, že vyvlastnění pozemkového majetku je v rozporu s článkem 202 Saintgermainské mírové smlouvy,⁷⁸ jinak byl ale ve svých vyjádřeních velmi střízlivý. Trval na starším Seipelově tvrzení, že pozemková reforma nespadá pod článek 267 mírové smlouvy, a vysvětlil, že zřízení smíšeného soudu si Vídeň zatím nepřejí, protože v takovém případě by pak mohli Rakousko žalovat například „početní českoslovenští podomní obchodníci v Rakousku“.⁷⁹ Uzavíral, že se rakouská vláda tudíž nemůže opřít o mírovou smlouvu a vychází jen ze všeobecného mezinárodního práva. „Přece ale není nesporná zásada mezinárodního práva ... že se majetek cizince smí vyvlastnit jen za přiměřenou náhradu,“ připouštěl přitom. V této souvislosti výslovně zmínil znovuosidlovací zákon, na jehož základě byly v Rakousku cizincům vyvlastněny zhruba tři tisíce hektarů půdy, za niž „získali jen odškodnění ... které neodpovídá její skutečné hodnotě“.⁸⁰

Vídeňská vláda tak v danou chvíli připouštěla jedinou možnost soudního řešení sporu, a to na základě nově uzavřené rakousko-československé arbitrážní smlouvy

dvacátých let. In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha, Historický ústav AV ČR 1993, s. 121–165 (zde s. 143).

76 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 62, dopis předsedy SPÚ Karla Viškovského rakouskému vyslanci Ferdinandu Markovi z 25.4.1925. V tomto případě šlo o majetek Adalberta Zedwitze, část velkostatku byla po intervenci vyslanectví propuštěna ze záboru.

77 Blíže k jeho osobě viz AGSTNER, R.: *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes*, sv. 1, s. 37.

78 Doslovné znění článku 202: „Předcházející ustanovení nemohou žádným způsobem míti vliv na zástavy a hypotéky, ve prospěch mocností spojených a sdružených nebo ve prospěch jejich příslušníků, řádně zřízené bývalou vládou rakouskou nebo příslušníky bývalého císařství rakouského na statcích a důchodech jim náležejících, ve všech případech, kde byly tyto zástavy a hypotéky zřízeny dříve, než nastal válečný stav mezi Rakousko-Uherskem a tou neb onou z vlád, jež má na nich zájem, leda by touto smlouvou nebo smlouvami a úmluvami doplňujícími bylo o těchto zástavách nebo hypotékách výslovně ustanoveno něco jiného.“ (Saintgermainská mírová smlouva (velká). In: Wikisource.org [online]. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: [https://cs.wikisource.org/wiki/Saintgermainská_mírová_smlouva_\(velká\)](https://cs.wikisource.org/wiki/Saintgermainská_mírová_smlouva_(velká)).)

79 Detaily nejsou v dokumentu upřesněny, jejich vyjasnění by přesahovalo rámec této studie.

80 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, Verhandlungsbericht über die am 27. November 1926 in Prag stattgefundenen Versammlung der Interessengemeinschaft.

z 5. března 1925.⁸¹ Ve skutečnosti ale Rakousko dávalo přednost smírnému řešení kauz souvisejících s pozemkovou reformou v Československu. Ostatně ministr zahraničí Edvard Beneš u příležitosti uzavření arbitrážní smlouvy přislíbil tehdejšímu spolkovému kancléři Rudolfu Ramekovi (1924–1926), že existuje „dostatek prostoru pro jistou vstřícnost a tato vstřícnost bude určitě ráda prokázána ve vztahu k rakouským státním příslušníkům“. Vyslanec Ferdinand Marek mu měl předkládat jednotlivé sporné případy.⁸²

I když se v budoucnosti šlo touto cestou, jak ji naznačil Beneš, nezavrhl rakouská vláda v komunikaci s postiženými velkostatkáři zcela ani možnost mezinárodní arbitráže. Po jednání s Markusem Leitmaierem v Praze se velkostatkáři rakouské státní příslušnosti obrátili přímo na Ignaze Seipela, který se v říjnu 1926 opět ujal úřadu spolkového kancléře. Vlastníci byli velmi nespokojeni a hrozili, že když je vláda nechala na holičkách, obrátí se s žádostí o pomoc na rakouské sociální demokraty. Seipel poté – snad i z tohoto důvodu – naznačil ochotu zasadit se energičtěji za zájmy stěžovatelů. Nevyloučil přitom, že rakouská strana bude postupovat podle arbitrážní smlouvy a sporné záležitosti spojené s pozemkovou reformou předloží stálé smírčí komisi, jejíž ustavení smlouva předpokládala.⁸³ O jednání se však indiskrecí dozvěděl československý tisk a následně *Národní listy* otiskly článek s varovným názvem „Rakouský kancléř chce se vměšovat do našich poměrů!“.⁸⁴ Vídeň v této situaci neměla zájem na eskalaci sporu. Jak ostatně Seipel velkostatkáře upozornil, přednost měly obchodní zájmy rakouských firem.⁸⁵

Rakouská vláda se nakonec neodhodlala jít s Prahou kvůli pozemkové reformě do otevřeného střetu. Důvody objasnil generální tajemník pro zahraniční záležitosti Úřadu spolkového kancléře Franz Peter⁸⁶ vyslanci Markovi. Zopakoval, že svolání smíšeného soudu dle Saintgermainské smlouvy není namístě, protože „podle našeho

81 Smírčí a rozhodčí smlouva mezi republikou Československou a republikou Rakouskou ze dne 5. 3. 1923, částka 83, č. 177. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1925*. Praha, Státní tiskárna v Praze 1926, s. 745–751.

82 KOCH, Klaus – RASCHER, Walter – SUPPAN, Arnold (ed.): *Aussenpolitische Dokumente der Republik Österreich*, sv. 5: *Unter der Finanzkontrolle des Völkerbundes*. Wien – München. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg 2002, s. 493–499, dokument 826 – Besprechung Bundeskanzler Ramek mit tschechoslowakischem Aussenminister Beneš.

83 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, interní memorandum Felixe Orsiniho-Rosenberga z 11.1.1927.

84 Rakouský kancléř chce se vměšovat do našich poměrů! In: *Národní listy*, večerní vydání (7.2.1927), s. 1.

85 Tamtéž.

86 Franz Peter (do roku 1919 rytíř von Thyllnreuth) byl do roku 1918 velmi úspěšným rakousko-uherským konzulárním úředníkem, před rozpadem monarchie stál v čele 7. departementu (mezinárodní a státní právo) c. a k. ministerstva zahraničních věcí. Po vzniku Rakouské republiky jeho kariéra pokračovala: v roce 1923 přešel z právního odboru Spolkového ministerstva zahraničních věcí do jeho politické sekce, od roku 1926 až do svého penzionování v roce 1936 byl generálním sekretářem pro zahraniční záležitosti a vedoucím 3. (později 4.) sekce. (ŽUPANIČ, Jan – HORČIČKA, Václav – KRÁLOVÁ, Hana: *Na rozcestí: Rakousko-uherská zahraniční služba v posledních letech existence monarchie*. Praha, Agentura Pankrác 2009, s. 163 n.)

názoru není neprůstředná argumentace článku 267 mírové smlouvy ve vztahu k provádění pozemkové reformy na statcích rakouských státních příslušníků“. Odůvodnil to mimo jiné tím, že se zákony o provedení pozemkové reformy vztahovaly jak na cizince, tak na československé občany. O aplikaci arbitrážní smlouvy z roku 1926 se Peter nezmínil, a byla tak zřejmě ze hry.⁸⁷

Rakouské vyslanectví se tedy omezilo na intervence v zájmu jednotlivých velkostatkářů. Vyjednávání přitom nebyla vůbec snadná. Podívejme se ve stručnosti obšírněji alespoň na jeden názorný případ. Nezletilý Georg hrabě Kuenburg, držitel velkostatku Mladá Vožice na pomezí jižních a středních Čech, „zaměstnával“ ministerstva zahraničí obou států, Státní pozemkový úřad a další instituce několik let. Se zhruba třemi tisíci sedmi sty hektary převážně lesní půdy držel velkostatek spíše menšího rozsahu. Poloha zboží ve vnitrozemí byla výhodou, protože stát zde o lesy nejevil tak velký zájem jako v pohraničí. Zajímal se naopak o zemědělskou půdu, která měla utišit hlad bezzemků a velmi drobných vlastníků po půdě. Tento zájem zásadně ovlivnil průběh reformy i v Mladé Vožici.

Přestože Marek na československém ministerstvu zahraničí upozornil, že případ sleduje s rodinou spřízněný spolkový kancléř Rudolf Ramek, zůstaly Kuenburgovi po několika vlnách vyvlastnění jen 253 hektary zemědělské půdy, což bylo patnáct procent její původní rozlohy. Tvrdost reformy na zemědělské půdě podtrhoval fakt, že mu za ztracené pozemky byla přiznána jen velmi nízká náhrada. Vyslanec proto požadoval její zvýšení a zastavení dalšího vyvlastňování.⁸⁸

Reformu na zemědělské půdě se ale Markovi zvrátit nepodařilo. Pozornost tedy zaměřil na půdu lesní. Zde byl podstatně úspěšnější. Z původních téměř devatenácti set hektarů lesa a jiné nezemědělské půdy musel Kuenburg odstoupit jen sto

Karl Josef, V. kníže Trauttmansdorff (1897–1976) s trofejí. Tento aristokrat byl druhým největším rakouským pozemkovým vlastníkem v českých zemích (foto Státní oblastní archiv v Plzni, fond Rodinný archiv Trauttmansdorffů)

87 *ÖStA, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, dopis generálního tajemníka Úřadu spolkového kancléře Franze Petera vyslanci Ferdinandu Markovi z 9.12.1929.*

88 *AMZV ČR, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 507, verbální nota vyslance Ferdinanda Marka československému ministerstvu zahraničních věcí z 30.8.1925.*

sedmdesát hektarů lesa a další, spíše drobné pozemky o rozloze zhruba stovky hektarů.⁸⁹ Je však otázka, zda šlo o vyslancovu zásluhu, protože – jak již bylo uvedeno – i v jiných případech býval československý stát v otázce lesního majetku podstatně velkorysejší než ve vztahu k zemědělské půdě.⁹⁰ Ostatně ve vlekokoucím se sporu o výši náhrady Kuenbergovi přinesly Markovy intervence jen velmi málo výsledků.⁹¹ Vyslanec poté požadoval jako kompenzaci alespoň úlevu na daních. Nešlo o nic mimořádného, podle vyjádření Státního pozemkového úřadu pro ministerstvo zahraničí bylo vlastníkům běžně sdělováno, „že jim na přejímací ceně (tj. náhradě – pozn. autora) nemůžeme vypomoci, že však jim můžeme vymoci, že by se jim povinnosti, které mají vůči ministerstvu financí, mohly ulehčiti“.⁹² Markova výzva Černínskému paláci, aby ve prospěch Kuenburga intervenoval na ministerstvu financí, však zůstala oslyšena. Vyslancova žádost ovšem také přišla ve velmi nevhodnou dobu, kdy československo-rakouské vztahy byly zatíženy sporem o německo-rakouskou celní unii.⁹³

Kuenburgův případ je svědectvím o slabosti Rakouska. Jak si vyslanec Marek v září 1929 stěžoval v interním přípisu: „Panu dr. Kroftovi (šéfovi prezidia ministerstva zahraničí – pozn. autora) jsem neskrýval svou rozmrzelost nad tím, že jsem ani přes opakované a naléhavé intervence nebyl v této záležitosti schopen ničeho dosáhnout a že je to bídná odměna za mou ‘loajalitu’, stále chválenou z české strany,

89 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, dopis vyslance Ferdinanda Marka ministru zahraničí Edvardu Benešovi z 6.2.1929.

90 Například Jan Nepomuk Schwarzenberg (československý a švýcarský občan) udržel podle generální dohody s SPÚ z roku 1930 z původních celkem 176 tisíc hektarů půdy (z toho 110 tisíc hektarů tvořily lesy) zhruba 49 tisíc hektarů půdy (z toho 2500 hektarů půdy zemědělské). (*SOA Třeboň*, oddělení Český Krumlov, f. Schwarzenberské ústřední ředitelství, k. 40, zápis z jednání SPÚ 26.6.1930.) Rozsah zachráněného pozemkového majetku se později zvýšil na 60 500 hektarů.

91 Za pozemky, za které náhrada dosud nebyla stanovena (689 ha), SPÚ nabídl pouhých 922 tisíc korun. Po intervenci vyslance sumu zvýšil na jeden milion. (*AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 507, dopis kurátora nezletilého majitele ministerstvu financí z 2.10.1931.)

92 *Tamtéž*, k. 507, interní přípis československého vyslance ve Vídni Karla Hally z 30.10.1931.

93 Ministr Beneš údajně k žádosti poznamenal: „Nevím, nechce se mi právě teď nějak zvlášť jim vyhovovat.“ (Citováno *tamtéž*.) Ministerstvo financí však již jednou snížilo Kuenbergovi dávku z majetku a z přírůstku na majetku (*tamtéž*, dopis ministerstva financí ministerstvu zahraničních věcí z 8.1.1930). Jednání o celní unii mezi oběma zeměmi, zveřejněná v březnu 1931, vyvolala ostře odmítavou reakci velmocí i Československa. Pod zahraničním tlakem Rakousko 11. července 1931 oznámilo konec projektu. V září 1931 pak rozhodl Stálý soudní dvůr mezinárodní spravedlnosti, že celní unie není v souladu se ženevskými protokoly z roku 1922, které zdůrazňovaly hospodářskou nezávislost Rakouska. (Viz STEININGER, Rolf: „...Der Angelegenheit ein paneuropäisches Mäntelchen umhängen...“: Das deutsch-österreichische Zollunionsprojekt von 1931. In: GEHLER, Michael (ed.): *Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Franz Steiner 1996, s. 441–480.)

že se zdá, že je možné něčeho dosáhnout, jen když se hrozí a české (*sic*) vládě se vytvářejí nepříjemnosti, když se běhá ke smířčímu soudu atd.“⁹⁴

Je přitom třeba konstatovat, že vyslanec nebyl daleko od pravdy. Samo československé ministerstvo zahraničí totiž v interním materiálu konstatovalo, že se vstřícnost v oblasti daňové prokazovala hlavně vůči občanům těch států,

„kde byly podány žaloby (u smíš[eného] rozh[odčího] soudu: něm[ECKO]-maďarského)“.⁹⁵ Rakouské vyslanectví v Praze v této souvislosti samo narazilo na diametrální rozdíly v přístupu československých úřadů vůči různým větvím rodu Fürstenbergů. Zatímco říšskoněmecký občan Max Egon kníže zu Fürstenberg získal při započtení slev na dlužných daních náhradu za půdu odstoupenou československému státu na obrovském velkostatku Křivoklát⁹⁶ ve výši čtyři až čtyři a půl tisíce korun za hektar, jeho vzdálený příbuzný, rakouský občan Eduard Egon lantkrabě zu Fürstenberg na velkostatku Vyšné na Vitorazsku se musel spokojit jen s náhradou tisíc korun za hektar.⁹⁷ Max Egon zu Fürstenberg přitom získal více než třetinovou slevu na dávce z majetku.⁹⁸ Určitou roli při výpočtu náhrady nicméně sehrál fakt, že se kníže Fürstenberg rozhodl nabídnout dobrovolně celý velkostatek státu, načež ministr Beneš rakouské občany prostřednictvím vyslance Marka vyzval, aby jeho příkladu následovali.⁹⁹

Erbrakouského knížecího rodu Windischgrätzů (autor Michal Fiala)

94 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, interní přípis vyslance Ferdinanda Marka z 16.9.1929.

95 *AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 507, interní přípis československého vyslance ve Vídni Karla Hally z 30.10.1931.

96 Velkostatek Křivoklát měl rozlohu zhruba 40 tisíc hektarů, z toho 32 tisíc hektarů tvořily lesy. Součástí velkostatku byl původně též zámek Lány (Lana), který byl od roku 1921 letním sídlem prezidenta republiky. (*PAAA*, f. Gesandtschaft Prag, k. 101, Liste der durch Bodenreform betroffenen reichsdeutschen Grossgrundbesitzer in der Tschechoslowakei, nedatováno.)

97 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 64, interní memorandum Felixe Orsiniho-Rosenberga z 26.5.1930. Viz též *NA*, f. 705, k. 333, Protokol o sjednání dohody o přejímání ceně (Vyšné), 16.10.1930. Velkostatek měl původně rozsah zhruba 2800 hektarů.

98 Ze zhruba 63 milionů korun byly sleveny 22 miliony (*AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 510, Memorandum o pozemkové reformě na majetku německých státních příslušníků, 8.2.1938; memorandum vypracovalo ministerstvo zemědělství).

99 *ÖStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 64, dopis vyslance Ferdinanda Marka přednostovi sekce zahraničních věcí Úřadu spolkového kancléře Schüllerovi z 26.5.1930.

Rakouští velkostatkáři tak mezi cizinci patřili k těm, kteří z pozemkové reformy vyšli nejvíce poškozeni. Nešlo přitom v první řadě o rozsah odstoupené půdy (její podíl na původně drženém pozemkovém vlastnictví), ale o finanční aranžmá vyvlastnění. Podle evidence československých úřadů bylo do konce roku 1929 vyřešeno dohodou (leckdy ovšem uzavíranou pod tlakem) mezi Státním pozemkovým úřadem a rakouskými vlastníky velkostatků šestnáct případů, které reprezentovaly zhruba čtyřicet procent pozemkového vlastnictví rakouských velkostatkářů v Československu. Průměrná náhrada za vyvlastněnou půdu dosáhla osmnácti set korun za hektar, což byla zhruba polovina tehdejší tržní ceny.¹⁰⁰ Reformou postižení velkostatkáři československé státní příslušnosti přitom dosahovali zhruba stejné výše náhrady.¹⁰¹ Podobně úřady postupovaly i vůči občanům neutrálních států. Například Švýcaři bratři Geymüllerové obdrželi necelých šestnáct set korun za hektar.¹⁰² Stejně jako v případě knížete Fürstenberga ale získali významnou úlevu na dlužných daních.¹⁰³ Slevy na daních pak hrály značnou roli jako neoficiální součást náhrady také u příslušníků dohodových států. Podle údajů svazu německých velkostatkářů získal britský občan Lothar hrabě Blücher von Wahlstatt za hektar vyvlastněné půdy na velkostatku Bravantice-Raduň ve Slezsku (o výměře téměř čtyři tisíce čtyři sta hektarů)¹⁰⁴ zhruba čtyři tisíce osm set korun.¹⁰⁵

Rakušané oproti tomu získávali jen spíše drobná zvýhodnění. Například nezletilý kníže Karl Auersperg, vlastník velkostatku Vlašim o rozloze zhruba dva tisíce sto hektarů, mohl prodat státem požadovaných téměř osm set hektarů lesa z volné ruky za takzvanou přidělovou cenu (tedy za cenu, kterou Státnímu pozemkovému úřadu platili přidělci), jež byla o něco vyšší než náhradová cena, kterou Státní pozemkový úřad běžně platil za vyvlastněnou půdu.¹⁰⁶ Karl Josef Trauttmansdorff, druhý nejvýznamnější rakouský velkostatkář v Československu, získal jen nepatrnou

Marek Benešovi tvrdil, že se velkostatkáři snadno nevzdají majetku drženého po staletí, a proto je třeba hledat jinou cestu. Interně ovšem připouštěl, že by někteří prodat mohli.

100 Velkostatkáři ovšem často tvrdili, že tržní ceny jsou ještě vyšší (*AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 507, úřední záznam ministerstva financí z 21.12.1929).

101 Největší československý velkostatkář, kníže Jan Nepomuk Schwarzenberg dosáhl v průměru 1600 korun za hektar (*SOA Třeboň*, oddělení Český Krumlov, f. Vnucená správa schwarzenberského majetku, k. 1, *Bodenreform auf dem Fürst zu Schwarzenberg'schen Besitz: Verstaatlichung – Flächen und Übernahmepresse*, 14.12.1940).

102 *NA*, f. 705, k. 1507, Dohoda o přejímací ceně, 29.1.1932.

103 Z téměř pěti milionů korun jim byly dlužné daně a dávky v roce 1936 sníženy na dva miliony korun (*SOA Třeboň*, pobočka *Jindřichův Hradec*, f. Velkostatek Kamenice nad Lipou, k. Dodatky, Berní správa v Kamenici nad Lipou, Ředitelství velkostatku bratří Geymüllerů, 23.4.1937).

104 *Neuester Schematismus der Herrschaften, Güter und Zuckerfabriken in Mähren und Schlesien*. Brno, Verlag und Druck von Georg Karafiat 1912, s. 196.

105 *ŮStA*, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 63, dopis úředníka Bruna Helbiga vyslanci Ferdinandu Markovi, předáno 15.11.1929.

106 *AMZV ČR*, VI. sekce – právní 1918–1945, k. 505, interní přípis československého vyslance ve Vídni Karla Hally z 13.5.1932.

slevu na dlužných daních.¹⁰⁷ Hraběti Johannu Hartigovi, držiteli velkostatku Mimoň o rozloze zhruba šest tisíc dvě stě hektarů, byly odpuštěny jen úroky z dlužných daní a dávek.¹⁰⁸

Závěrem

Pozemková reforma na statcích rakouských občanů měla, jak prokázala tato studie, potenciál negativně ovlivnit československo-rakouské vzájemné vztahy. Důvodů bylo více. Především Rakušané v Československu vlastnili poměrně velký pozemkový majetek, takže potenciální škody na něm nemohla rakouská vláda ignorovat. Majitelům hrozilo nejen podstatné zmenšení rozlohy velkostatků, ale i nezanedbatelná finanční újma. Státem vyplácená náhrada za ztracenou půdu nedosahovala tržní ceny a současně byly na velkostatky uvaleny citelné majetkové dávky. Závažnost problému z pohledu Vídně podtrhoval i fakt, že postižení velkostatkáři (většinou aristokratického původu) zde disponovali kontakty na vysoce postavené činitele, včetně spolkových kancléřů (například Ignaze Seipela či Rudolfa Rameka). Pokusy jejich zájmového sdružení dosáhnout podle vzoru říšskoněmeckých vlastníků internacionalizace kauzy, tedy jejího přenesení ke smíšenému rozhodčímu soudu, však nakonec nebyly úspěšné. Problematika pozemkové reformy totiž byla přes svou nespornou závažnost přece jen vedlejší záležitostí. V centru zájmu vlád ve Vídni i v Praze totiž ležely především obrovské hospodářské, obchodní a finanční problémy Rakouska, které bylo odkázáno na pomoc vítězných mocností. Československo přitom sehrálo v sanaci rakouské ekonomiky značnou roli a bylo pro Rakušany i klíčovým obchodním partnerem. Navíc si sama Vídeň připouštěla, že námitky rakouských velkostatkářů vůči reformě nejsou z právního hlediska nezpochybnitelné. Rakouská diplomacie se tak v zásadě vyhýbala střetu s Prahou kvůli pozemkové reformě a snažila se její průběh ovlivnit smírnými prostředky. Jak ale tato studie prokázala, vstřícné vystupování Vídně nepřineslo postiženým velkostatkářům hmatatelné výhody. Ve srovnání s ostatními zahraničními velkostatkáři v meziválečném Československu byly zejména náhrady a daňové úlevy rakouských občanů za vyvlastněný majetek nižší než v případech příslušníků jiných zainteresovaných států.

Studie byla zpracována s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. 17-07730S „Pozemková reforma v meziválečném Československu na statcích cizích státních příslušníků“.

107 *ÖStA, AdR/Auswärtiges, f. Gesandtschaft Prag, k. 65, dopis vyslance Ferdinanda Marka sekci zahraničních věcí Úřadu spolkového kancléře z 20.2.1932. Marek argumentoval, že Trauttmansdorff je vysoce zadlužen. Z původně vyměřených 23 milionů korun na dávku z majetku a přírůstku na majetku mu byl sleven pouhý jeden milion korun. Trauttmansdorff byl reformou silně postižen i jinak, z původních zhruba sedmnácti tisíc hektarů půdy mu zůstalo jen šest tisíc.*

108 *Tamtéž, k. 65, memorandum advokáta hraběte Johanna Hartiga z 19.3.1932.*

Počátky československé a jugoslávské exilové vlády v Londýně za druhé světové války

Očekávání, možnosti a realita

Milan Sovilj

Vzájemné kontakty v exilu za druhé světové války představovaly pouze jednu z epizod vztahů mezi Československem a Jugoslávií ve dvacátém století. Byla to epizoda velmi specifická, neboť se odvíjela daleko od domova svých aktérů ve chvíli, kdy oba státy byly buď částečně okupované, nebo pod správou vlád věrných Německu.

V meziválečném období spojovalo Československo a Jugoslávii mnoho společného (spolupráce s Rumunskem v politicko-vojenském svazku Malé dohody, rozmanité hospodářské kontakty, důležité kulturní styky), ale zároveň se lišily zejména státním zřízením, vnitřním vývojem a – zvláště od poloviny třicátých let – orientací v mezinárodní politice. Právě složité mezinárodní poměry koncem tohoto desetiletí, které tehdejší vedoucí českoslovenští a jugoslávští politici zásadním způsobem nemohli ovlivnit, se podepsaly i na ukončení československo-jugoslávských meziválečných styků. Kontakty mezi Protektorátem Čechy a Morava a Královstvím Jugoslávie (do jeho okupace) se omezovaly prakticky pouze na ekonomickou sféru, navíc byly úplně kontrolovány Německem,¹ a vztahy mezi nově zformovaným

1 Srv. SOVILJ, Milan: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016, s. 49–120.

Slovenským státem a Jugoslávií měly do srdečných a přátelských daleko.² Vedle toho na dědictví meziválečné spolupráce navazovaly pozvolna se rodící kontakty mezi československými exilovými orgány a Bělehradem. I když na začátku druhé světové války byla Jugoslávie svobodným státem, její mezinárodní postavení bylo velmi složité. Postupně ji obkličovala italská sféra zájmu (počínaje okupací Albánie v dubnu 1939), zájmy třetí říše byly zjevné z přítomnosti Němců na jugoslávských hranicích (nejprve po anšlusu Rakouska v březnu 1938, pak po rozšíření Paktu tří o další členy – Rumunsko, Maďarsko v listopadu 1940 a Bulharsko v březnu 1941). Kvůli své nesnadné pozici Jugoslávie nemohla, ba ani nesměla udržovat s představiteli československého exilu žádné oficiální kontakty.³ Bližší styky se staly reálnou až po odchodu předních jugoslávských politiků do exilu a německé okupaci Jugoslávie v dubnu 1941.⁴

- 2 Srv. *tamtéž*, s. 121–156; SOVILJ, Milan: Yugoslav-Slovak Relations 1939–1941, with Particular Emphasis on Croatia. In: HOLJEVAC, Željko – HOMZA, Martin – VAŠŠ, Martin (ed.): *Croatia and Slovakia: Historical Parallels and Connections (from 1780 to the Present Day)*. Zagreb – Bratislava, FF press 2017, s. 134–142; NĚMEČEK, Jan: K slovensko-jugoslávským vztahům 1939–1941. In: ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (ed.): *Evropa mezi Německem a Ruskem: Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha, Historický ústav AV ČR 2000, s. 385–398; TKÁČ, Ján: Slovensko-juhoslovenské a slovensko-chorvátske vzťahy v rokoch 1939–1941. In: *Historický zborník*, sv. 19, č. 1 (2009), s. 154–168; JARINKOVIČ, Martin: *Slovensko a Juhooslávia v rokoch II. svetovej vojny*. Banská Bystrica, Klub priateľov múzea SNP 2012, s. 8–63; ŠKORVANKOVÁ, Eva: Slovensko-juhoslovenské vzťahy v rokoch 1939–1941. In: ŠTĚPÁNEK, Václav – MITÁČEK, Jiří (ed.): *Studia Balkanica Bohemo-Slovaeca*, č. 7: *Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*. Brno, Moravské zemské muzeum – Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2017, s. 415–427.
- 3 Viz SOVILJ, Milan: Osudové okamžiky Království Jugoslávie na jaře roku 1941 očima představitelů československého exilu. In: *Moderní dějiny*, roč. 25, č. 2 (2017), s. 129–133.
- 4 Vztahy mezi exilovými vládami československou a jugoslávskou za druhé světové války byly v české (resp. dříve československé) i v bývalé jugoslávské a dnešní srbské historiografii zkoumány dosud minimálně. Mezi významnější práce, jež se ovšem nezabývají celou dobou druhé světové války, patří kniha německého historika Detlefa Brandese o londýnském pobytu a činnosti exilových vlád československé, polské a jugoslávské, která vyšla také česky (BRANDES, Detlef: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943: Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*. München, Oldenbourg 1988; v českém překladu: *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2003). Stejný autor o třicet let později publikoval ještě jeden text na podobné téma, fakticky v něm ale jen sumarizoval své dřívější poznatky (TÝŽ: *Limited Influence: The British and the Governments-in-Exile of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia*. In: SMETANA, Vít – GEANEY, Kathleen (ed.): *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*. Prague, Charles University – Karolinum Press 2017, s. 12–19). V bývalé jugoslávské historiografii zanechal významný text, jenž se týká hlavně postoje jugoslávské vlády k československé exilové vládě, historik Branko Petranović (PETRANOVIĆ, Branko: *Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945. godine*. In: *Vojnoistorijski glasnik*, roč. 40, č. 3 (1990), s. 49–71). Od otištění tohoto článku uplynulo více než dvacet let, než na něj navázala srbská historička Mira Radojevićová, která se na základě materiálů jugoslávské provenience zabývala politickými postoji

Zkoumání vzájemných vztahů československé a jugoslávské exilové vlády na začátku druhé světové války představuje zároveň studium historických animozit těchto dvou velmi odlišných politických reprezentací. Vzhledem k tomu, že až do léta 1941 českoslovenští politici v exilu nemohli navázat přímé kontakty se svými partnery z Jugoslávie, první kroky obou exilových reprezentací je možné sledovat spíše ze souběžné analýzy a komparace jejich shod a odlišností.

Z Prahy a Bělehradu do Londýna: shody a odlišnosti

Začátek druhé světové války a postupné obsazování evropského kontinentu německou armádou přinesly mimo jiné i vytvoření exilových orgánů různých okupovaných států, především na území Velké Británie.⁵ Československý exil se však

některých srbských a československých politiků v londýnském exilu, především Milana Grola a Edvarda Beneše (RADOJEVIĆ, Mira: Srpsko-češka saradnja tokom Drugog svetskog rata: Prilog proučavanju. In: KOPRIVICA, Verica – KORDA-PETROVIĆ, Aleksandra – ŠTĚPÁNEK, Václav (ed.): *Od Morave do Morave*, sv. 2: *Iz istorije česko-srpskih odnosa / Od Moravy k Moravě*, sv. 2: *Z historie česko-srbských vztahů*. Novi Sad – Brno, Matica srpska – Matice moravská 2011, s. 141–159). Stejná autorka napsala také obsáhlý životopis významného představitele jugoslávské exilové vlády (do roku 1943) Milana Grola, v němž zmiňuje i jeho kontakty s československými politiky v Londýně (RADOJEVIĆ, Mira: *Milan Grol*. Beograd, Filip Višnjić 2014). V československém prostředí se mezi prvními dotkl stručně této problematiky v roce 1984 Miroslav Tejchman (TEJCHMAN, Miroslav: Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války. In: *Slovenské historické studie*, sv. 14. Praha, Historický ústav ČSAV 1984, s. 84–120). Později zkoumal různé formy vojenské spolupráce v československém a jugoslávském exilu Jiří Plachý (PLACHÝ, Jiří: Československý podíl na spojenecké pomoci při výstavbě jugoslávských jednotek v letech 1944–1945: Příspěvek k československo-jugoslávským vztahům. In: *Slovenský přehled*, roč. 96, č. 1–2 (2010), s. 161–167). Část velmi kvalitní magisterské diplomové práce Jonáše Pospíchala, obhájené na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně v roce 2015, byla publikována jako obsáhlá studie v časopise *Slovenský přehled* (POSPÍCHAL, Jonáš: Odtazitost a vyčkávání: Vztahy exilových vlád Československa a Jugoslávie v letech 1941–1943. In: *Tamtéž*, roč. 102, č. 3 (2016), s. 451–502). Některá tvrzení autora o jugoslávské exilové reprezentaci jsou sice příliš zjednodušená nebo diskutabilní, kvalita jeho studie ale spočívá hlavně v tom, že po delší době někdo z českého prostředí prostudoval nejen československé, ale také jednotlivé jugoslávské prameny k československo-jugoslávským politickým vztahům ve válečném exilu. Odkazují také na některé vlastní práce k dané tematice: SOVILJ, M.: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941* (viz pozn. 1); TÝŽ: Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurici. In: ŠTĚPÁNEK, V. – MITÁČEK, J. (ed.): *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca*, č. 7, s. 455–471; TÝŽ: Pogled ka drugome: Jugoslovenska izbeglička vlada očima čehoslovačkih političara i diplomata u emigraciji u toku Drugog svetskog rata. In: *Vojnoistorijski glasnik*, roč. 68, č. 2 (2018), s. 110–141.

5 Srv. PRAZMOWSKA, Anita J.: *Britain and Poland 1939–1943: The Betrayed Ally*. Cambridge, Cambridge University Press 1995; ATKIN, Nicholas: *France in Exile: The French Community in Britain, 1940–1944*. In: CONWAY, Martin – GOTOVITCH, José (ed.): *Europe in Exile: European exile communities in Britain 1940–1945*. New York, Berghahn Books 2001, s. 213–228; BARNOUW, N. David J.: *Dutch Exiles in London*. In: *Tamtéž*, s. 229–246; JAKUBEC, Pavol:

začal postupně formovat již po událostech v Mnichově a po obsazení Sudet Němci v říjnu 1938. Další vlnu československé emigrace přinesla německá okupace Čech a Moravy a vyhlášení protektorátu na tomto území v polovině března 1939.

Až do léta 1940 byla jedním z hlavních cílů emigrantů z Protektorátu Čechy a Morava a ze Slovenského státu Francie. Cesta československých emigrantů na francouzské území však nebyla snadná, zvláště poté co německým přepadením Polska začala druhá světová válka. Přes tyto obtíže a neshody mezi předními československými exilovými politiky – především mezi bývalým prezidentem Edvardem Benešem a bývalým československým vyslancem v Paříži Štefanem Osuským, později mezi Benešem a někdejším předsedou vlády Milanem Hodžou – se československý exil ve Francii dokázal politicky zorganizovat. V odlišných názorech na jeho podobu a strukturu, a hlavně představách o budoucnosti společného státu Čechů a Slováků, v nichž se střetávaly různé koncepce možného poválečného státního uspořádání Československa, na sebe narážely Benešovy centralistické postoje s Hodžovým federalistickým stanoviskem.⁶ To vše negativně ovlivňovalo jednotné působení československé emigrace. Zkušenost, kterou postrádala například později jugoslávská exilová vláda po příjezdu do Londýna, však mohl československý exil čerpat právě ze své činnosti ve Francii do léta 1940. I když zformování československého Národního výboru v Paříži v říjnu 1939 jako představitele československého odboje v zahraničí neznamenal zároveň francouzské a britské uznání tohoto orgánu jako exilové vlády,⁷ jeho činnost zajistila podmínky pro další aktivity československého exilu ve Velké Británii.

Po porážce Francie v červnu 1940 se československá exilová reprezentace přesunula z Paříže do Londýna, kde byla 21. července 1940 uznána Velkou Británií jako československá prozatímní vláda.⁸ Pro československý exil kolem Beneše mělo

London 1940–1945, a Europe in Miniature? The Case of Norwegian, Polish and Czechoslovak Exiles. In: *Debater a Europa*, č. 13 (2015), s. 91–106; KESTELOOT, Chantal: Belgium in Exile: The Experience of the Second World War. In: SMETANA, Vít – GEANEY, Kathleen (ed.): *Exile in London: The Experience of Czechoslovakia and the other occupied nations, 1939–1945*. Prague, Charles University – Karolinum Press 2017, s. 20–31; KERSTEN, Albert E.: A Cold Shower in International Reality: Redefining the Dutch International Position 1940–1945. In: *Tamtéž*, s. 32–49.

- 6 Srv. KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Hodža versus Beneš: Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Praha, Karolinum 1999, s. 67–69.
- 7 Srv. *tamtéž*, s. 54–56; KUKLÍK, Jan: *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945: Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha, Karolinum 1998, s. 48 n.; BRANDES, D.: *Exil v Londýně 1939–1943*, s. 36 a 40; DEJMEK, Jindřich: Československá zahraniční politika 1939–1945 (cíle a výsledky). In: ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica – HOFMAN, Petr (ed.): *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945: Sborník studií. Příspěvky účastníků z mezinárodní konference uskutečněné dne 5. prosince 2006 v Praze*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Historický ústav AV ČR 2008, s. 136.
- 8 Velká Británie uznala československou prozatímní vládu po výměně dopisů mezi Edvardem Benešem a tehdejším britským ministrem zahraničních věcí lordem Halifaxem (Edward Frederick Lindley Wood) v červenci 1940. (Viz BENEŠ, Edvard: *Šest let exilu a druhé světové války: Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45*. Praha, Orbis 1946, s. 438–443 (4. vydání); NĚMEČEK, Jan – KUKLÍK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – ŠTOVÍČEK, Ivan (ed.): *Od uznání*

britské uznání, přestože se v něm zdůrazňoval pouze dočasný charakter této vlády, velký význam. Podle jeho výkladu v právním slova smyslu potvrzovalo kontinuitu státního zřízení Československé republiky z doby před zářím 1938.⁹ Pro Brity to však bylo jen uznání prozatímní vlády, která měla reprezentovat český a slovenský národ, nikoliv stát.¹⁰ Edvard Beneš, který odstoupil z prezidentského úřadu po konferenci v Mnichově a ztrátě Sudet v říjnu 1938 a ve Velké Británii a Spojených státech byl do zformování Národního výboru československého v Paříži prakticky soukromou osobou bez jakékoli konkrétní exilové funkce,¹¹ mohl začít postupně upevňovat své pozice. Nový britský premiér Winston Churchill, který nastoupil do funkce v květnu 1940, a jeho blízký spolupracovník, ministr války Anthony Eden (od konce roku 1940 ministr zahraničí) mohli uznání československé prozatímní vlády také hodnotit kladně.¹² Takové změny mimo jiné svědčily o odklonu od politiky bývalého premiéra Nevilla Chamberlaina (1937–1940), jehož podpis pod Mnichovskou dohodou měl pro československou reprezentaci negativní důsledky, které se přenášely i do exilu. Anulování Mnichova zůstávalo pro československý exil ve Velké Británii aktuálním, stále nevyřešeným problémem. Právě britským uznáním československé prozatímní vlády bylo dosaženo alespoň částečného úspěchu. Na něj navázal ještě významnější krok o rok později, kdy Velká Británie 18. července 1941 uznala československou vládu Jana Šrámka (1940–1945) za řádnou exilovou vládu.¹³

československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941, sv. 1: 16. června 1940 – 30. dubna 1941. Praha, Ústav mezinárodních vztahů – Historický ústav AV ČR, v.v.i. 2006, s. 70–73, dokument 16 – Dopis předsedy ČSNV E. Beneše britskému ministru zahraničních věcí lordu Halifaxovi o ustavení československé prozatímní vlády a jejím uznání britskou vládou, Londýn, 9.7.1940; *tamtéž*, s. 73 n., dokument 17 – Dopis britského ministra zahraničních věcí lorda Halifaxe předsedovi ČSNV E. Benešovi týkající se ustavení československé prozatímní vlády a jejího uznání britskou vládou, Londýn, 18.7.1940; *tamtéž*, s. 79 n., dokument 22 – Dopis britského ministra zahraničních věcí lorda Halifaxe předsedovi ČSNV E. Benešovi s informací o uznání československé prozatímní vlády britskou vládou, Londýn, 21.7.1940.)

9 Viz BRANDES, D.: *Exil v Londýně 1939–1943*, s. 68 n.

10 Viz SMETANA, Vít: *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague, Charles University – Karolinum Press 2008, s. 194.

11 Srv. HAUNER, Milan: Beginnings of the Czech Exile Government 1939–1941. In: BRINSON, Charmian – MALET, Marian (ed.): *Exile in and from Czechoslovakia during the 1930s and 1940s*. Amsterdam – New York, Rodopi 2009, s. 104 n.

12 Viz BRANDES, D.: *Exil v Londýně 1939–1943*, s. 74.

13 Srv. NĚMEČEK, Jan – ŠTOVÍČEK, Ivan – NOVÁČKOVÁ, Helena – KUKLÍK, Jan (ed.): *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně, sv. 1: 1940–1941*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. – Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i. 2008, s. 559 n., dokument 30, záznam ze schůze 25.7.1941 a přílohy. Téhož dne, kdy Velká Británie uznala československou prozatímní vládu jako řádnou exilovou vládu, zaslal československý ministr zahraničních věcí Jan Masaryk svému jugoslávskému kolegovi, ministru zahraničí Momčilu Ninčičovi dopis s informacemi o britském uznání (*Arhiv Jugoslavije*, Bělehrad (dále AJ), fond (f.) 103 (Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije 1941–1945), fascikla (svazek – sv.) 55, arhivna jedinica (archivní jednotka – arch. j.) 263, dopis ministra zahraničí

Na rozdíl od československého exilu a jeho vedoucích osobností začala se jugoslávská exilová reprezentace utvářet o dva až dva a půl roku později. Na působení v emigraci nebyla v politickém slova smyslu vůbec připravena, i když mezinárodní postavení Jugoslávie v době vlády Dragiši Cvetkoviče (1939–1941) naznačovalo, že jugoslávskou neutralitu a balancování mezi Německem a Velkou Británií nelze delší dobu udržet. V březnu 1941 také nastaly v jugoslávském postoji k probíhající válce a jejím aktérům zásadní změny.¹⁴ Nejprve na základě rozhodnutí bělehradského kabinetu z 20. března o přistoupení země k Paktu tří byla 25. března ve Vídni podepsána dohoda mezi představiteli Jugoslávie, Německa, Itálie a Japonska. Jasný příklon k politice Německa a jeho spojenců vyvolal v Bělehradě rozhodný odpor. Jen o dva dny později, 27. března 1941, byl v zemi proveden vojenský státní převrat a na trůn dosazen ještě nezletilý král Petar II. Karađorđević (do té doby za něj úřad vykonávala regentská rada v čele s princem regentem Pavlem Karađorđevićem). Smysl převratu byl zřejmý, i když se nový předseda vlády (do roku 1942) a jeden z jeho účastníků generál Dušan Simović snažil událost prezentovat jako vnitřní záležitost jugoslávského státu, která jeho zahraniční politiku zásadně nezmění. Následovala však Hitlerova blesková reakce v podobě útoku na Jugoslávii v noci z 5. na 6. dubna. Krátká válka s mnohem silnější německou armádou znamenala konec Království Jugoslávie jako samostatného státu a přinutila většinu vedoucích osobností jugoslávského politického života odejít do exilu.¹⁵

Státní převrat měl ovšem pro přední jugoslávské politiky velký význam, neboť velmi zlepšil jejich postavení po odchodu do exilu. Příznivě ovlivnil i názory Churchillovy vlády. Přestože státní převrat a demonstrace občanů v Bělehradě nemohly tehdejší válečnou situaci celkově ovlivnit a zabránit dalšímu německému pronikání na Balkáně, byly důležité v tom ohledu, že se někdo alespoň dočasně postavil německým válečným plánům. Zatímco obsazení Čech a Moravy se událo za pasivního

československé exilové vlády Jana Masaryka ministru zahraničí jugoslávské exilové vlády Momčilu Ninčičovi, Londýn, 18.7.1941).

- 14 Viz SOVILJ, M.: Osudové okamžiky Království Jugoslávie na jaře roku 1941 očima představitelů československého exilu, s. 131 (viz pozn. 3).
- 15 O událostech kolem jugoslávských politických změn z 25. a 27. března 1941 a o začátku války mezi Jugoslávií a Německem, která ve starší jugoslávské literatuře a v postjugoslávských historiografiích je známá jako dubnová válka (od 6. do 17. dubna 1941), se psalo hlavně v 80. letech, o něco méně pak v 90. letech (srv. TERZIĆ, Velimir: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, sv. 1–2. Ljubljana – Beograd – Titograd, Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda 1984; MILETIĆ, Antun (ed.): *Aprilski rat 1941: Zbornik dokumenata*, sv. 2. Beograd, Vojnoistorijski institut 1987; PETRANOVIĆ, Branko – ŽUTIĆ, Nikola (ed.): *27. mart 1941: Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, NICOM 1990; PETRANOVIĆ, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar 1992). V poslední době se o tuto tematiku částečně zajímali historici v Srbsku (srv. *Zbornik radova okruglog stola – 27. mart 1941: Knez Pavle u viorima evropske politike*. Beograd, Zlatna knjiga 2003; NIKOLIĆ, Kosta – DIMITRIJEVIĆ, Bojan B. (ed.): *Danilo Gregorić i 25. mart 1941: Građa za studiju o martovskim događajima 1941. u Jugoslaviji*. Beograd, Institut za savremenu istoriju 2007; PAVLOVIĆ, Momčilo – PANTELJIĆ, Ivana (ed.): *27. mart 1941.: Sedamdeset godina kasnije: Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije*. Beograd, Institut za savremenu istoriju – Fond Kraljevski dvor 2012).

přihlížení západních mocností v době, kdy druhá světová válka ještě nezačala, Jugoslávie byla napadena a posléze okupována po dlouhodobých britských pokusech o změnu jejího neutrálního postoje k válce. Z většího časového odstupu je již jasné, že Velká Británie se od přelomu let 1940 a 1941 ještě snažila ovlivnit jugoslávskou politickou reprezentaci, aby se do Paktu tří nezapojovala. Poté co se tak stalo, Britové se snažili iniciovat odpor části armádních a politických kruhů, které se strategickým obratem vlády Dragiši Cvetkoviče nesouhlasily.¹⁶ Jak dalece mohly osoby z nově vytvořeného britského Útvary zvláštních operací (*Special Operations Executive* – SOE), který vznikl v roce 1940 s cílem iniciovat a podporovat odboj v okupovaných zemích Evropy, ovlivnit tehdejší události v Jugoslávii, je však jiná otázka.¹⁷ V očích britských politických kruhů si ale získala vláda Dušana Simoviče po 27. březnu 1941 velký kredit. Bezprostředně po provedení státního převratu v Bělehradě prohlásil Winston Churchill, že „dnes v časných ranních hodinách jugoslávský lid nalezl sám sebe“,¹⁸ když se fakticky přidal na stranu západních spojenců.

Prakticky zanedbatelný odpor jugoslávského vojska proti postupující německé a italské armádě (do tažení proti Jugoslávii se později zapojila i maďarská armáda) brzy potvrdil, že vláda Dušana Simoviče i král Petar II. budou muset opustit jugoslávské území a uchýlit se do exilu. Jejich cesta do Londýna, kde už působily exilové reprezentace jiných okupovaných států Evropy, vedla přes Řecko a Blízký východ. První schůze jugoslávské exilové vlády se konala v Aténách 17. dubna 1941.¹⁹ Ve stejný den bylo v Bělehradě podepsáno příměří s Německem,²⁰ které prakticky znamenalo kapitulaci Jugoslávie a její částečné rozdělení mezi Německo, Itálii, Maďarsko a Bulharsko. Na teritoriu Chorvatska, Bosny a části Vojvodiny byl zformován Nezávislý stát Chorvatsko (*Nezavisna država Hrvatska* – NDH).

-
- 16 Srv. HOPTNER, Jakob: *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. New York – London, Columbia University Press 1964, s. 325; BARKER, Elisabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London – New York, Macmillan – Barnes & Noble Books 1976, s. 86 n. a 91 n.; PETRANOVIĆ, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, sv. 1: *Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd, Nolit 1988, s. 368 a 372; TEJCHMAN, Miroslav: *Balkán ve válce a v revoluci 1939–1945*. Praha, Karolinum 2008, s. 215 n. a 253 n.; BJELAJAC, Mile: 25. i 27. mart i Aprilski rat 1941.: Gde su koreni podeljenih pogleda? In: PAVLOVIĆ, M. – PANTELIĆ, I. (ed.): *27. mart 1941.*, s. 160 n.
- 17 K činnosti SOE v Jugoslávii srv. AUTY, Phyllis – CLOGG, Richard (ed.): *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*. London – New York, Macmillan – Barnes & Noble Books 1975; STAFFORD, David: *Britain and European Resistance 1940–1945: A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*. London – Toronto, Macmillan 1980; WHEELER, Mark C.: *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*. Boulder (Col.), East European Monographs 1980; FOOT, M. R. D.: *SOE: An outline History of the Special Operations Executive 1940–46*. London, British Broadcasting Corporation 1984 (v českém překladu: *Stručná historie Útvary zvláštních operací 1940–1946*. Brno, Bonus A 1997).
- 18 CHURCHILL, Winston S.: *Druhá světová válka*, sv. 3: *Velká aliance*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993, s. 173.
- 19 Viz KRIZMAN, Bogdan (ed.): *Jugoslavenke vlade u izbjeglištvu 1941–1943: Dokumenti*. Zagreb – Beograd, Globus – Arhiv Jugoslavije 1981, s. 12; POPOVIĆ, Nebojša A.: *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država*. Beograd, Institut za savremenu istoriju 2003, s. 242.
- 20 Srv. TERZIĆ, V.: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, sv. 2, s. 463–464.

Demonstrace v Bělehradě 27. března 1941 proti přistoupení Jugoslávie k Ose Berlín–Řím–Tokio (Archiv Jugoslávie, Bělehrad, Sběrka fotografií, sign. 377-38-254)

Podobně jako československá exilová reprezentace během svého působení ve Francii potýkala se i jugoslávská exilová vláda ještě před odjezdem do Londýna s četnými, především vnitřními problémy. Na rozdíl od československých kolegů, jejichž vzájemné vztahy byly zatíženy hlavně poměrem dvou státotvorných národů a problémy plynoucími z různých koncepcí státního zřízení Československa,²¹ jugoslávští politici jako zástupci početnější a etnicky různorodější populace museli řešit nejenom otázku srbsko-chorvatských vztahů, ale i postavení slovinského a dalších národů jugoslávské společnosti. Všechny národnostní otázky, které se v podstatě střetávaly v požadavcích na rozšiřování práv jednotlivých etnik, byly spjaty s dalším fungováním jugoslávského státu.

Jugoslávské exilové vládě kromě toho vznikly velmi brzy další problémy, které souvisely s existencí Nezávislého státu Chorvatska. Jeho režim v čele s Antem Paveličem byl k srbské, židovské a romské populaci i ke všem příslušníkům jiných ozbrojených formací, bez ohledu na národnostní příslušnost, extrémně brutální.²²

21 Srv. KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: *Hodža versus Beneš*, s. 67–69.

22 KRIZMAN, Bogdan: *NDH između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb, Globus 1986, s. 117–137.

Zprávy o ustašovských zločinech negativně zatěžovaly vzájemné vztahy jugoslávských exilových ministrů, zejména srbské a chorvatské národnosti.²³

Od druhé poloviny roku 1941 se přidával a stupňoval další problém, jenž souvisel s roztržkou mezi četnickým hnutím Dragoljuba Mihailoviče a partyzánským hnutím Josipa Broze Tita, která přerůstala do otevřeného konfliktu. Četníci plukovníka, později generála Mihailoviče soustřeďovali ve svých řadách bojovnický především srbské národnosti, kteří byli loajální k jugoslávskému králi Petarovi II., zatímco partyzánské hnutí v čele s Titem, vedoucí osobností jugoslávských komunistů, mělo sice v podstatě komunistický ráz, zároveň ale obecně proklamovalo jugoslávský charakter národního osvobození Jugoslávie. Na rozdíl od partyzánů, jejichž vnitřní organizace byla jednotně podřízena Titovi a jeho blízkým spolupracovníkům, bylo četnické hnutí roztržité, takže některé jednotky místních velitelů působily na vlastní pěst. Vazby jugoslávské exilové vlády na četnické hnutí, které bylo během války obviňováno z příliš pasivního odporu vůči okupačním armádám na jugoslávském území, ba dokonce z kolaborace, vytvářely nové potíže, především v jejích vztazích k Velké Británii.²⁴

Ještě během krátkého pobytu v Řecku se v jugoslávském exilu objevily první rozpory. Předseda vlády Dušan Simović neskrýval svou nespokojenost s rychlou porážkou jugoslávské armády, za což vinil především Chorvaty.²⁵ Jeho plán a kompromisní

23 POPOVIĆ, N. A.: *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država*, s. 250–252.

24 Otázka možné kolaborace četnického hnutí s okupačními armádami Německa a Itálie zůstává dodnes diskutabilní, zvláště v současné srbské historiografii, která je v tomto bodě názorově rozdělena. Oproti literatuře vydávané v socialistické Jugoslávii, která četnické hnutí prakticky jednoznačně označovala za kolaborantské (což samozřejmě neplatí pro tehdejší jugoslávský exil), po rozpadu federace začalo vycházet množství publikací různého charakteru (a také kvality), ve kterých se psalo o četnicích právě opačně jako o spojeneckém a antifašistickém hnutí. V této velmi složité otázce však nelze zjednodušeně rozhodnout, neboť konflikt, který vznikl mezi Titovým partyzánským hnutím a Mihailovičovým četnickým hnutím byl občas prudší než samotný boj proti německé a italské armádě, zvláště ze strany četníků. Jednalo se nejen o paralelní občanskou válku k válce osvobozené, ale také o ideologický konflikt, ze kterého bylo patrné, zejména v jeho závěru, že budoucí vítěz bude hrát v poválečné Jugoslávii rozhodující roli. Ani pro Velkou Británii to nebyla jednoduchá záležitost, neboť jako hostitelská země jugoslávské exilové vlády poskytovala pomoc také četnickému hnutí. O poměru Velké Británie k četnickému a partyzánskému hnutí v Jugoslávii za druhé světové války existuje obsáhlá britská dokumentace, uložená v Národním archivu v Londýně. (Srv. např. *The National Archives*, Londýn (dále TNA), f. Foreign Office (FO) 371/44290, FO 371/44291, FO 371/44292, FO 536/6, FO 954/33B/369, FO 954/34A/7; *tamtéž*, f. Prime Minister's Office (PREM) 3/510/9, PREM 3/510/10, PREM 3/512/5; *tamtéž*, f. Special Operations Executive (HS) 5/966, HS 5/967; *tamtéž*, f. War Office, Armed Forces, Judge Advocate General and related bodies (WO) 106/3278, WO 202/138. Srv. také britskou memoárovou literaturu k této problematice: MACLEAN, Fitzroy: *Eastern Approaches*. London, Jonathan Cape 1949; TYŽ: Statement by Brigadier Sir Fitzroy Maclean. In: AUTY, P. – CLOGG, R. (ed.): *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, s. 221–228; BAILEY, S. W.: *British Policy Towards General Draža Mihailović*. In: *Tamtéž*, s. 59–92; DEAKIN, F. W. D.: *The Embattled Mountain*. Oxford, Oxford University Press 1970.

25 Viz POPOVIĆ, N. A.: *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država*, s. 243.

pokusy sestavit funkční vládu z představitelů prakticky všech národností a relevantních stran (mimo levici) se velmi brzy po státním převratu ukázaly jako obtížně realizovatelné. Simovičův kabinet zdědil četné vnitřní problémy nejenom od vlády Dragiši Cvetkoviče, ale i od jejích předchůdkyň. A na rozdíl od československých exilových politiků, kteří se v Londýně už většinou sjednotili za Benešovým centralistickým stanoviskem (i když mnoho dalších otázek, spojených například s mezinárodní orientací poválečného Československa, se vynořilo až později), se nesoulad mezi ministry jugoslávské exilové vlády po příjezdu do Británie ještě více prohloubil. V poslední dekádě června 1941 přibyl do Londýna mezi prvními jugoslávskými představiteli mladý král Petar II., předseda vlády Simović a ještě několik ministrů, včetně místopředsedy vlády Slobodana Jovanoviče a ministra zahraničních věcí Momčila Ninčiče.²⁶ Ostatní členové Simovičova kabinetu je následovali během léta.²⁷

Ve srovnání s československou exilovou reprezentací měli ovšem jugoslávští politici v Londýně úplně jiné postavení. Od samotného počátku byli britskou stranou vřele vítáni a bez problémů byli uznáni za legitimní představitele Království Jugoslávie²⁸ – státu, který byl již okupován a rozdělen mezi Německo a jeho spojence. Důvody tak rozdílného britského postoje k československé a jugoslávské exilové reprezentaci je možné hledat v aktuální situaci a také v britských zájmech z doby těsně před zánikem Československa. Odklon od politiky Nevilla Chamberlaina vůči Československu z roku 1938 nová Churchillova vláda demonstrovala mimo jiné tím, že uznala Benešovu prozatímní vládu v exilu. Z vícero důvodů se však bránila tomu, aby zcela anulovala důsledky Mnichovské dohody. Především neměla zájem takovýmto rozhodnutím implicitně uznat, že britský postup v roce 1938 byl chybný. V československém případě také neexistovala kontinuita vlád po Mnichovu, Benešově abdikaci a konečně ani po okupaci a ustavení protektorátu v polovině března 1939. Nedostatečný zájem Churchillova kabinetu o problémy exilových reprezentací na britské půdě včetně československé mohl být v roce 1940 způsoben také tím, že se potýkal s řadou vážných starostí plynoucích z bezprostřední německé hrozby a nutnosti bránit samotné britské území. O rok později, kdy do Londýna dorazila jugoslávská exilová vláda, byla situace již poněkud lepší než v létě 1940, nebezpečí německé invaze bylo zažehnáno.

Pro Brity byl důležitý fakt, že v důsledku státního převratu v Jugoslávii a nového kurzu Simovičovy vlády, který ji vzápětí přivedl do exilu, se antihitlerovská koalice na Balkáně rozšířila o nového člena.²⁹ Jugoslávská vláda kromě toho (na rozdíl

26 *Tamtéž*, s. 247; WHEELER, M. C.: *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*, s. 121 (viz pozn. 17). Srv. BRANDES, D.: *Exil v Londýně 1939–1943*, s. 131 (viz pozn. 4).

27 Viz KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, s. 15 n.

28 *AJ*, f. 341 (Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London), sv. 8, arch. j. 28, Jugoslavija u ratu 1941. godine, London, 23.4.1941.

29 Srv. některé z britských memoárů zmiňujících události kolem jugoslávského státního převratu 27. března 1941: CHURCHILL, W. S.: *Druhá světová válka*, sv. 3, s. 173 n.; The EARL of AVON: *The Eden Memoirs: The Reckoning*. London, Cassell 1965, s. 228 n.; DIXON, Piers: *Double Diploma: The life of Sir Pierson Dixon, Don and Diplomat*. London, Hutchinson 1968, s. 78–86.

od Čechosláváků) do Londýna přijela jako legitimní reprezentace svého státu. Menší vynucená obměna Simovičovy vlády přitom její legitimitu nijak neohrozila.³⁰ A ještě jeden – i když nikoli rozhodující – faktor hrál ve prospěch jugoslávských exilových politiků. Spolu s vládou totiž přicestoval do Londýna nový jugoslávský vládce Petar II., jehož dynastie měla už v minulosti velmi úzké vztahy s Velkou Británií, protože jugoslávská královna matka Marija Karađorđevićová byla spřízněna s britskou královskou rodinou.³¹

Způsob, jakým vedoucí osobnosti britského politického života přivítaly jugoslávské exilové politiky, napovídal, že se na ostrovech mohou těšit zvýhodněnému postavení. Petar II. byl vítán jako nový mladý vládce státu, jehož země a armáda se postavily na odpor třetí říši, a požíval po příjezdu do Británie velké úcty, přestože prakticky o žádné důležité události v Jugoslávii těsně před státním převratem a bezprostředně po něm nerozhodoval.³² Podobného uznání se dočkal Dušan Simović jako účastník státního převratu, a především jako člověk, který se postavil do čela nové vlády v kritické chvíli pro budoucnost Jugoslávie.³³ Oslav Petarovy plnoletosti v Londýně 16. září 1941 se zúčastnily prakticky všechny důležité politické osobnosti: britský král s rodinou, kabinet v čele s Winstonem Churchillem a téměř kompletní exilová reprezentace jiných států včetně Edvarda Beneše.³⁴ Jednalo se především o ceremoniální událost, při takových příležitostech běžnou, která ovšem mohla vyvolat zdání, že jugoslávská exilová reprezentace má s jinými exilovými vládami, a zvláště s britským kabinetem skvělé vztahy, jak na to o rok později poukazoval v jiném kontextu ministr zahraničí Momčilo Ninčić.³⁵

Jugoslávská vláda mohla tehdy vzbuzovat dojem silné a jednotné národní koalice,³⁶ přestože sestávala z ministrů různých národností, a především odlišných

30 Dva ministři přišli o život na začátku a na konci dubnové války, několik dalších členů kabinetu se rozhodlo zůstat na jugoslávském území bez ohledu na nastávající okupaci; to byl mimo jiné případ místopředsedy vlády Vladka Mačeka, vedoucího představitele nejdůležitější chorvatské strany – Chorvatské selské strany (srv. POPOVIĆ, N. A.: *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država*, s. 242).

31 Srv. KARAĐORĐEVIĆ, Petar II.: *Moj život: Memoari / A King's Heritage: The Memoirs*. Ed. Dušan Babac. Beograd, Evro-Đunti 2013, s. 118.

32 Srv. *tamtéž*, s. 88 a 92–95.

33 Viz PAVLOWITCH, Stevan K.: *Yugoslavia*. London, Ernest Benn Ltd. 1971, s. 123; WHEELER, M. C.: *Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943*, s. 121.

34 Viz GROJ, Milan: *Londonski dnevnik 1941–1945*. Beograd, Filip Višnjić 1990, s. 23; srv. RADOJEVIĆ, M.: *Milan Grol*, s. 264 (viz pozn. 4).

35 Srv. JONČIĆ, Dušan – PLJEVAC, Komnen (ed.): *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*. Beograd, Arhiv Srbije i Crne Gore – Javno preduzeće Službeni list SCG 2004, s. 212, dokument 94.

36 Srv. *Vojni arhiv*, Bělehrad (dále VA), f. Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije od 1941. do 1945. godine (EVKJ), karton (k.) 348, fascikla (svazek – sv.) 1, dokument (dok.) 4, Vlada Dušana Simovića; POPOVIĆ, N. A.: *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država*, s. 234 n. a 242 (viz pozn. 19); KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenke vlade u izbjeglištvu 1941–1943: Dokumenti*, s. 20 (viz pozn. 19). Složení Simovičovy vlády po odchodu do exilu je k dispozici také v digitální reprodukci novin *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*: Službeni deo: Sastav nove vlade. In: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* [online], válečné vydání,

politických názorů, kteří si do Londýna přinesli z Jugoslávie spoustu nevyřešených politických a nacionálních problémů. Otázkou je, jestli by bez této zátěže dokázali vykonat v exilu víc, když ještě větší potíže na ně čekaly vzhledem k dalšímu vývoji války na jugoslávském území i ve vztazích s jinými státy.

Přes zátěž minulosti k nové spolupráci

Působení exilových vlád Československa a Jugoslávie ve Velké Británii nemělo v boji Spojenců proti Německu a dalším zemím Osy jen politický význam, navíc v něm pokračovala kontinuita obou těchto okupovaných států. Samotná idea udržování jejich existence mohla být naplňována rozvíjením diplomatických kontaktů v exilu.

Českoslovenští exiloví politici navázali první přímé kontakty s jugoslávskou vládou brzy po jejím odchodu do exilu. I když byly většinou neoficiální, měly pro obě strany značný význam a umožňovaly jim získat si představu o tom, jak vůbec uvažují jejich partneři. Ve zprávách příslušníků československé armády v zahraničí a také úředníků exilového ministerstva zahraničních věcí zasílaných exilovým orgánům v Londýně se na jaře 1941 psalo o aktuální situaci v Jugoslávii a o důvodech její rychlé porážky v krátké válce s Německem,³⁷ o těžkém postavení jugoslávské exilové vlády a o značných rozporech, které se objevovaly mezi vedoucími jugoslávskými exilovými politiky.³⁸ Československým exilovým orgánům nebylo jasné, jak bude jugoslávská vláda v exilu působit, neboť koncem dubna 1941 se její členové nacházeli na různých místech Evropy, severní Afriky a Blízkého východu (v Řecku, Egyptě, Palestině, někteří také zůstali na okupovaném jugoslávském území).³⁹ Rovněž nebylo zřejmé, jak bude zorganizován zbytek jugoslávské armády v exilu a její příslušníci, kteří uprchli z Jugoslávie před kapitulací.⁴⁰

Důležitou úlohu v zajištění kontaktů s jugoslávskou stranou měl tehdejší československý generální konzul v Jeruzalémě Josef Miloslav Kadlec, který v minulosti udržoval styky s jugoslávským prostředím, neboť působil na československém

č. 1 (19.8.1941), s. 1. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: <http://digitalizovanaizdanja.sluzbenovine.rs/DigitalizovanaIzdanja/viewdoc?uuiid=610ac70c-e643-4eca-8bdc-18c1ad6bf260>; Služebni deo. In: *Tamtéž* [online], válečné vydání, č. 2 (6.9.1941), s. 2. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: <http://digitalizovanaizdanja.sluzbenovine.rs/DigitalizovanaIzdanja/viewdoc?uuiid=b39ab861-701f-4468-a85b-3e25c6f731d4>.

37 *Archiv Ústavu T. G. Masaryka*, Praha (dále *AÚTGM*), f. Edvard Beneš, oddělení II (EB II), k. 113, signatura (sign.) V 86/4, Jugoslávie, Zprávy Ministerstva národní obrany (MNO) 1940–1944, rok 1941, zpráva z 27.4.1941.

38 *Tamtéž*, zpráva z 15.5.1941.

39 *Tamtéž*, k. 454, inventární číslo (inv. č.) 3813, sign. XVIII, Jugoslávie, důvěrný záznam č. 57, Londýn, 25.4.1941.

40 *Tamtéž*, k. 113, sign. V 86/4, Jugoslávie, Zprávy MNO 1940–1944, rok 1941, zpráva z 15.5.1941; *tamtéž*, k. 454, inv. č. 3813, sign. XVIII, Jugoslávie, důvěrný záznam č. 64, Londýn, 16.5.1941.

diplomatickém zastupitelství v Bělehradě již v letech 1919 a 1920.⁴¹ S předsedou vlády Dušanem Simovičem a ministrem zahraničí Momčilem Ninčičem se (spíš neformálně) setkal v Jeruzalémě 24. dubna 1941,⁴² o čemž potom informoval československého exilového ministra zahraničí Jana Masaryka.⁴³ I když Kadlec Simovičovi a Ninčičovi neoficiálně sdělil, že by jugoslávská strana měla uznat československou prozatímní vládu (jak se o tom zmínil v dopise pro československé exilové ministerstvo zahraničních věcí v Londýně), Masaryk tento názor nesdílel. Československému generálnímu konzulovi v Jeruzalémě radil, aby byl opatrný a s jugoslávskou vládou oficiálně o této záležitosti nejednal. Soukromé rozhovory přitom nevyučoval.⁴⁴ Masaryka vedla k takovému stanovisku zkušenost, kterou československá strana s Jugoslávií udělala v době kolem Mnichova, na což také v exilu často poukazyval Edvard Beneš.

Přes opatrný postoj československé strany si Kadlec a Ninčič vyměnili během května 1941 dopisy – nejdřív československý generální konzul informoval jugoslávského ministra zahraničí o obsazení míst v československé prozatímní vládě (8. května), načež Ninčič učinil totéž a odeslal československé straně složení jugoslávské vlády (19. května).⁴⁵ Podle československých pramenů sdělil Ninčič zároveň Kadlecovi stanovisko jugoslávské vlády, že vztahy obou zemí považuje za obnovené.⁴⁶ Z jugoslávského pohledu se víceméně jednalo o obnovení přerušovaných jugoslávsko-československých vztahů v důsledku německé okupace Čech a Moravy. Poté sice, prakticky více než dva roky, udržovala Jugoslávie na území Protektorátu Čechy

41 *Tamtéž*, k. 454, inv. č. 3814, sign. XVIII, Jugoslávie, Jihoslovenská vláda – obnovení styků, Jeruzalém, 30.5.1941.

42 *Tamtéž*. Srv. NĚMEČEK, J. – KUKLÍK, J. – NOVÁČKOVÁ, H. – ŠTOVÍČEK, I. (ed.): *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*, sv. 1, s. 420 n., dokument 188 – Telegrafická zpráva generálního konzula ČSR v Jeruzalémě J. M. Kadlece Ministerstvu zahraničních věcí ČSR o příjezdu jugoslávské vlády a o jednání týkajícím se uznání československé prozatímní vlády jugoslávskou vládou, Jeruzalém, 25.4.1941 (viz pozn. 8).

43 *AÚTGM*, f. EB II, k. 454, inv. č. 3814, sign. XVIII, Jugoslávie, Jihoslovenská vláda – obnovení styků, Jeruzalém, 30.5.1941. Srv. POSPÍCHAL, J.: *Odtážitost a vyčkávání*, s. 467 (viz pozn. 4).

44 NĚMEČEK, J. – KUKLÍK, J. – NOVÁČKOVÁ, H. – ŠTOVÍČEK, I. (ed.): *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*, sv. 1, s. 420, dokument 188.

45 *AJ*, f. 103, sv. 55, arch. j. 263, dopis československého generálního konzula Josefa M. Kadlece jugoslávskému ministru zahraničí Momčilu Ninčičovi z 8.5.1941 a dopis Momčila Ninčiče Josefu M. Kadlecovi z 19.5.1941. Srv. *AÚTGM*, f. EB II, k. 454, inv. č. 3814, sign. XVIII, Jugoslávie, Jihoslovenská vláda – obnovení styků, Jeruzalém, 30.5.1941.

46 *AÚTGM*, f. EB II, k. 454, inv. č. 3814, sign. XVIII, Jugoslávie, Jihoslovenská vláda – obnovení styků, Jeruzalém, 30.5.1941; NĚMEČEK, Jan – KUKLÍK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – ŠTOVÍČEK, Ivan (ed.): *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*, sv. 2: *1. květen 1941 – 31. prosinec 1941*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů – Historický ústav AV ČR 2009, s. 12 n., dokument 197 – Telegrafická zpráva generálního konzula ČSR v Jeruzalémě J. M. Kadlece Ministerstvu zahraničních věcí ČSR týkající se navázání diplomatických styků s jugoslávskou vládou, Jeruzalém, 23.5.1941.

a Morava stále své diplomatické zastupitelství (do května 1939 vyslanectví a posléze až do začátku dubna 1941 generální konzulát), avšak s protektorátem neměla a ani nemohla mít řádné diplomatické styky.⁴⁷

Na rozdíl od jugoslávské strany, která obnovění vzájemných vztahů považovala za samozřejmost,⁴⁸ ale zároveň této věci vzhledem ke své neukotvené situaci nemohla věnovat více času a pozornosti, pro československou stranu to úplně neproblematická záležitost nebyla. Názory Edvarda Beneše na Jugoslávii byly totiž negativně poznamenány její politikou z doby mnichovské krize, kdy tehdejší předseda vlády a ministr zahraničních věcí Milan Stojadinović (1935–1939) ve snaze vyhnout se jakémukoli konfliktu s Německem zaujal opatrný postoj k sudetské otázce. Jugoslávie měla v rámci Malé dohody (podobně jako Rumunsko) k Československu své závazky v případě maďarské agrese, to však neplatilo pro eventuální německý útok.⁴⁹ Beneš s nelibostí zaznamenával ve druhé polovině třicátých let postupnou změnu jugoslávské zahraniční politiky, kdy se začala sbližovat s Německem a Itálií.⁵⁰ Zdrženlivý postoj jugoslávské vlády na podzim 1938 pak vnímal jako nesolidární chování ke spojenci z Malé dohody, které podle něj výrazně přispělo ke zhoršení tehdejší mezinárodní pozice Československa. A jeho převážně záporné názory na jugoslávskou politiku přetrvávaly i na jaře 1941, kdy obnovení československo-jugoslávských vztahů začínalo být aktuální.

Přestože na rozdíl od Stojadinovičovy i Cvetkovičovy vlády mohly československé exilové kruhy od nové vlády Simovičovy očekávat mnohé jak při zapojení do války proti Německu, tak při budoucí vzájemné spolupráci,⁵¹ Beneš podle dochovaných zpráv nadále pohlížel na Jugoslávii jako na nevěrohodného partnera, který

Dušan Simović (1884–1962), předseda jugoslávské vlády v době od 27. března 1941 do 11. ledna 1942. Po návratu z londýnského exilu do Jugoslávie zůstal stranou veřejného života a věnoval se především psaní knih (Archiv Jugoslávie, Bělehrad, Sběrka fotografií, sign. 377-38-41)

47 Viz SOVILJ, M.: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941*, s. 61 a 241 n. (viz pozn. 1).

48 AÚTGM, f. EB II, k. 454, inv. č. 3814, sign. XVIII, Jugoslávie, Jihoslovanská vláda – obnovení styků, Jeruzalém, 30.5.1941.

49 Viz SOVILJ, M.: *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941*, s. 33–35.

50 Viz BENEŠ, Edvard: *Paměti*, sv. 1: *Mnichovské dny*. Ed. Milan Hauner. Praha, Academia 2007, s. 135–137.

51 Srv. FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky*, sv. 2. Brno, Atlantis 1994, s. 131; ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan – ČECHURA, Jaroslav – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001, s. 104.

nepomohl Československu v nouzi, a jednoho z viníků ztráty Sudet.⁵² Bezprostředně po státním převratu v Bělehradě nechtěl zaslat ani gratulační telegram novému jugoslávskému králi Petarovi II., dokud jugoslávská vláda neuzná československou prozatímní vládu.⁵³ Začátkem dubna 1941, několik dnů před německým útokem na Jugoslávii, však Beneš správně předpokládal, že jugoslávská vláda oficiálně uzná československou prozatímní vládu ve chvíli, kdy se sama ocitne v exilu – tedy „až budou tam, kde my, někde na Krétě“.⁵⁴

Převážně zdrženlivé jugoslávské chování k Československu a sudetské otázkce v předmnichovském období je však možné vnímat i jinak, než jak se tehdy na celkovou situaci díval Edvard Beneš. Podle Milana Stojadinoviče, který byl v polovině března 1941, tedy několik týdnů před německým útokem, jugoslávskými orgány vydán Britům a posléze internován na ostrově Mauricius, se českoslovenští politici zachovali k jugoslávskému státu podobně již v roce 1926. Tehdy Království Srbů, Chorvatů a Slovinců žádalo Prahu, aby se závazky smlouvy o Malé dohodě rozšířily na vojenské spojenectví, neboť Jugoslávie se nacházela v ostrém střetu s Itálií. Jak Stojadinović tvrdil ve svých memoárech, publikovaných v argentinském exilu v roce 1963, Československo však žádost odmítlo, neboť jeho území tehdy nehrozilo žádné nebezpečí.⁵⁵ K podobnému názoru na Československo mohli dospět i jugoslávští politici kolem krále Aleksandara Karađorđeviće (1921–1934), poté

52 Viz OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943: Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae*, sv. 1: *Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé emigrace na západě*. Praha, Academia 1966, s. 194, dokument 145 – Pokyny E. Beneše pro rozhlasové projevy ministra zahraničí československé prozatímní vlády J. Masaryka a státního tajemníka H. Ripku k událostem v Jugoslávii, Londýn, 28.3.1941.

53 *Tamtéž*, s. 196, dokument 148 – E. Beneš odmítl poslat králi Petarovi blahopřejný telegram ke státnímu převratu v Jugoslávii, dokud jugoslávská vláda neuzná československou prozatímní vládu, Londýn, 2.4.1941; srv. POSPÍCHAL, J.: *Odtažitost a vyčkávání*, s. 462. Beneš zaslal telegram Petarovi II. 7. dubna 1941, tedy až po německém útoku na Jugoslávii, s tím že místo gratulace novému jugoslávskému vládcí vyjádřil tentokrát podporu v těžkých chvílích národům Jugoslávie a novému králi. (Text tohoto telegramu je uložen v několika českých archivech: *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Předsednictvo ministerské rady – Londýn, k. 69, Telegram jugoslávskému králi, Londýn, 18.4.1941; *Archiv Ministerstva zahraničních věcí*, Praha (dále AMZV), f. Londýnský archiv – obyčejné 1939–1945, k. 182, Telegram jugoslávskému králi, Londýn, 18.4.1941; *tamtéž*, k. 444, Telegram jugoslávskému králi a dopis královně matce, Londýn, 30.4.1941; *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv* (Praha), f. Československá vojenská mise pro Balkán, Blízký a Střední východ 1939–1945, 103/1/30, Telegramy došlé, rok 1941, č. 2735-170-7 až 2746-250-7, Londýn–Jugoslávie, 14.4.1941. V Archivu Ústavu T. G. Masaryka se nachází text psaný rukou v češtině a podepsaný jménem československého prezidenta: *AÚTGM*, f. EB II, k. 113, sign. V 86/1, Jugoslávie, Korespondence E. Beneše s králem Petarem II., 1941–1942, H. M. King Peter II. Yugoslavia.)

54 OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M. (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 1, s. 196, dokument 148; srv. POSPÍCHAL, J.: *Odtažitost a vyčkávání*, s. 462.

55 STOJADINOVIC, Milan M.: *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Rijeka, Otokar Keršovani 1970, s. 434; srv. CHROBÁK, Tomáš: *Jugoslávská opozice a Československo 1935–1938*. In: *Slovanský přehled*, roč. 85, č. 3, (1999), s. 291.

co byla v roce 1929 vyhlášena královská diktatura a zakázány všechny politické strany. I když se už nejednalo o vnější ohrožení jugoslávského teritoria, jak tomu bylo o několik let dříve, pokus tehdejšího jugoslávského vedení získat podporu československého prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka skončil bez úspěchu.⁵⁶

Uvedené Benešovy názory mohly mít částečně vliv na vnímání jugoslávské strany československým exilem, zvláště z toho důvodu, že českoslovenští vedoucí exilovní politici (stejně jako jugoslávští) byli politicky aktivní a u moci již od dvacátých let (týkalo se to nejen Beneše, ale i Ninčiče, který působil v čele jugoslávské diplomacie v letech 1922 až 1926, se čtyřměsíční přestávkou v roce 1924).⁵⁷ Časem se však potvrdilo, že větší trauma z neposkytnuté pomoci a podpory v minulosti má československá strana, lépe řečeno samotný Edvard Beneš, jenž při kontaktech s jugoslávskými exilovými politiky po přestěhování jejich vlády z Jeruzaléma do Londýna často zdůrazňoval jugoslávskou pasivitu těsně před Mnichovem. Při jednom z prvních setkání s Dušanem Simovičem v Londýně 4. července 1941 (společného oběda se zúčastnil také Momčilo Ninčić, který se s Benešem dlouho znal, neboť s ním spolupracoval již začátkem dvacátých let v době formování Malé dohody)⁵⁸ navázal československý prezident, jak se zdůrazňovalo v hlášení o této schůzce, na Simovičovo negativní vyjádření o Stojadinovičovi a princí regentovi Pavlovi slovy: „Zcela jasně, otevřeně vyložil celou svou politiku a zradu Pavleho a Stojadinovičovu.“⁵⁹

Podobně i později využil prezident Beneš prakticky každou vhodnou příležitost, aby negativně komentoval „jugoslávské rozbití Malé dohody“ nebo „Stojadinovičovu zradu“. Tak tomu bylo například při audienci nového (prakticky prvního exilového) jugoslávského vyslance u československé exilové vlády v Londýně Večeslava Vildera 27. října 1941.⁶⁰ Během několika dalších dnů měl Beneš pravděpodobně schůzky ještě s jinými jugoslávskými politiky, včetně ministra sociální péče a národního zdraví Srdana Budisavljeviče. V záznamu z těchto schůzek se uvádí, že všechny jugoslávské politiky zajímalo, jak se budou vyvíjet příští vztahy mezi československým a jugoslávským exilem. Benešova slova přitom napovídala, jak dalece ho trápila jugoslávská politika z doby kolem Mnichova, když se mluvilo o vzájemné

56 Srv. STOJKOV, Todor: O nastojanju jugoslovenskih vladajućih krugova da obezbede režimu monarhodiktature podršku čehoslovačke vlade (1929–1931). In: HROZIENČIK, Jozef (ed.): *Československo a Južoslávia: Z dejín československo-južoslovenských vzťahov*. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1968, s. 269–284.

57 Viz PAVLOWITCH, Stevan K.: Momčilo Ninčić and the European Policy of the Yugoslav Government-in-Exile 1941–1943, 1. část. In: *The Slavonic and East European Review*, roč. 63, č. 3 (červenec 1984), s. 401.

58 Tamtéž.

59 AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. 86/2, Jugoslávie, záznamy rozhovorů prezidenta Edvarda Beneše a Huberta Ripky z let 1941–1944, Oběd s gen[erálem] Simovičem a min[istrem] Ninčičem, Hotel Claridges, Londýn, 4.7.1941.

60 Tamtéž, Rozmluva s Vilderem (27. října 1941) a Andjelinovičem (30. října 1941). Srv. Vilderovo hlášení o audienci u Beneše (AJ, f. 103, sv. 55, arch. j. 263, London, 10.11.1941).

budoucnosti: „To není naše věc. My jsme politiku nezměnili. Opustila linii v nejtěžší chvíli našeho života Jugoslávie. My jsme a zůstaneme zdrženliví a vyčkáme.“⁶¹

Podobně i v roce 1942 se stávalo, že Beneš při svých londýnských setkáních s jugoslávskými kolegy bez ohledu na téma rozhovoru opakovaně připomínal jugoslávskou pasivní politiku před mnichovskou konferencí.⁶² Při setkání s Mihou Krekem a Jurajem Krnjevičem, místopředsedy nové jugoslávské exilové vlády Slobodana Jovanoviče (1942–1943),⁶³ v polovině května 1942 se hovořilo hlavně o myšlence teritoriálního koridoru mezi Československem a Jugoslávií, kterou zastával tehdejší jugoslávský ministr spravedlnosti (a bývalý vyslanec v Moskvě) Milan Gavrilović, s odvoláním na podobnou ideu z doby první světové války.⁶⁴ Bez ohledu na to, že Gavrilovićův návrh koridoru z počátku roku 1942 nebyl realizován (nenašel kladnou odezvu ani u jugoslávských, ani u československých exilových politiků včetně Beneše),⁶⁵ a hlavně že neměl nic společného s jugoslávskou politikou z doby Mnichova, nezapomněl Beneš Krnjevičovi zdůraznit, že československá strana zůstává pořád opatrná a zdrženlivá – „po všem tom, co se stalo po Mnichově“.⁶⁶

Benešovy časté narážky na okolnosti a důsledky Mnichovské dohody ale nezaznívaly pouze v jeho rozmluvách s jugoslávskými politiky. Ladislav Karel Feierabend,

61 AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, záznamy rozhovorů prezidenta Edvarda Beneše a státního tajemníka Huberta Ripky z let 1941–1944, Rozmluva s Vilderem (27. října 1941) a Andjelinovičem (30. října 1941).

62 Srv. POSPÍCHAL, J.: Odtážitost a vyčkávání, s. 482 n.

63 Slobodan Jovanović se stal předsedou druhé jugoslávské exilové vlády po krizi vlády Dušana Simoviče, který ztratil důvěru krále Petara II. a prakticky všech ministrů. Už začátkem roku 1942 nebyla Simovičova pozice udržitelná, což vyústilo v kolektivní demisi všech ministrů. Král Petar II. poté na jeho místo 11. ledna 1942 jmenoval dosavadního místopředsedu vlády a nestraníka Jovanoviče. V nové vládě nezasedl ani dosavadní ministr armády Bogoljub Ilić, jehož místo obsadil vůdce četnického hnutí v Jugoslávii Dragoljub Mihailović. Působení Mihailoviče v jugoslávské exilové vládě – bez ohledu na to, že se nemohl zúčastnit žádné její schůze – mělo nezanedbatelný vliv na další politický kurz nejenom Jovanovičovy, ale i každé další vlády, v níž Mihailović figuroval jako ministr armády, námořnictva a letectva. (Srv. KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, s. 36 n.; NIKOLIĆ, Kosta: *Vlade Kraljevine Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd, Institut za savremenu istoriju 2008, s. 106 n.; Služební deo: Zvanična dokumenta o promeni kraljevske vlade. In: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* [online], válečné vydání, č. 4 (16.1.1942), s. 2. [Cit. 2019-11-12.] Dostupné z: <http://digitalizovanaizdanja.sluzbenenovine.rs/DigitalizovanaIzdanja/viewdoc?uuid=6e8b6c3c-f035-401d-b79d-e4910dc8f8>.)

64 Otázku možného teritoriálního propojení mezi národy v Československu a v Jugoslávii, jejichž přátelství bylo utvrzeno Malou dohodou, zmiňoval ve své *Světové revoluci* také T. G. Masaryk. Propojenost těchto národů podle Masaryka odkazovala Čechy a Slováky na východ a na jih, k moři. Rakousko proto mělo pro obě země význam i jako tranzitní stát. (MASARYK, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce: Za války a ve válce 1914–1918*. Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk. Praha, Masarykův ústav AV ČR, v.v.i. – Ústav T. G. Masaryka, o.p.s. 2005, s. 342.)

65 AÚTGM, f. EB II, k. 113, sign. V 86/2, Jugoslávie, záznamy rozhovorů Edvarda Beneše a Huberta Ripky z let 1941–1944, Jihoslované, Hubert Ripka, 15.1.1942 a 19.1.1942; *tamtéž*, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

66 *Tamtéž*, Rozmluva s Krekem a Krnjevičem ve středu dne 13. května a v pátek 15. května 1942.

který působil v československé exilové vládě do října 1941 jako státní ministr (ministr bez portfeje) a poté jako ministr financí, ve svých vzpomínkách zdůraznil, že si po jednom rozhovoru s prezidentem ještě v září 1940 uvědomil, že Mnichov je pro něj můra, která „tlačí Benešovo srdce a otravuje jeho duši“.⁶⁷ Začátkem roku 1941 si pak byl Feierabend jistý, že Mnichov Beneše pronásledoval otázkou, zda nebylo na podzim 1938 lepší proti německé armádě bojovat.⁶⁸ Československý prezident začal podle něho také svádět vinu za vše na Brity a vinil je „i za věci, za něž nemohli“.⁶⁹ Situace se do jisté míry změnila, poté co Velká Británie 5. srpna 1942 anulovala důsledky Mnichovské dohody,⁷⁰ i když za války už měl takový postoj celkem jiný smysl, než kdyby jej byla zaujala koncem září 1938.

Britské rozhodnutí ovšem znamenalo přímý impulz pro překonání „problému Mnichova“ v oficiálních československo-jugoslávských vztazích. V této době přímý kontakt Benešovy vlády s jugoslávskou stranou ve Velké Británii zajišťoval Jaroslav Lípa, poslední československý vyslanec v Bělehradě (do poloviny března 1939). Jeho uznání Momčilem Ninčičem jako nového, lépe řečeno posledního oficiálního vyslance u jugoslávské exilové vlády k 3. září 1941 mělo význam jakožto pokračování jeho původní akreditace,⁷¹ ale také jako zachování kontinuity diplomatických styků obou zemí bez ohledu na aktuální situaci. Jak po návštěvě Jaroslava Lípy 16. prosince 1942 zaznamenal zástupce jugoslávského ministra zahraničních věcí v Londýně Vladimír Milanović, bylo mu sděleno, že československá strana očekávala od jugoslávské vlády přátelské vyjádření k anulování Mnichovské dohody. Když se nic takového nestalo, požádal Lípa Milanoviče, aby alespoň potvrdil, že jugoslávská strana byla o této události informována.⁷² Jugoslávská exilová vláda pak teprve 11. ledna 1943 vydala oficiální prohlášení, že Mnichovskou dohodu neuznává, o čemž posléze informoval týdeník československé exilové vlády v Londýně *Čechoslovák*.⁷³

67 FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, sv. 2, s. 97.

68 *Tamtéž*, s. 100.

69 *Tamtéž*, s. 101.

70 Viz NĚMEČEK, Jan – KUKLÍK, Jan – JEDLIČKOVÁ, Blanka – NĚMEČKOVÁ, Daniela (ed.): *Československá zahraniční politika v roce 1942*, sv. 2: 1. srpen – 31. prosinec 1942. Praha, Historický ústav AV ČR 2015, s. 10–12, dokument 219 – Dopis ministra zahraničních věcí Velké Británie A. Edena ministru zahraničních věcí ČSR J. Masarykovi týkající se politiky britské vlády k Československu, Londýn, 5.8.1942; *tamtéž*, s. 12–14, dokument 220 – Dopis ministra zahraničních věcí ČSR J. Masaryka ministru zahraničních věcí Velké Británie A. Edenovi s potvrzením přijetí britské nóty týkající se politiky britské vlády k Československu, Londýn, 5.8.1942.

71 NA, f. Předsednictvo ministerské rady – Londýn, k. 56, Diplomatické zastoupení u královské jihoslovenské vlády, Londýn, 3.9.1941; *AÚTGM*, f. EB II, k. 454, inv. č. 3813, sign. XVIII, Jugoslávie, Diplomatické zastoupení u královské jihoslovenské vlády, Londýn, 3.9.1941.

72 AJ, f. 103, sv. 55, arch. j. 263, Zabeleška o razgovoru pomoćnika ministra g. Milanovića sa čehoslovačkim poslanikom g. Lipom, London, 16.12.1942.

73 AMZV, f. Londýnský archiv – důvěrný, k. 137, Jihoslavie – oduznání Mnichova, Londýn, 27.2.1943; Jugoslávie zamítla Mnichov. In: *Čechoslovák*, roč. 5, č. 9 (26.2.1943), s. 8. Srv. POSPÍCHAL, J.: Odtážitost a vyčkávaní, s. 489 n.

Československá exilová vláda jako spojenec i měřítko

Názory jugoslávské exilové reprezentace na československé partnery byly také ovlivňovány dobovou situací. V tehdejších jugoslávských diplomatických zprávách ani v memoárech bývalého předsedy vlády Milana Stojadinoviče, který od února 1939 už nepatřil mezi vedoucí jugoslávské politiky, se však o Československu nevyskytuje tolik negativních zmínek, jako ve stejné době nacházíme u Beneše o Jugoslávii. Jugoslávští exiloví politici většinou odvozovali svůj pohled na Československo, respektive na československý exil za druhé světové války, od srovnávání československého a jugoslávského postavení ve Velké Británii. Činili tak skoro pokaždé, když chtěli zdůraznit změnu své pozice v emigraci, zvláště pokud se jednalo o britský vztah k Jugoslávii. Tak ještě předtím než jugoslávská exilová vláda dorazila do Londýna, hodnotili jugoslávští představitelé postoj Britů ke své vládě jako lepší než jejich postoj k československé nebo polské exilové reprezentaci. Na schůzi jugoslávské exilové vlády v Jeruzalémě 29. dubna 1941 hovořil ministr zahraničí Momčilo Ninčić o britském (ale i americkém) stanovisku k Jugoslávii v době nedávného německého útoku. Zdůraznil přitom, že pokud jde o budoucí restauraci Jugoslávie, nelze očekávat víc, než obsahovalo vyjádření britského ministra zahraničí Anthonyho Edena, totiž že právní kontinuita jugoslávského státu pokračuje dál činností jugoslávské exilové vlády.⁷⁴ Bez ohledu na to, že takováto spíše verbální britská podpora nemohla zabránit německé anexi jugoslávského území, shledával Ninčić v britském postoji, že jugoslávská exilová vláda se těší u Britů lepšímu postavení než československá nebo polská vláda.⁷⁵

Pro jugoslávskou exilovou diplomacii byl pozitivní vztah k Československu prakticky samozřejmostí. Svědčí o tom nejen výše zmíněné stanovisko Simovičovy vlády k obnově československo-jugoslávských diplomatických styků z 19. května 1941, ale také občasná vyjádření jugoslávských exilových politiků. Již zmíněný Milan Gavrilović (tehdy ministr bez portfeje) v dopisu Momčilu Ninčićovi začátkem srpna 1941 zdůrazňoval slovanskou vzájemnost a solidaritu (v rámci jugoslávsko-sovětských vztahů, které byly navázány teprve v létě 1940)⁷⁶ a také obnovení jugoslávsko-československých vztahů, které podle pisatele mohla ohrozit jediné vzájemná mentální zdrženlivost. Jestli tím Gavrilović narážel na výše uvedené problémy ve vztazích mezi Československem a Jugoslávii v meziválečném období a v krizových momentech, se můžeme jen domnívat, v každém případě však takové vzájemné zdrženlivosti nepřikládal příliš velkou váhu.⁷⁷

Pro místopředsedu vlády Mihu Kreka bylo začátkem října 1942 Československo spojeneckou zemí ve středoevropských záležitostech, zatímco pro balkánskou

74 Viz KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, s. 112, dokument 12.

75 *Tamtéž*.

76 Sr. CVETKOVIĆ, Slavoljub: *Jugoslavija 1939–1941: Sovjetska prisutnost u jugoslovenskom političkom životu na početku Drugog svetskog rata*. Beograd, Institut za savremenu istoriju 1999, s. 148.

77 Viz KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, s. 174, dokument 58.

Prezident Edvard Beneš s jugoslávským králem Petarem II. Karadorđevićem (1923–1970) při společné přehlídce československé brigády v Leamingtonu v dubnu 1942 (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Praha, Fotoarchiv, č. 33)

politiku spojenecká úloha patřila Řecku.⁷⁸ Přibližně ve stejné době (v první polovině října 1942) se na schůzích jugoslávské exilové vlády vedla debata o její zahraniční politice, v níž Československo sloužilo jako měřítko některých kroků jugoslávské exilové diplomacie. Ministři, kteří nesouhlasili s Ninčičovým způsobem vedení diplomacie, dávali za příklad dobrých rozhodnutí na mezinárodním diplomatickém jevišti právě Československo. Podobně jako Miha Krek i Jovan Banjanin, tehdy ministr lesů a dolů v první Jovanovičově vládě, považoval blízké vztahy mezi Jugoslávií, Československem a Polskem za velmi důležité.⁷⁹ Další místopředseda vlády Juraj Krnjević také zdůrazňoval pozitivní příklad československého exilu jako kolektivu v čele s Edvardem Benešem, jemuž se podařilo získat nejdříve uznání prozatímní vlády a poté se mu dostalo spojeneckého statusu, aby nakonec dosáhl anulování Mnichovské dohody. Krnjević neskrýval sympatie k úspěchu československých politiků, kteří „prakticky z ničeho vytvořili hodně“, zatímco s působením svých ministerských kolegů (a možná i svým vlastním) nebyl vůbec spokojen, což potvrzovala jeho slova, že se jim nepodařilo udržet ani to, co si s sebou přinesli do Británie.⁸⁰

⁷⁸ *Tamtéž*, s. 406, dokument 215.

⁷⁹ *Tamtéž*, s. 412 n., dokument 217.

⁸⁰ *Tamtéž*, s. 415, dokument 218; JONČIĆ, D. – PIJEVAC, K. (ed.): *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, s. 169, dokument 87 (viz pozn. 35);

V pozadí konfliktů mezi jednotlivými ministry mohly být národnostní rozpory a etnická nesnášenlivost (konkrétně Ninčić byl Srb, Krnjević Chorvat a Krek Slovinec), mohly však plynout také ze špatných osobních vztahů mezi ministry stejné národnosti (například Ninčiće s Banjaninem, Gavrilovičem a Milanem Golem,⁸¹ ale i dalších členů vlády). Ministr zahraničí Ninčić takovou kritiku přirozeně nevítal a snažil se svým kolegům čelit podobným způsobem, když začátkem listopadu 1942 argumentoval postavením československého exilu také na svou obranu. Podle Ninčiće měla československá exilová reprezentace ještě na začátku svého londýnského působení stejně privilegovanou pozici jako jugoslávská,⁸² čímž by jakékoli srovnávání statusu těchto exilových vlád (a tedy pravděpodobně i odkazy na postavení československých exilových politiků při kritice jugoslávského ministra zahraničí) bylo zbytečné. Spory v jugoslávské exilové vládě o její mezinárodní politice tím sice neskončily, je ale pozoruhodné, že jednotliví ministři se dovolávali československého příkladu, aby tak dosáhli vlastních politických cílů.

Ve vzájemných kontaktech předních československých a jugoslávských exilových politiků se promítaly také jejich názory na další vývoj války, na postavení československého i jugoslávského exilu a na vztahy obnoveného Československa a Jugoslávie ke spojeneckým velmocím. O podporu a pomoc Velké Británie usilovaly obě exilové reprezentace, rozdílný postoj ale zaujaly ke spolupráci se Sovětským svazem. Edvard Beneš byl připraven se Stalinem jednat, a nakonec s ním v prosinci 1943 podepsal spojeneckou smlouvu,⁸³ zatímco jugoslávští exiloví politici byli navzdory vzájemným diplomatickým kontaktům konkrétní spolupráci se Sovětským svazem velmi vzdáleni. Způsobil to nejenom negativní postoj jugoslávské exilové vlády ke komunismu, ale i negativní stanovisko Moskvy k činnosti četnického hnutí na jugoslávském území, neboť jeho vůdce Dragoljub Mihailović jako ministr armády, námořnictva a letectva jugoslávské exilové vlády Slobodana Jovanoviče (později i v dalších exilových vládách až do června 1944) vedl své přívržence v boji proti jugoslávským komunistům a Titovým partyzánům.

Závěrem

Obě exilové reprezentace si nepochybně přály brzké ukončení války, návrat do vlasti a ve větší či menší míře i k politickému stavu, který museli opustit. Během jednoho z několika setkání Edvarda Beneše s mladým králem Petarem II., které

PETRANOVIĆ, B.: Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945. godine, s. 51 (viz pozn. 4).

81 Srv. KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, s. 470, dokument 232; JOVANOVIĆ, Slobodan: *Zapisi o problemima i ljudima 1941–1944*. London, Udruženje srpskih pisaca i umetnika u inostranstvu 1976, s. 78.

82 Viz KRIZMAN, B. (ed.): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, s. 458, dokument 231.

83 Srv. NĚMEČEK, Jan: Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943. In: TÝŽ (ed.): *Československo-sovětská smlouva 1943*. Praha, Historický ústav 2014, s. 34.

jugoslávský vládce ve svém deníku nedatoval, ale pravděpodobně se uskutečnilo na podzim 1941,⁸⁴ působil československý prezident hodně optimisticky. Dokonce si byl jist, že jugoslávský král bude už za několik měsíců zpátky v Bělehradě.⁸⁵ Později v dubnu 1942, když se Petar II. s Benešem znovu setkal při návštěvě československé brigády v Leamingtonu, připomněl československému prezidentovi jeho optimistická slova a dostal od něj zase podobnou odpověď: „Pokud to nebude v tomto roce, tak v příštím.“⁸⁶

Složité dobové okolnosti na začátku druhé světové války měly velký vliv na působení exilových reprezentací Československa a Jugoslávie. Ani její další průběh, zvláště pokud se jednalo o situaci na jugoslávském území, nepřispíval ke zlepšení československo-jugoslávských exilových vztahů a ani jednu stranu nemotivoval k těsnější spolupráci. Jugoslávské vládě příliš nepomohl její pozdější přesun z Londýna do Káhiry v září 1943 (během mandátu předsedy vlády Božidara Puriče), který měl, jak se tehdy předpokládalo, zajistit větší nezávislost jugoslávské exilové reprezentace na Velké Británii (zejména poté co na jugoslávském území začali dominovat Titovi partyzáni a stali se tak namísto četníků nejdůležitějším partnerem Spojenců). Jestliže Beneš na začátku dubna 1941 správně předpokládal, že se jugoslávská politika s československou více sblíží, až jugoslávská vláda bude „někde na Krétě“⁸⁷ (tedy v exilu), jeho velmi optimistické „proroctví“ ohledně brzkého návratu krále Petara II. do Jugoslávie se nenaplnilo. Závěr války přinesl československým a jugoslávským politikům docela rozdílné osudy. Jako úspěšný exil (i když, jak se po únoru 1948 ukázalo, jen dočasně) se z Londýna do vlasti vrátila jen Benešova vláda. Pro většinu jugoslávských exilových politiků – s výjimkou několika jednotlivců (včetně Dušana Simoviče), kteří přijeli z Velké Británie do nové socialistické Jugoslávie, v níž zůstali po roce 1945 stranou politického života – se stal exil domovem navždy.

Tato studie vznikla v rámci postdoktorského projektu „Vztahy československého a jugoslávského exilu ve Velké Británii v letech 1941–1945 a koncepce poválečné obnovy Československa a Jugoslávie“ (registrační číslo L300631651) v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., s podporou Edinburské královské společnosti – Mezinárodního výměnného programu (Royal Society of Edinburgh – International Exchange Programme).

84 Ve svých vzpomínkách zmiňoval Petar II., že se jeho setkání s Benešem událo o víkendů během prvního semestru jeho studia na Cambridgeské univerzitě (srv. KARADORĐEVIĆ, P.: *Moj život / A King's Heritage*, s. 128 – viz pozn. 31).

85 *Tamtéž*, s. 134.

86 *Tamtéž*.

87 Viz pozn. 54.

Normalizační rovnice historika umění

*Trestní kauza Jaromíra Neumanna z let 1985–1988**

Marcela Rusinko

Říká se, že žádný strom neroste do nebe, ledaže jeho kořeny sahají do pekla.
Carl Gustav Jung¹

Problematika trestních kauz vedených v období komunistické diktatury proti významným historikům umění, soukromým sběratelům či výtvarníkům dosud stála zcela na okraji badatelského zájmu soudobé historiografie dějin umění, stejně jako mimo heuristické možnosti dosud známé a běžně využívané oborové pramenné základny. Teprve poslední léta přinesla první střípky do této mozaiky, na základě nově lokalizovaných a zpracovávaných archivních pramenů bylo možné zpětně připomenout či částečně rekonstruovat některé signifikantní a ve své době s napětím sledované kauzy. Budeme-li postupovat chronologicky, můžeme takto zmínit dvojici účelových trestních procesů ze samotného závěru padesátých let, které byly spojeny s rozsáhlou konfiskací cenných soukromých uměleckých sbírek a jejich převedením do veřejných fondů. První byl veden proti právníkovi, historikovi umění, znalci, obchodníku a sběrateli Jaroslavu Borovičkovi (1912–2009), odsouzenému v červnu 1959 za rozsáhlou organizovanou spekulaci s uměleckými díly k pětiletému

* Příspěvek v krácené podobě pod názvem „Jako Anděl žalostné smrti“ zazněl v rámci vědecké konference „Historik umění Jaromír Neumann“ 26. září 2017 v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze.

1 JUNG, Carl Gustav: *Aión: Příspěvky k symbolice bytostného Já*. Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka 2003, s. 51. Z němčiny přeložil Petr Patočka.

nepodmíněnému odnětí svobody a propadnutí celého jmění. Obdobně figurovala obvinění z rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a spekulace v případě meziválečného podnikatele, významného prvorepublikového mecenáše a sběratele Václava Butty (1888–1968), jenž byl odsouzen společně s dalšími členy rodiny na podzim 1959 k nepodmíněným trestům ve výši tří až pěti let a propadnutí jmění. Tento případ současně úzce souvisel s vyšetřováním a procesem vedenými proti historikovi umění, tehdejšímu řediteli Uměleckoprůmyslového muzea v Praze Emanueli Pochemu (1903–1987), jenž údajně Buttovi v trestné činnosti z titulu svého postavení napomáhal. Obvinění z porušování povinností veřejného činitele, rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a přijímání úplatků stála tohoto předního funkcionáře oboru v září 1959 místo ve vedení instituce, které zastával od roku 1948, a trest ve výši jednoho roku odnětí svobody nepodmíněně.² Obdobně byl za trestný čin spekulace odsouzen kupříkladu na podzim 1960 ke třem letům odnětí svobody nepodmíněně výtvarník Václav Hejna (1914–1985).³ Dosud zaznamenané případy obvinění ze spekulace s uměleckými a starožitnými předměty nyní komparativně doplnil bohatý dokumentační materiál týkající se o dvě desetiletí mladší trestní kauzy předního historika umění Jaromíra Neumanna (1924–2001),⁴ známé dosud jen v podobě kuloárových spekulací, dohadů, skandalizujících kusých zpráv z dobového tisku, případně pozdějších bagatelizujících dezinterpretací, jejichž původcem byl ovšem i sám postižený.

„Ten“ historik umění

Přední průkopnický historik a teoretik specializovaný na umění manýrismu a baroka, špičkový znalec zejména českého a italského malířství tohoto období, vysokoškolský

2 Podrobněji s odkazy na archivní prameny k těmto případům viz RUSINKO, Marcela: Státem vedené soudní procesy závěru padesátých let a soukromé umělecké sběratelství v komunistickém Československu: Jaroslav Borovička a Václav Butta. In: BARTLOVÁ, Milena a kol.: *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*. Praha, UMPRUM 2017, s. 226–235; viz také RUSINKO, Marcela: „Snad nesbíráte obrazy?“. *Cesty soukromého sběratelství moderního umění v českých zemích v letech 1948–1965*. Brno, Barrister & Principal 2018, s. 187–221.

3 Odsouzen byl 7. listopadu 1960 Lidovým soudem trestním Praha 1, značka spisu 1T 62/60, odvolací soud Městského soudu v Praze 4To 51/60 (viz TESAN, Herard: *Václav Hejna: Barva a bytí*. Cheb, Galerie výtvarného umění v Chebu 2013, s. 184 a 193). Srv. i případ výtvarníka Luďka Peška (1919–1999) (viz POLNICKÁ, Veronika: *Luděk Pešek a Space art*. Diplomová práce, obhájená na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v roce 2017).

4 O Jaromíru Neumannovi souhrnně a s odkazy na další literaturu pojednává jeho biografické heslo ve *Slovníku historiků umění* (SLAVÍČEK, Lubomír (ed.) – BREGANTOVÁ, Polana – HOROVÁ, Anděla – PLATOVSKÁ, Marie: *Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů (asi 1800–2008)*, sv. 2: N/Ž. Praha, Academia 2016, s. 1004–1006). Dále viz především IVANEGA, Jan: *Barokní umění v životě a díle Jaromíra Neumanna*. In: NEUMANN, Jaromír – STECKEROVÁ, Andrea (ed.): *Petr Brandl*, sv. 1. Praha, Národní galerie v Praze 2016, s. 9–29.

pedagog a akademik Jaromír Neumann na sebe upozornil již na sklonku čtyřicátých let svou závěrečnou studentskou prací. Později publikovaný spis *Malířství XVII. století v Čechách*,⁵ předložený současně jako habilitační práce v Ústavu dějin umění Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde Neumann od ukončení studií v roce 1949 působil jako odborný asistent a generační nástupce Antonína Matějčka (1889–1950), je z hlediska dalšího autorova bádání na poli českého barokního umění klíčovým dílem. Práce byla ve své době vysoce hodnocena a považována za „programový manifest nového pojetí dějin umění v socialistickém Československu“,⁶ díky své široké heuristické základně a znaleckému přístupu však má dodnes svou odbornou platnost. K výraznému Neumannovu prosazení v prostředí české uměnovědy vedlo tehdy jeho „vyhraněné stranictví, odborné znalosti i ambice“.⁷ Odrazovým můstkem další kariéry, akcelерованě bezpochyby rychlou výměnou poválečných „kádřů“ na pražské filozofické fakultě, se stalo především pověstné vystoupení na oborové konferenci v Bechyni na přelomu května a června 1951, kde Neumann postuloval důsledné prosazení marxistické metody v humanitních vědách a přijetí socialistického realismu. V dalších studiích z padesátých let pak postupně od radikálně ideologického interpretačního východiska upouštěl. Významným badatelským příspěvkem je dodnes jeho monografie o malířských *Cyklech* Mikoláše Alše, za niž v roce 1960 obdržel Státní cenu Klementa Gottwalda.⁸ Obdobně nadčasovou platnost, vysokou literární úroveň a čtivost mají i Neumannovy popularizační cestopisné eseje *Itálie: Z cesty za uměním* z konce padesátých let, které se dočkaly po dvaceti letech nového vydání.⁹ Jistou revizí a shrnutím názorů na roli realismu v uměleckém vývoji se stala také jeho uznávaná publikace *Umění a skutečnost* z roku 1963, reprodukcující mimo jiné i zcela aktuální práce Pabla Picassa a reflektující široký proud moderního evropského umění.¹⁰

Na podzim 1960 vyvrcholil Neumannův kariérní vzestup jmenováním do funkce ředitele Ústavu teorie a dějin umění ČSAV. Zde se mimo jiné zasadil o rehabilitaci odkazu historika umění vídeňské školy Maxe Dvořáka (1874–1921)¹¹ a umožnil, aby zde působili také ideově „nevyhovující“ odborníci. Za svůj hlavní cíl si vytkl přípravu oborového kompendia, tří- či čtyřsvazkových dějin umění v Československu (dodnes nerealizovaných) a také prohloubení kontaktů se zahraničím. Za Neumannova vedení ústavu byly připraveny čtyřsvazkové *Umělecké památky Čech* a vykonány přípravné práce pro vydání prvních dvou svazků monumentálních *Dějin českého*

5 NEUMANN, Jaromír: *Malířství XVII. století v Čechách: Barokní realismus*. Praha, Orbis 1951.

6 IVANEGA, J.: Barokní umění v životě a díle Jaromíra Neumanna, s. 10.

7 Tamtéž.

8 NEUMANN, Jaromír: *Mikoláš Aleš: Cykly*. Praha, Státní nakladatelství knih o literatuře, hudbě a umění 1957.

9 TÝŽ: *Itálie: Z cesty za uměním*. Praha, Nakladatelství československých výtvarných umělců 1959. Nové, doplněné vydání ve dvou svazcích (pod stejným názvem) připravilo v letech 1978 a 1979 nakladatelství Odeon.

10 TÝŽ: *Umění a skutečnost: Úvahy o realismu a uměleckém vývoji*. Praha, Nakladatelství československých výtvarných umělců 1963.

11 TÝŽ: Dílo Maxe Dvořáka a dnešek. In: *Umění*, roč. 9, č. 6 (1961), s. 525–575.

výtvarného umění.¹² Za průkopnickou lze v tomto období považovat především Neumannovu studii „Tizianův Apollo a Marsyas v Kroměříži“,¹³ uvádějící do našeho prostředí ikonologickou metodu, či stěžejní identifikaci pozůstatků rudolfínské obrazárny Pražského hradu v hradních sbírkách, objev evropského významu, za nějž v roce 1965 obdržel cenu Československé akademie věd.¹⁴ Tento významný počín využil Neumann k uspořádání prestižní mezinárodní konference s účastí odborníků ze šestnácti zemí světa, o níž referovala četná zahraniční odborná periodika, kupříkladu i *The Burlington Magazine*. Událost definitivně propojila československé dějiny umění se zahraničním bádáním.

Mimořádně plodná šedesátá léta byla bezpochyby vrcholem Neumannovy kariéry. Od listopadu 1962 byl rovněž členem korespondentem ČSAV, roku 1966 pak získal profesuru dějin umění. Jeho zásluhy na poli zahraničních kontaktů a bádání následně roku 1969 stvrdilo jmenování členem Mezinárodního výboru dějin umění (*Comité International d'Histoire de l'Art – CIHA*), v němž nahradil zesnulého Josefa Cibulku (1886–1968). V téže době (1968) byl kupříkladu Neumann jako expert UNESCO pověřen přípravou expozice a katalogu evropského umění v Národním muzeu sv. Karla (*Museo Nacional de San Carlo*) v Mexico City. Výraznou odpovědí na dobové česko-německé spory

Jaromír Neumann v květnu 1960 u příležitosti udělení Státní ceny Klementa Gottwalda (foto Karel Mevald, ČTK)

12 POCHE, Emanuel (ed.): *Umělecké památky Čech*, sv. 1–4. Praha, Academia 1977–1982; Kolektiv autorů: *Dějiny českého výtvarného umění*, sv. I/1–2. Praha, Academia 1984.

13 NEUMANN, Jaromír: Tizianův Apollo a Marsyas v Kroměříži: Z umělcovy pozdní tvorby. In: *Umění*, roč. 9, č. 4 (1961), s. 325–371.

14 TÝŽ: *Obrazárna Pražského hradu*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1964. Dnes s odstupem let se ozývají hlasy zpochybňující Neumannův soliterní badatelský podíl na tomto zásadním objevu. Marginalizována byla ve své době patrně především odborná účast Elišky Fučíkové (*1940), pozdější držitelky několika předních zahraničních i domácích cen za bádání na poli renesančního umění. (Viz IVANEGA, J.: Barokní umění v životě a díle Jaromíra Neumanna, s. 13, pozn. 38.) K tomuto okamžiku Neumannovy kariéry se zpětně vrací i historik umění Pavel Preiss (*1926) ve svých pamětech: „Ovšem byl to právě on, kdo dokázal dějinám umění vydobýt určitou pozici na výsluní, což bylo spojeno se ‘senzačním nálezem obrazů’ na Pražském hradě. Věci to byly skutečně významné, ale o ‘nálezu’ se dalo mluvit jen těžko, čehož si byl vědom i Neumann. Jednou mi dokonce sám řekl: ‘To víš, muselo se to nějak podat.’“ (PREISS, Pavel: *Na co si ještě vzpomenu*. Praha, Univerzita Karlova 2012, s. 45 n.)

Obálka knihy Jaromíra Neumanna Mikoláš Aleš: *Cykly* (Praha, SNKLHU 1957). Vzduch – detail z pátého listu cyklu kreseb „Živly“

o původ a povahu umění českého baroka – chápaného nyní už nikoli jako odnož německého kulturního prostoru, ale jako svébytná, osobitá poloha barokního umění, vzniklá propojením importovaných impulzů s lokální tradicí – byla pak v závěru šestého desetiletí Neumannova monumentální syntéza *Český barok*.¹⁵ Na ni navázaly výstavy a studie věnované mimo jiné předním barokním malířům Petru Brandlovi (1668–1735) a Karlu Škrétovi (1610–1674).¹⁶

Neumannovo postavení v rámci poválečného vývoje oboru dějiny umění bylo mimořádné. Jako charismatická, inspirativní, výjimečně nadaná, cílevědomá a komunikativní osobnost se dlouhá léta těšil výrazné autoritě, a to nejen v odborných kruzích. V očích veřejnosti postupem let patrně ztělesnil jistý ideál, mediální obraz „toho“ historika umění. Jako na předního znalce a experta se na něj s důvěrou obracely i osobnosti socialistické popkultury. Při aplikaci teoretických východisek se podle soudu Mileny Bartlové Neumann „snažil jít do hloubky a usiloval

o samostatné řešení základních otázek dějin umění v rámci marxisticko-leninského diskurzu, jak v jeho stalinské, tak později reformní podobě, a jako jediný z českých historiků a historiček umění se v šedesátých letech vyrovnal originálnímu myšlení českých historiků a filozofů“.¹⁷ Pro své reformní názory v období pražského jara byl

15 NEUMANN, Jaromír: *Český barok*. Praha, Odeon 1969 a 1974 (reedice); srv. VLNAS, Vít (ed.): *Sláva barokní Čechie: Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*. Praha, Národní galerie 2001 (katalog výstavy).

16 NEUMANN, Jaromír: *Petr Brandl 1668–1735*. Praha, Národní galerie 1968 (katalog výstavy); TÝŽ: Petr Brandl – ein Hauptmeister des böhmischen Barock: Zur Gesamtausstellung des Künstlers in Prag. In: *Alte und moderne Kunst*, roč. 14, č. 107 (1969), s. 1–14; TÝŽ: *Karel Škréta 1610–1674*. Praha, Národní galerie 1974 (katalog výstavy); srv. VLNAS, Vít – STOLÁŘOVÁ, Lenka (ed.): *Karel Škréta 1610–1674: Doba a dílo*. Praha, Národní galerie 2011 (katalog výstavy).

17 BARTLOVÁ, Milena: Jaroslav Pešina 1938–1977: Čtyři desetiletí politických strategií českého historika umění. In: *Opuscula historiae atrium*, roč. 66, č. 1 (2017), s. 74–84, zde s. 79.

však z funkce ředitele Ústavu teorie a dějin umění v roce 1970 odstraněn a současně po prověřkovém pohovoru i vyškrtnut z Komunistické strany Československa. Nadále pak, za omezených publikačních možností, působil jako vědecký pracovník sbírky starého umění Národní galerie v Praze. Domácí odborné „umlčení“ současně doprovázelo rostoucí zahraniční uznání, především v německojazyčném prostředí, a časté cesty na Západ. V roce 1981 tak díky těmto aktivitám obdržel prestižní Cenu Humboldtovy nadace, spojenou se stipendijním pobytem. O dva roky později pak byl Mezinárodním kongresem historiků umění ve Vídni pověřen vedením pracovní skupiny „Nové poznatky a bádání“. Do tohoto období také spadá kauza, o níž pojednává tento článek.

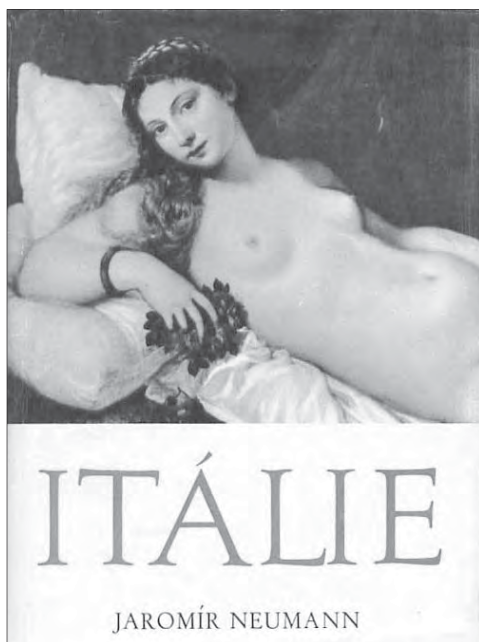
„Případ Jaromír Neumann a spol.“

„Pocituji hrůzu z toho, čeho jsem se dopustil. Děsí mne vědomí toho, jak jsem se ocitl na scesti, a poukazuji na to, že vše způsobila jednak má sběratelská vášeň, jednak náhlé prudké a neočekávané stárnutí,“ uvedl Jaromír Neumann v hlavním líčení procesu vedeného proti němu na jaře 1987 za účast na nelegálním obchodu se starožitnostmi, na němž se podle vyšetřujících orgánů aktivně podílel minimálně v letech 1977 až 1985.¹⁸ Následující příspěvek na základě soudního spisu tři desetiletí po odeznění kauzy rekonstruuje okolnosti vazby, trestního stíhání, procesu a následného výkonu trestu jedné z nejvýraznějších a nejnadanějších osobností novodobých českých dějin umění. Poprvé tak na základě archivních dokumentů otevírá mimořádně citlivé téma, jež ještě v roce 1994, u příležitosti Neumannových sedmdesátin, historik umění Jan Kříž (*1935) shrnul stručnou poznámkou: „...velká osobnost prochází často složitým vývojem, to je samozřejmé a nemělo by to být na závadu respektu k velkému dílu.“¹⁹ Pokusme se tedy bez ztráty respektu k velkému dílu nahlédnout podrobněji na tato čtyři léta nestora českých dějin umění.

Do vyšetřovací vazby se tento přední znalec, charismatický a veřejností již v období „normalizace“ velmi uznávaný odborník dostal 31. ledna 1985. Trestní stíhání proti němu bylo zahájeno na základě obvinění z trestného činu spekulace podle platného

18 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze* (Hostivice), Trestní spis 1 T 31/1986, protokol z hlavního líčení Městského soudu v Praze, s. 92/1450 (číslo za lomítkem odpovídá dodatečně přidělenému číslování ve spise).

19 KŘÍŽ, Jan: Sedmdesátiny profesora Jaromíra Neumanna. In: *Umění*, roč. 42, č. 6 (1994), s. 468. V nekrologu o sedm let později Jan Kříž o Neumannovi napsal: „Osud mu pak předurčil, aby poznal nejen světla, ale v duchu barokního temnosvitu i stíny lidského bytí. Nebylo, bohužel, mnoho těch, kdo mu zůstali věrni i v době, kdy to sám neměl lehké.“ (TÝŽ: Za profesorem J. N. (1924–2001). In: *Ateliér*, roč. 14, č. 23 (2001), s. 3.) Viz také KRSEK, Ivo: J. N. šedesátiletý. In: *Umění*, roč. 32, č. 5 (1984), s. 454–458; SEIFERTOVÁ, Hana: † J. N. In: *Bulletin UHS*, roč. 13, č. 2 (2001), s. 16; ŠRONĚK, Michal: J. N. In: KONEČNÝ, Lubomír (ed.): *Ústav dějin umění AV ČR 1953–2003*. Praha, Artefactum 2003, s. 127 n.; PE-TRŮ, Jaroslav: Rozloučení s Jaromírem Neumannem (1924–2001). In: *Zprávy památkové péče*, roč. 62, č. 3 (2002), s. 69.

Úspěšný umělecký cestopis Jaromíra Neumanna *Itálie: Z cesty za uměním* (Praha, NČSVU 1959). Na přebalu detail Tizianovy malby Urbinská Venuše (1534, Galerie Uffizi ve Florencii)

trestního zákona.²⁰ Připomeňme jen, že aplikovaný paragraf 117 (číslovaný v předchozím trestním zákoně z roku 1950 jako paragraf 134) úzce souvisel se samotnými premisami socialistické společnosti, vylučujícími možnost soukromého vlastnictví mimo takzvané osobní vlastnictví, a patřil v průběhu čtyř totalitních desetiletí k těm nejčastěji uplatňovaným.²¹ Přestože byl Neumann zatčen v rámci skupiny osmi stíhaných osob,²² od počátku byl vyšetřován jako klíčová postava celého nelegálního „obchodního“ řetězce. V průběžných materiálech přiděleného vyšetřovatele Sboru národní bezpečnosti majora Karla Skoumala proto kauza figuruje pod názvem „Případ Jaromír Neumann a spol.“. Vyšetřování obchodní sítě, hledání poškozených a svědků trvalo více než půldruhého roku. V lednu 1986, přesně po roce, byla Neumannova obvinění rozšířena i na trestný čin podvodu.²³ Vyšetřování zahrnovalo i rozsáhlou síť veřejných muzeí a galerií

20 Podle § 9, odst. 2, a § 117, odst. 1 a 2 b), c) trestního zákona, č. 140/1961 Sb. ze dne 29. listopadu 1961. Tento trestní zákon byl zrušen až k 1. lednu 2010 novým Trestním zákoníkem, č. 40/2009 Sb.

21 Viz NOVÁK, Antonín: Poznámky k trestnému činu spekulace. In: Epravo.cz [online], 8.1.2003. © 1999–2019 [cit. 2019-11-03]. Dostupné z: <https://www.epravo.cz/top/clanky/poznamky-k-trestnemu-cinu-spekulace-20580.html>.

22 Společně s Neumannem byli obviněni Adolf Greiner, invalidní důchodce; jeho syn Jiří Greiner, vedoucí mezinárodní přepravy Podniku zahraničního obchodu EXICO (specializoval se na dovoz a vývoz kožených a gumových výrobků a surovin); Ivan Hájek, automechanik a zaměstnanec Restaurací a jídelen (RaJ) Praha 4; Karel Hlad, vedoucí směny RaJ Praha 7; MUDr. Antonín Rozsypal (uváděn však ve spise hojně i jako Rosypal), důchodce; ing. Dušan Samuel, vedoucí oddělení zakázky Ředitelství školské výstavby; Jaromír Cibulka, noční vrátný, v době zatčení v Nápravně-výchovném ústavu č. 2, Praha 4 (dnešní Vazební věznice Praha-Pankrác). Všichni obvinění byli zaměstnáni a bydleli v Praze. (Viz *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1 T 31/1986, obžaloba obvodního prokurátora pro Prahu 2 JUDr. Františka Antoše, adresovaná obvodnímu soudu pro Prahu 2, z 10.9.1986, s. 1–42/1224–1265, zde s. 1/1224.)

23 Podle § 250, odst. 1 a) a odst. 2 a), b) trestního zákona, č. 140/1961 Sb.

Titulní list spisu Jaromíra Neumanna *Umění a skutečnost* (Praha, NČSVU 1963). Vlevo kresba Pabla Picassa z cyklu *Malíř a model z padesátých let dvacátého století*

a prodejny národního podniku Klenoty – Starožitnosti, kde část uměleckých předmětů nacházela svůj odbyt. Celý spis včetně odvolání jednotlivých spoluobviněných čítá ke třem tisícům stran a jen velkým štěstím, na rozdíl od řady dalších, unikl pražským povodním v létě 2002.

Konečnou obžalobu podal obvodní prokurátor pro Prahu 2 František Antoš 10. září 1986, tedy téměř dvacet měsíců po Neumannově zatčení, na základě devadesátistránkové závěrečné vyšetřovací zprávy majora Skoumala z 11. srpna téhož roku. Měsíce ve vazbě byly pro Neumanna nesmírně zatěžující a výrazně zhoršily jeho již tak komplikované psychické predispozice. Vazbu trávil ve věznici (nápravně-výchovném ústavu ČSR) v Praze 6 – Ruzyni. Ještě v polovině února, čtrnáct dní po zatčení, Neumann vyšetřovatele písemně žádá o možnost na základě svých konceptů, které má doma, pokračovat ve vědecké práci, zejména na svém životním díle, monografii barokního malíře Petra Brandla, jež by takto podle něj mohla být pod dohledem kolegy Jiřího Mašína (1923–1991) dokončena i bez jeho přímého přispění. Žádost přitom emotivně zdůvodňuje právě svým psychickým rozpoložením: „Toužím po této duševní činnosti také proto, že jsem se dostal do těžké deprese a přepadají mne sebevražedné myšlenky. Víím dobře, že by to byla hanebná dezerce, že mám nesplacené povinnosti a zodpovědnost vůči společnosti, rodině,

Jaromír Neumann: Obrazárna Pražského hradu (Praha, Academia 1964). Autor obálky Milan Hegar. Na přebalu reprodukce rané Tizianovy malby Toaletta mladé ženy z let 1512–1515

jistě také opakované Neumannovy neúspěšné žádosti o propuštění na svobodu a následná zamítnutá odvolání, podávaná neúnavně prostřednictvím advokáta Jana Kalfuse ve všech fázích řízení. V pozadí těchto neutuchajících snah snad byla i skutečnost předchozí aktivní spolupráce s orgány Státní bezpečnosti (viz dále), kterou Neumann zřejmě vnímal jako možnou polehčující okolnost.

zvláště dětem. Práce jediná mi dokáže dodat sílu, abych dokázal unést svůj úděl.²⁴ Počátkem května se pak podle záznamu v psychiatrické zprávě opravdu pokusí o suicidium podřezáním levého zápěstí, načež je hospitalizován ve vězeňské nemocnici v Praze 4 na Pankráci.²⁵ V červenci 1985 je pak na základě podrobného psychiatrického vyšetření, zjištěné výrazně depresivní symptomatologie a podezření z dalších možných sebevražedných pokusů příkazem urychleně přemístěn na Zvláštní psychiatrické oddělení Městského soudu v Praze 8 – Bohnicích, tedy do zdejší léčebny.

Mezi velmi stresující a zatěžující faktory, jež zhoršovaly stav obžalovaného – vedle náhlé ztráty společenského postavení, kontaktu s rodinou a vlekoucího se vyšetřování s nejasným výsledkem – nepochybně patřila opakovaně protrahovaná vazba, kterou prokurátor s ohledem na probíhající šetření každé dva měsíce prodlužoval. Svou roli sehrály

24 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1T 31/1986, dopisy Jaromíra Neumanna majoru Karlu Skoumalovi z 11. a 13.2.1985, s. 1010 n. Mělo jít o práci na katalogu zámecké obrazárny v Opočně, studii o žánrových obrazech Petra Brandla, studii o Janu Kupeckém a Petru Brandlovi a velké monografii Petra Brandla. Brandlova monografie, vycházející z Neumannova rukopisu, vyšla až v roce 2016 (viz NEUMANN, J. – STECKEROVÁ, A. (ed.): *Petr Brandl* – viz pozn. 4).

25 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1T 31/1986, Znalecký posudek z odvětví psychiatrie: VI. Souhrn a rozbor, 7.7.1985, s. 1–18/146–163, zde s. 16/161. Posudek vypracovali Slavomil Hubálek, Miloš Lachman a Jiří Mellan jako znalci z oboru zdravotnictví, odvětví psychiatrie a sexuologie.

Současně již v březnu 1985, krátce po svém zatčení, podává Neumann prostřednictvím své ženy Hany Neumannové (*1953) žádost o milost adresovanou prezidentu republiky Gustávu Husákovi. Sám se k ní připojuje obsáhlým dopisem. Generální prokurátor Československé socialistické republiky Ján Feješ si vyžádá několik posudků. Jednoznačně kladně v nich vyznívá pouze hodnocení Neumanna jako vědce. K žádosti o milost se takto připojuje stávající ředitel Ústavu teorie a dějin umění ČSAV Jiří Dvorský (1938–2016). Vyhýbavý je naopak posudek Obvodního národního výboru v Praze 2, konstatující, že „obviněný není v bydlišti dostatečně znám“. Rovněž posudek generálního ředitele Národní galerie Jiřího Kotalíka (1920–1996) poukazuje na skutečnost, že „hlubší podstata jednání prof. dr. Neumanna, její rozsah a okolnosti, nejsou vedení Národní galerie dostatečně známy, pouze ZV ROH [Závodní výbor Revolučního odborového hnutí] doporučuje, aby se při posuzování žádosti přihlédlo k váze a významu společensky angažovaného a prospěšného díla obviněného“. Na základě provedeného šetření nakonec generální prokurátor prezidentu republiky doporučuje milost neudělit. Svůj postoj zdůvodňuje dosud zjištěným časovým i věcným rozsahem trestné činnosti obviněného i tím, že její vyšetřování v danou chvíli není zdaleka skončeno.²⁶

Stěžejní dílo Jaromíra Neumanna Český barok (Praha, Odeon 1974, reedice vydání z roku 1969). Na obálce detail malby Karla Škréty Sv. Martin se dělí s žebrákem o plášť (po roce 1650, hlavní oltář kostela sv. Martina ve zdi na Starém Městě v Praze)

26 *Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha (AKPR), spisy 103080/85 a 103657/85, čj. 300292/85 a související. Žádost o milost podaná Hanou Neumannovou nese datum 19.3.1985, žádost podaná Jaromírem Neumannem 4.3.1985, zpráva generálního prokurátora doporučující Kanceláři prezidenta republiky negativní vyjádření 15.7.1985 (čj. 115/85, citovaná s. 3) a negativní vyjádření Kanceláře prezidenta republiky 11.11.1985 (čj. 300.292/85). Ve vyjádření prezidentské kanceláře se mimo jiné uvádí (s. 3 n.): „...je nutno konstatovat, že obviněný zneužil svých mimořádných znalostí z oboru, svého vlivu a vědecké autority k získání značného nekalého spekulativního zisku a umožnil páchaní trestné činnosti i dalším osobám. Jeho přístup k trestnímu řízení je takový, že doznává účast na spekulativním prodeji pouze pod tlakem výpovědí vyslechnutých svědků nebo spoluobviněných. Vyšetřování trestní (sic) činnosti všech obviněných je dosud v začátcích a celý rozsah není v současné době objasněn a nelze zatím určit podíl jednotlivých obviněných. Jejich jednání spolu úzce souvisí a na sebe navazuje. Ze všech těchto důvodů se domníváme, že*

Spolupráce se Státní bezpečností

Orgány Státní bezpečnosti navázaly s Jaromírem Neumannem spolupráci na počátku roku 1981 – v době, kdy obdržel cenu a cestovní stipendium západoněmecké Humboldtovy nadace. Krátce před svým výjezdem na desetidenní pobyt v Paříži, 6. ledna 1981, podepsal Neumann prohlášení o své oddanosti socialistickému zřízení a vůli k dalšímu cílenému kontaktu. Od této chvíle byl veden jako kandidát tajné spolupráce pod krycím jménem „Korespondent“, s registračním číslem 20795. „Se jmenovaným bylo provedeno profylakticko-rozkladné opatření s kladným účinkem,“ konstatuje se v registračním spise. Cílem tohoto opatření bylo získat Neumanna pro spolupráci s orgány ministerstva vnitra, a to jako „poziční a vlivnou agenturu do mezinárodní organizace Comité international history association (*sic*) (CIHA)“, kde měl svými postoji ovlivňovat „činnost, záměry a cíle této organizace ve prospěch ČSSR a socialistických zemí“, a také jako spolupracovníka „ke kontrole a rozpracovávání signatářů CH-77 [Charty 77], ke zjišťování poznatků a kontrole činnosti osob z řad kunsthistoriků s cílem zabránit konstituování tzv. paralelní vědy v oblasti dějin umění“.²⁷

Jaromír Neumann byl tedy vytipován jako vhodný adept s aktivními styky jak do zahraničí, tak v rámci „vnitrozemské“ vědy, který jako bývalý ředitel Ústavu teorie a dějin umění požíval u řady stávajících i bývalých pracovníků této instituce značného vlivu a důvěry. Údajně se aktivně stýkal také se signatáři Charty 77 Ludvíkem Hlaváčkem, Zdeňkem Boušem či „protisocialisticky smýšlejícími“ kolegy kunsthistoriky Františkem Šmejkalem (1937–1988), Eliškou Fučíkovou (*1940) a Beket Bukovinskou (*1943), o jejichž činnost jevila Státní bezpečnost zájem především. Prostřednictvím Neumanna však StB v závěru roku 1981 mapovala i názory a záměry francouzského kulturního rady v Praze Jean-Louise Leprêtra či o rok později západoněmeckých historiků umění Willibalda Sauerländera, ředitele Ústředního ústavu pro dějiny umění (*Zentralinstitut für Kunstgeschichte*) v Mnichově, a Bruna Busharta, ředitele Státních uměleckých sbírek v Augsburgu. Cílem těchto kontaktů bylo tlumit činnost československé emigrace, podporované západními vědeckými pracovníky. V roce 1983 pak Neumann na pětadvacátý Mezinárodní kongres dějin umění ve Vídni v rámci delegace vedené Jiřím Kotalíkem vycestoval s jasnou instrukcí agenta kontrarozvědky a úkolem sledovat činnost a styky členů československé delegace. S takto zaměřeným kontaktem akademik souhlasil již ve zmíněném prohlášení loajality, podepsaném 6. ledna 1981.

Vázační akt ke spolupráci, která Neumannovi umožnila funkčně pokračovat v plodných zahraničních odborných kontaktech a cestách, akademik podepsal o rok později, 10. února 1982. Pro další styk s orgány Státní bezpečnosti si přitom zvolil

udělení milosti není, alespoň za současného stavu trestního řízení, vhodné, a proto souhlasíme s návrhem generálního prokurátora. Soudruhu prezidentovi doporučujeme, aby prof. dr. Jaromíru Neumannovi, DrSc. milost neudělil.“

27 *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, Praha, X. správa SNB, 2. odbor, 2. oddělení, signatura (sign.) TS-779512 MV, Návrh na založení svazku KTS [kandidáta tajné spolupráce], 13.1.1981.

krycí jméno „Hudek“. Svým podpisem stvrdil roli agenta, zavázal se „dobrovolně spolupracovat se zpravodajskými orgány federálního ministerstva vnitra a odpovědně plnit stanovené úkoly“.²⁸ Vstoupil tak do služeb X. správy SNB – Správy kontrarozvědky pro boj proti vnitřnímu nepříteli, konkrétně jejího 2. odboru, zaměřeného na odhalování a dokumentaci „protistátní činnosti osob v oblasti vědy, umění a kultury“ a „kontrarozvědnou ochranu vymezených mezinárodních organizací působících na území ČSSR“.²⁹ Cenu Humboldtovy nadace pak Neumann převzal vzápětí, 1. dubna 1982 v Ústředním ústavu pro dějiny umění v Mnichově. Následoval jeho tříměsíční studijní pobyt ve Spolkové republice a Itálii, na který – především díky nově akceptované roli agenta kontrarozvědky – mohl vycestovat společně s rodinou. Neumannova spolupráce s orgány ministerstva vnitra byla přerušena až během jeho vazby. Návrh na její ukončení vzešel ze strany Státní bezpečnosti 9. prosince 1986, těsně před zahájením hlavního líčení procesu, kdy již bylo zřejmé, jaká padnou obvinění.³⁰

28 *Tamtéž*, *Závazek spolupráce s orgány federálního ministerstva vnitra s podpisem Jaromíra Neumanna*, 10.2.1982, s. 79.

29 Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 43 „Organizační řád správy kontrarozvědky pro boj proti vnitřnímu nepříteli“ z 21. 11. 1980. In: Rozkazy ministra vnitra a náčelníků správ k organizaci útvarů SNB složky Státní bezpečnosti z let 1971–1989 [online]. Ústav pro studium totalitních režimů [cit. 2019-08-01]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/rozказы-smernice/rmv-or-stb-71-89/#x>.

30 ABS, X. správa SNB, 2. odbor, 2. oddělení, sign. TS-779512 MV, Zpráva o získání ke spolupráci TS [tajného spolupracovníka] „Hudek“ z 11.2.1982 (folio 76) a Návrh na ukončení spolupráce z 9.12.1986 (folio 105 n.). Dosud pramenně ne zcela objasněnou stránkou Neumannovy role spolupracovníka StB však zůstává přesný charakter a intenzita těchto kontaktů v době do akademikova zatčení, tedy v letech 1982–1984. Části svazku obsahující záznamy jednání s řídicím důstojníkem, komplexní hodnocení Neumanna jako agenta a jeho hlášení ze zahraničních služebních cest – složky VZ (vlastnoruční záznamy) v rozsahu 35 listů – a také korespondenci a pomocné písemnosti (KPP) v rozsahu dva listy byly totiž skartovány již při ukončení spolupráce s Neumannem v prosinci 1986, tj. před zahájením jeho procesu. Dochována jsou pouze hodnocení k letům 1982 a 1983, kdy Neumann předal devět a o rok později (z důvodu hospitalizace) „jen“ šest agenturních zpráv, a záznamy instruktážních školení před výjezdy do SRN a Itálie a v roce 1983 do Rakouska. V „Návrhu na ukončení spolupráce“ se však uvádí, že Neumann byl získán ke spolupráci s orgány kontrarozvědky na základě dobrovolnosti, a to pro možnost „vlivného působení do prostředí tzv. paralelní kunsthistorie v ČSSR s cílem jejího rozložení a paralyzace“, a navíc byl využíván i pro „rozpracování báze stážístů a stipendistů“. Tyto své úkoly podle dokumentu plnil „zodpovědně“ a jeho vztah k pracovníkům ministerstva vnitra byl hodnocen jako „velmi dobrý“. Ve své činnosti byl „TS Hudek řízen operativním pracovníkem mjr. [Rostislavem] Sedlákem a dále poznal pplk. Jiřího Ježka“. Schůzky se konaly „v terénu a ve veřejných místnostech“. Neumann po „celou dobu spolupráce předával vlastnoruční zprávy, z nichž bylo 19 zpracováno na AZ“ [agenturní zprávy]. Z výše uvedeného lze tedy vyvodit, že Neumannova role agenta kontrarozvědky nebyla nikterak pasivní, byl považován za spolehlivého a zainteresovaného tajného spolupracovníka. (Srv. IVANEGA, J.: Barokní umění v životě a díle Jaromíra Neumanna, s. 16 – viz pozn. 4.)

Spekulace, podvod, rozkrádání majetku

Obžaloba, zahrnující rovněž dalších sedm spoluobviněných, v září 1986 formulovala v mnoha bodech Neumannova obvinění z trestných činů spekulace, podvodu a rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví.³¹ Z provedeného vyšetřování podle spisu vyplynulo a bylo prokázáno, že obviněný Neumann tím, že obstarával obrazy od různých osob, které spoléhaly na jeho závěry a hodnocení jakožto renomované osobnosti vystupující jménem Národní galerie, jednal v úmyslu tato díla lacino získat a se značným spekulacním ziskem prodat. Artefakty pak dále prodával svým spoluobviněným, případně je nabízel institucím na jméno své ženy Hany Neumannové, své tchýně i své sousedky, a získané peníze používal ke „zvýšení životní úrovně své rodiny“. Celkem obžaloba prokázala více než dvě desítky těchto případů, nicméně předpokládala, že jejich skutečný počet byl mnohem vyšší: „Z uvedeného vyšetřování je evidentní, že obviněný soustavně prodával další a další obrazy, jejichž majitelé však nebyli zjištěni.“ Z množství takto prodávaných obrazů obžaloba vysoudila, že „obhajoba obviněného, že si opatroval obrazy do svých sbírek a výjimečně je prodával poté, když si chtěl koupit jiný obraz, není pravdivá“.³²

Z vyšetřování bylo přitom zjištěno, že pokud zájemci nabízeli k prodeji díla, o která měla zájem Národní galerie, Neumann je v souladu s platnými předpisy ohodnotil a doporučil galerii k odkoupení. To se stalo kupříkladu v případě významného díla francouzského barokního malíře Simona de Vouet (1590–1649) *Sebevražda Lukrécie*, s předpokládanou proveniencí sbírky kardinála Mazarina.³³ Obraz identifikoval Neumann v závěru sedmdesátých let ve sbírce jednoho ze svých pozdějších hlavních „klientů“ Miloslava Myslína, bývalého manipulačního zaměstnance Národní galerie. Tato významná akvizice dlouhá léta zdobila stálou expozici starého evropského umění ve Šternberském paláci.

Jako vědecký pracovník oddělení starého umění Národní galerie měl Neumann dle platného nařízení ředitele Jiřího Kotalíka jako kterýkoli jiný odborný zaměstnanec „zakázáno podávat soukromě, tedy mimo rámec pracoviště, znalecké odhady na původ obrazů a stanovovat jejich ceny“.³⁴ Za porušování tohoto nařízení pak byl ředitelem opakovaně (i písemně) napomínán.³⁵ Přesto v této činnosti pokračoval

31 Podle § 117, odst. 1 a 2 b), c), § 250, odst. 1 a) a 2 a), b) a § 132, odst. 1 c) a 2 b) trestního zákona, č. 140/1961 Sb.

32 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1 T 31/1986, Obžaloba obvodního prokurátora pro Prahu 2, 10.9.1986, s. 1–42/1224–1265, zde s. 37/1260. Obžalobu vypracoval obvodní prokurátor pro Prahu 2 František Antoš.

33 Simon de Vouet: *Sebevražda Lukrécie* (1625–1626), Národní galerie v Praze, inventární číslo (inv. č.) O 14162, olej na plátně 197 x 148 cm, původní majitel Miloslav Myslín, Praha. Prodej zprostředkoval Jaromír Neumann za cenu 360 000,- Kčs.

34 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1 T 31/1986, Odůvodnění obžaloby podané 10.9.1986, s. 15–42/1238–1265. Odůvodnění vypracoval obvodní prokurátor pro Prahu 2 František Antoš.

35 Viz IVANEGA, J.: Barokní umění v životě a díle Jaromíra Neumanna, s. 17, pozn. 90, dopis Jiřího Kotalíka Jaromíru Neumannovi z 5.3.1982. V textu je opakovaně zaměňována osobnost Jiřího Kotalíka s jeho synem Jiřím Tomášem Kotalíkem (*1951), rovněž historikem

Malba zakladatele české krajinářské školy Julia Mařáka Sběračky kleště v lese (kolem roku 1860). Jaromír Neumann obraz odprodal v roce 1980 do sbírek Severomoravské galerie výtvarného umění za částku 98 tisíc Kčs prostřednictvím své manželky (dnes inv. č. O 1680, foto Galerie výtvarného umění v Ostravě)

a v řadě případů podle odůvodnění obžaloby „zneužil svého postavení jako známého odborníka k vlastnímu obohacení na úkor osob, které ... důvěřovaly jeho hodnocení“. Mnohdy se přitom údajně jednalo o „staré osoby, které se dostaly do finanční tísně a byly nuceny prodat některé umělecké dílo. PhDr. Neumann nejméně od r. 1973 začal těchto situací využívat, obrazy ohodnocoval majitelům hluboko pod jejich skutečnou hodnotu, čímž získal řadu děl pro sebe velmi levně a s vysokým ziskem je vzápětí prodával. (...) Během vyšetřování bylo zjištěno, že celou řadu obrazů prodal i prostřednictvím prodejen starožitností, dále do muzeí a galerií, a to i na cizí jména,“ uvádí se v odůvodnění žaloby. V těchto případech se však vyšetřovatelům vesměs nepodařilo zjistit původní majitele a cenu. Nicméně, jak konstatoval obvodní prokurátor pro Prahu 2 František Antoň, „je zřejmé, že popsaná žalovaná trestná činnost je pouze minimem z jednání obviněného, které bylo možno prokázat“.³⁶

umění a bývalým rektorem Akademie výtvarných umění. Nepřesně časově posunuty jsou zde také okamžiky Neumannova zatčení a propuštění z vězení.

36 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze, Trestní spis 1 T 31/1986, Odůvodnění obžaloby podané 10.9.1986, s. 16/1239. Krátce po podání žaloby byla 30. září 1986 na neveřejném zasedání Obvodního soudu pro Prahu 2 zamítnuta další Neumannova žádost o propuštění z vazby, formulovaná prostřednictvím obhájce Jana Kalfuse. Proti tomu se Neumann vzápětí opět (neúspěšně) odvolal.*

Z řady zdokumentovaných příkladů uvedme transakci týkající se malby italského malíře benátské školy Jacopa Bassana (1510–1592) *Lov na jelena (Akteon a nymfy)*. Tuto práci Neumann v roce 1982 získal od majitele z Prahy 4 s atribucí „okruh malíře“ za částku pětasedmdesát tisíc korun, načež ji prodal svým spoluobviněným za sto dvacet tisíc korun. Podle protokolu před původním majitelem Neumann tvrdil, že nejde o autorské dílo žádného z Bassanů, čímž odůvodnil cenu, zatímco před spoluobviněnými již o obraze hovořil jako o díle Bassanů. Neumannovi společníci posléze obraz za částku tři sta dvacet tisíc korun prodali dalšímu mezičlánku řetězce. Dotyčný dílo následně dle svého tvrzení „daroval“ západoněmeckému zájemci, který obraz nelegálně vyvezl v autě a dárci prý za něj přislíbil pozvání do Spolkové republiky.³⁷

Pro další vývoj procesu byla významná obvinění z rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a pokusu o ně, která se týkala spekulativního prodeje uměleckých předmětů do institucí socialistického sektoru. Jednou z přitěžujících okolností byl prodej plátna Julia Mařáka (1832–1899) *Sběračky klestí v lese*, které Neumann prostřednictvím manželky Hany prodal do ostravské galerie za devadesát osm tisíc korun. Obraz přitom získal od zmíněného majitele malby Simona de Vouet darem za poskytnuté služby při oceňování a prodeji obrazů, přičemž Mařákovu malbu odhadem Miloslavu Myslínovi ocenil na dvacet až třicet tisíc korun.³⁸ Oficiální znalci Národní galerie ji pak ocenili na osmdesát tisíc korun. Rozdíl osmnácti tisíc korun mezi oficiální odhadní cenou a cenou, za niž Neumann dílo prodal do Severomoravské galerie výtvarného umění (dnes Galerie výtvarného umění v Ostravě), se pak stal důvodem, proč se k žalobě proti němu písemně připojila i tato instituce.

Obdobně Neumann od Myslína v roce 1979 získal malbu francouzského vedutisty Victora Navleta (1819–1886) *Interiér chrámu sv. Petra v Římě* z roku 1866 za deset tisíc korun a následně ji prodal Slovenskému národnímu muzeu na hrad Červený Kameň za pětasedmdesát tisíc korun. Úmysl obdobného prodeje s výrazným ziskem za nadsazenou částku byl Neumannovi prokázán i v případě dvojice položek, které nabídl do muzea ve slovenských Bojnících. Prostřednictvím manželky zde v lednu 1985 nabídl dílo Agostina Carracciho (1557–1602) *Zaslíbení svaté Kateřiny*. Za práci ohodnocenou posléze na padesát tisíc korun požadoval dvojnásobek, přičemž již nákupní komise cenu snížila na pětasedmdesát tisíc korun. Souběžně zde prostřednictvím své sousedky nabídl i obraz nizozemského mistra druhé poloviny 16. století *Krajina s poustevníkem*. Za dílo oceněné znaleckým posudkem na patnáct tisíc zde požadoval sto deset tisíc korun, částka byla posléze snížena na osmdesát tisíc korun. Realizaci obou obchodů však již zabránily orgány Veřejné

37 Z tohoto důvodu také není dílo v trestním spise v příslušné kvalitě barevně fotograficky zdokumentováno.

38 Svědek Miloslav Myslín, starší dědic rodinné sbírky, zcela neznalý odborné a finanční hodnoty svých uměleckých předmětů, přitom již nebyl vždy s to přesně určit částku, kterou od Neumanna obdržel. Soud bral tedy v úvahu vždy variantu pro obžalovaného Neumanna příznivější. (*Tamtéž*, Odůvodnění rozsudku Městského soudu v Praze, 22.1.1987, s. 25 n./1493 n.)

bezpečnosti. Poté následovalo Neumannovo zatčení a dlouhodobý pobyt ve vyšetřovací vazbě.

Všechny zmíněné prodeje těžily z poměrně značné vzdálenosti odbytiště od Prahy a také ze skutečnosti, že uvedená muzea právě intenzivně budovala své sbírky starého umění, a byla tedy ochotna dobře platit i za akvizice, o něž by v Praze nebyl v této cenové hladině zájem. Jako zkušený historik umění a znalec tak Jaromír Neumann projevoval nejen neobyčejný cit pro kvalitu uměleckého díla, ale i pro identifikaci a funkční využití mezer socialistického trhu s uměním.

Hlavní líčení

Hlavní líčení procesu, jemuž bylo přiděleno číslo 1 T 31/1986, bylo stanoveno na dny od 6. do 16. ledna 1987. Předvolány měly být desítky poškozených a svědků, mimo jiné také znalci Národní galerie Markéta Nováková, Roman Prahel, Hana Seifertová, Lubomír Slaviček a Eva Bužgová. Mezi poškozenými z odstupu desetiletí zaujmou výpovědi zpěváka Karla Gotta a kurátora Severomoravské galerie výtvarného umění, bývalého ředitele Slováckého muzea v Uherském Hradišti, Neumannova přítele Viléma Jůzy (1930–1998). Karel Gott patřil ve sledovaném období k okruhu předních osobností, jimž Neumann radil při akvizicích. Zpěvákovi, těšícímu se častým cestám na Západ, historik umění v roce 1983 prodal malbu římského barokního malíře Andrea Locatelliho (1695–1741) *Romantická krajina se stafáží*. Neumann dílo pořídil za osmdesát tisíc, zpěvák zaplatil sto padesát tisíc korun. Oficiální odhad, odpovídající vnímání cenově deformovaného socialistického trhu, zněl na sedmdesát tisíc korun. Jak zpěvák při výslechu uvedl, Neumann mu poradil, aby požadovanou částku konzultoval při svých zahraničních cestách v Mnichově. Zde Gottovi dílo odhadem dle fotografie ocenili na čtyřicet až padesát tisíc marek. Zatímco oficiální kurz západoněmecké marky a československé koruny byl v této době přibližně jedna ku šesti, neoficiální se pohyboval až na hranici jedna ku dvaceti. Není tedy divu, že v soudní síni zpěvák, jenž měl v paměti okolnosti svého vlastního trestního stíhání pro nedovolené opuštění republiky z léta 1971, uvedl: „Vzhledem ke zjištěné ceně obrazu já se necítím nijak poškozen, a naopak se k trestnímu řízení nepřipojuji.“³⁹

Obdobně Vilém Jůza při své výpovědi ve věci malby Julia Mařáka zdůraznil, že to byl on, kdo se pokoušel dílo od Neumanna pro galerii získat, poté co je měl možnost vidět v Neumannově bytě. Prodejní cenu, jež byla předmětem diskuse, označil za zcela přiměřenou a rozhodně ne nadhodnocenou. „Za tuto cenu by bylo nepochybně možno ji prodat soukromníkově,“ uvedl.⁴⁰ O poznání méně příznivý byl

39 *Tamtéž*, protokol hlavního líčení Městského soudu v Praze, výslech Karla Gotta, s. 57 n./1415 n. Předsedou soudního senátu byl Martin Korbař, hlavního líčení se dále zúčastnili prokurátor Petr Šnajdr, soudci Karel Mazura, Vladislava Burdová, Marcel Fuchsa, František Hudeček a zapisovatelka Dana Málková. Za stranu obhajoby byli přítomni Jan Kalfus, Marie Francová, Vladimír Bočkovský, Jiří Kvíz, Petr Kotek, Zdeněk Pokorný a Pavel Blanický.

40 *Tamtéž*, výslech Viléma Jůzy, s. 57 n./1415 n.

však pro Neumanna Jůzův první výslech v průběhu vyšetřování, kdy neměl historik umění ještě možnost konfrontovat své výpovědi se stavem vyšetřování a výpověďmi dalších svědků, jako tomu bylo při procesu. Zde, obdobně jako v případě manželky Hany Neumannové, opakovaně vycházelo najevo, nakolik direktivní a autoritativní byl Neumannův obvyklý postup: nejenže sám určoval prodejní ceny do institucí, ale stanovoval i obsah posudků, jež posléze znalci jako Jůza vypracovali. Stejně tak zcela rozhodoval o prodeji realizovaných na jméno své ženy a dalších osob. Na otázku vyšetřovatele Karla Skoumala: „Když byl obraz Vaším majetkem, jak tvrdíte, tak proč o jeho prodeji rozhodoval Váš manžel?“ mladá zubní lékařka, pečující o dvě malé děti, kvůli níž Neumann v roce 1974 ukončil své první manželství,⁴¹ vypověděla: „Protože rozhodoval o všem.“⁴²

Velmi diplomaticky a nápomocně vyznívaly následně v průběhu líčení i výpovědi znalců Národní galerie. Ti mimo jiné společně s obhájcem Janem Kalfusem upozornili soud na existenci *de facto* tří odlišných uměleckých trhů a cenových hladin v socialistickém hospodářství – oficiálního (zajišťovaného národním podnikem Klenoty), soukromého (mezi občany) a galerijního, na němž se ceny často pohybovaly níže než v soukromé sféře i v prodejních Starožitnostích. To vysvětlovalo také rozdíly mezi odhadní a prodejní cenou některých děl. Maximálně rezervovaný a diplomatický byl přístup samotného ředitele Národní galerie Jiřího Kotalíka. Ten sice jako svědek předvolán nebyl, již během vyšetřování však na základě výzvy orgánů trestního řízení vypracoval jako zaměstnavatel na Neumanna pragmaticky věcný třístránkový posudek. V něm se obžalovaný jeví jako přední vědecká kapacita, spolehlivý, pracovitý, seriózní zaměstnanec se značnou autoritou. Jako jediný pracovní prohrěšek zde Kotalík zmínil snad až přílišné zaměření Neumanna na mimoústavní odborné aktivity, na což byl prý dotyčný upozorněn při komplexním hodnocení v roce 1982. „Jeho jednání i chování bylo vždy na úrovni jeho akademické hodnosti, služební funkce i společenského postavení. Ve vztahu k těmto skutečnostem bylo pro vedoucí i další pracovníky NG v Praze velkým překvapením vzetí jmenovaného do vazby, jakož i důvody, které k tomuto opatření vedly,“ uvedl Kotalík.⁴³

Asi nejméně příznivé byly tedy pro Neumanna v průběhu hlavního líčení výpovědi poškozených osob. Na výpověď Miloslava Myslína reagoval jen krátce slovy: „Je mi líto, že jsem pana Myslína v řadě případů poškodil, byl bych rád, kdybych to mohl napravit.“⁴⁴ Samotný Jaromír Neumann pak ve své výpovědi přiznal provinění

41 S historičkou umění Miloslavou Neumannovou, roz. Jagrovou (1920–2009), odbornou redaktorkou výtvarných publikací a překladatelkou. In: SLAVÍČEK, L. (ed.) – BREGANTOVÁ, P. – HOROVÁ, A. – PLATOVSKÁ, M.: *Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů (asi 1800–2008)*, sv. 2: N/Z, s. 1008 (viz pozn. 4).

42 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1 T 31/1986, záznam svědecké výpovědi Hany Neumannové z 8.1.1986, s. 3/728.

43 *Tamtéž*, pracovní posudek ředitele Národní galerie Jiřího Kotalíka na Jaromíra Neumanna z 27.5.1985, s. 1069 A, B, C.

44 *Tamtéž*, protokol hlavního líčení Městského soudu v Praze, výpovědi svědků, Miloslav Myslín, s. 55/1413.

Plátno českého klasika 19. století Antonína Chittussiho Kapří rybník u Třeboně (1886). Neumann obraz údajně získal za 10 tisíc Kčs, poté jej v roce 1978 odprodal prostřednictvím národního podniku Starožitnosti do Severomoravské galerie výtvarného umění za částku čtyřnásobně vyšší (dnes inv. č. O 1602, foto Galerie výtvarného umění v Ostravě)

a snažil se přesvědčit soud o jeho osobních psychologických důvodech: „Svou vinu nyní hluboce pociťuji. K celé situaci došlo proto, že ke konci 70. let u mne nastalo prudké stárnutí, přestávala se mi dařit odborná práce a upadl jak její rozsah, tak její hloubka. Objevily se u mne poruchy paměti a z celé této situace jako pro vědeckého pracovníka vyplynuly těžce depresivní stavy. V důsledku čehož se mi přestal dařit osobní a rodinný život, který tím byl postižen, začal jsem se uzavírat do sebe a jako kompenzace tohoto stavu u mne prudce zesílila sběratelská vášeň. Horečně jsem nakupoval, za podmínek pro mne možných a výhodných, s představou vytvořit rodinnou sbírku. Tímto způsobem začaly ony nešťastné odprodeje. Kromě toho jsem chtěl svou rodinu zahrnout hmotnou náhražkou štěstí, a prostředky pro to jsem čerpal rovněž z odprodejů. Jednalo se o cesty do ciziny, nákladné dárky a podobně. Došlo tedy u mne k určitému úpadku, nad nímž pociťuji hlubokou lítost,

ježto jsem potřísnil celý svůj předchozí život, a v podstatě jsem si vědom toho, že z tohoto stavu se již těžko až do své smrti dostanu.⁴⁵ Svě doznání Neumann v hlavním líčení podtrhl vyjádřením lítosti a ve svém závěrečném vystoupení v soudní síni se obrátil na porotu s prosbou o shovívavé zvážení viny: „Při rozhodování soudu prosím o shovívavost, poukazuji na svůj věk, těžký duševní stav a prosím o přihlídnutí k mé dosavadní práci ve prospěch společnosti. Prosím o možnost vrátit se k vědecké práci, alespoň na chvíli, a dokončit velkou monografii Petra Brandla, již jsem věnoval 30 let svého života. Prosím i o možnost, abych se ještě mohl podílet na výchově svých dětí.“⁴⁶ Za pozornost stojí tyto výpovědi zejména proto, že (na rozdíl od Neumannových vyjádření z roku 1989 a pozdějších) zde obviněný ještě plně přiznává svou vinu, celý podíl na případu a snaží se jeho okolnosti otevřeně a přímo zdůvodnit.⁴⁷

V rozsudku ze dne 22. ledna 1987 byl Jaromír Neumann shledán vinným z uvedeného trestného činu spekulace (podle paragrafu 117, odstavců 1 a 2, písmen b), c) trestního zákona) a dále z trestného činu lichvy (podle paragrafu 253, odstavců 1 a 2 téhož zákona). Trestný čin rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví mu – i díky příznivým výpovědím Viléma Jůzy a zaměstnanců Národní galerie⁴⁸ – nebyl prokázán. Trestný čin podvodu (kde u odstavce 2 hrozilo odnětí svobody od dvou do osmi let) byl překvalifikován na mírnější trestný čin lichvy (u odstavce 2 sazba od šesti měsíců do pěti let). Obviněný tak byl odsouzen k úhrnnému trestu pěti let odnětí svobody nepodmíněně, který si měl odpykat v první nápravně-výchovné skupině, a k peněžitému trestu ve výši padesát tisíc korun. Rozsudek rozhodl také o ztrátě Neumannových čestných titulů a vyznamenání, jež se následně stala kritickým momentem a úhelným kamenem jeho odvolacího úsilí.⁴⁹

Podle odůvodnění rozsudku vycházel soud ze společenské nebezpečnosti jednání obžalovaného, „která je nemalá“, a zdůraznil, že Neumann se trestné činnosti dopouštěl delší dobu. Pro své vlastní obohacení „zneužíval svých odborných teoretických

45 *Tamtéž*, protokol hlavního líčení Městského soudu v Praze, výslech Jaromíra Neumanna, s. 4 n./1360 n.

46 *Tamtéž*, protokol hlavního líčení Městského soudu v Praze, závěrečná výpověď Jaromíra Neumanna, s. 92 n./1450 n.

47 Srv. IVANEGA, Jan (ed.): Umýt okno nebo zatmít: Z korespondence Zdeňka Kudělký s Jaromírem Neumannem. In: *Opuscula historiae artium*, roč. 63, č. 1–2 (2014), s. 139–142; *Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, v.v.i.*, fond (f.) Jaromír Neumann, karton (k.) 8, dopis Jaromíra Neumanna Jiřímu Kotalíkovi z 13.1.1989 (10 stran strojopisu), s. 3.

48 Pozitivní roli Hany Seifertové a Lubomíra Slavíčka zmínil později Neumann i v dopise Jiřímu Kotalíkovi (*tamtéž*). K dopisu viz také IVANEGA, J.: Barokní umění v životě a díle Jaromíra Neumanna, s. 17 n. (viz pozn. 4). O rozsudku hlasovali předseda senátu Korbař a soudci Mazura, Burdová, Hudeček, Fuchsa, a to jednomyslně.

49 Spoluobvinění dostali v rozsudku Městského soudu v Praze následující tresty: Adolf Greiner pět let nepodmíněně v I. nápravně-výchovné skupině a peněžitý trest, Jiří Greiner čtyři roky nepodmíněně v I. nápravně-výchovné skupině a peněžitý trest, Ivan Hájek jeden rok nepodmíněně ve II. nápravně-výchovné skupině, Karel Hlad osm měsíců nepodmíněně v I. nápravně-výchovné skupině. Další obžalovaní Antonín Rozsypal, Dušan Samuel a Jaromír Cibulka byli zproštěni obžaloby.

i praktických zkušeností“ a osobní autority. Vůči řadě osob se tak dopustil jednání, „které je v rozporu nejen s trestním zákonem, nýbrž i s morálními kodexy jeho vlastní profese“. Jako polehčující byla naopak uznána okolnost, že Neumann před pácháním trestné činnosti vedl „řádný život pracujícího člověka“, svého činu „upřímně litoval“ a při vyšetřování „napomáhal orgánům činným v trestním řízení“. Při stanovení výše trestu soud také vzal v úvahu jeho věk, psychický stav i celoživotní zásluhou práci pro společnost. Právě tyto okolnosti také vedly k jeho umístění do první (tedy nejlehčí) nápravně-výchovné skupiny, neboť jinak by podle odůvodnění rozsudku bylo namísto obžalovaného zařadit do třetí (nejtěžší) nápravně-výchovné skupiny.⁵⁰

Pro celé Neumannovo vnímání kauzy je příznačné prohlášení, jež učinil po vynešení rozsudku. Uvedl, že „se domnívá, že důvody vazby pominuly, a navrhuje své propuštění z vazby na svobodu“, stojí v zápise.⁵¹ Obdobná prohlášení však mohla mít i jinou příčinu než jen přesvědčení obžalovaného o vlastní nevině a právu být propuštěn na svobodu. Je totiž nutné zvažovat Neumannův zdravotní stav v době pobytu ve vyšetřovací vazbě a během procesu. Lékařské posudky opakovaně konstatovaly, že Neumann v podmínkách vazby trpí depresivní psychózou, která se zde u něj plně rozvinula. Podle posudku z července 1985, tedy krátce po uskutečněním sebevražedném pokusu, bylo jeho myšlení tehdy bludné a jeho výpovědi se nedaly považovat za věrohodné, takže ani nebyl schopen „hodnotné účasti na trestním řízení“. Po odborném „přeléčení“ byl v lednu 1987 před soudním líčením podroben novým vyšetřením. Posudky konstatovaly pokračující těžkou reaktivní depresi, jež však již nedosahovala psychotické úrovně, umožňovala zachovat kontakt s realitou, a tedy i účastnit se soudního řízení.⁵² Na jejich základě bylo nicméně ke dni vynesení rozsudku doporučeno pokračování zdravotní péče ve specializovaném nápravném zařízení v psychiatrické léčebně v Praze-Bohnicích.⁵³

50 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze*, Trestní spis 1 T 31/1986, rozsudek Městského soudu v Praze z 22.1.1987, s. 88–90/1556–1558.

51 *Tamtéž*, s. 16/1467.

52 *Tamtéž*, Znalecký posudek z odvětví psychiatrie, Záznam z vyšetření intelektu, 7.7.1985, s. 11/156. Posudek vypracovali Slavomil Hubálek, Miloš Lachman a Jiří Mellan.

53 *Tamtéž*, rozsudek Městského soudu v Praze z 22.1.1987, zdůvodnění, s. 85–87/1553–1555; *tamtéž*, Doplněk k psychologické části znaleckého posudku, 7.1.1987. Doplněk vypracoval Slavomil Hubálek.

Zprávu ČTK o rozsudku Městského soudu v Praze citovala většina médií (Rudé právo, 23. ledna 1987, s. 2)

Během psychiatrických vyšetření Neumann velmi otevřeně vypovídal i o svých rodinných poměrech, vlastních osobnostních predispozicích a jejich vývoji. Právě tyto výpovědi mohou do jisté míry zpětně objasnit i některé dřívější kroky v jeho životě a kariéře. Svě jednání zde dával do přímé spojitosti s manželstvím s mladou lékařkou Hanou Neumannovou, rozenou Luňákovou, která jej údajně „nepřímo“ k trestné činnosti vedla svými životními nároky a standardem: „...říká se mu to těžce, ale on sám žádné částky navíc nepotřeboval,“ stojí v přepise jedné Neumannovy výpovědi.⁵⁴ Výpověď jeho druhé manželky však tuto verzi nepotvrzuje. Vyplývá z ní, že psychologicky významně Neumanna ovlivnila jednak ztráta postavení ředitele v Ústavu teorie a dějin umění ČSAV, jednak rozvod s první ženou, historičkou umění, redaktorkou a překladatelkou Miloslavou Neumannovou, rozenou Jagrovou, jíž Neumann údajně ponechal veškerý svůj majetek, původní obrazovou sbírku i tuzexové konto. V novém manželství chtěl „začít znovu“, pokoušel se majetkovou ztrátu rychle kompenzovat a zachovat tak původní vysokou životní úroveň pro sebe i rodinu.⁵⁵

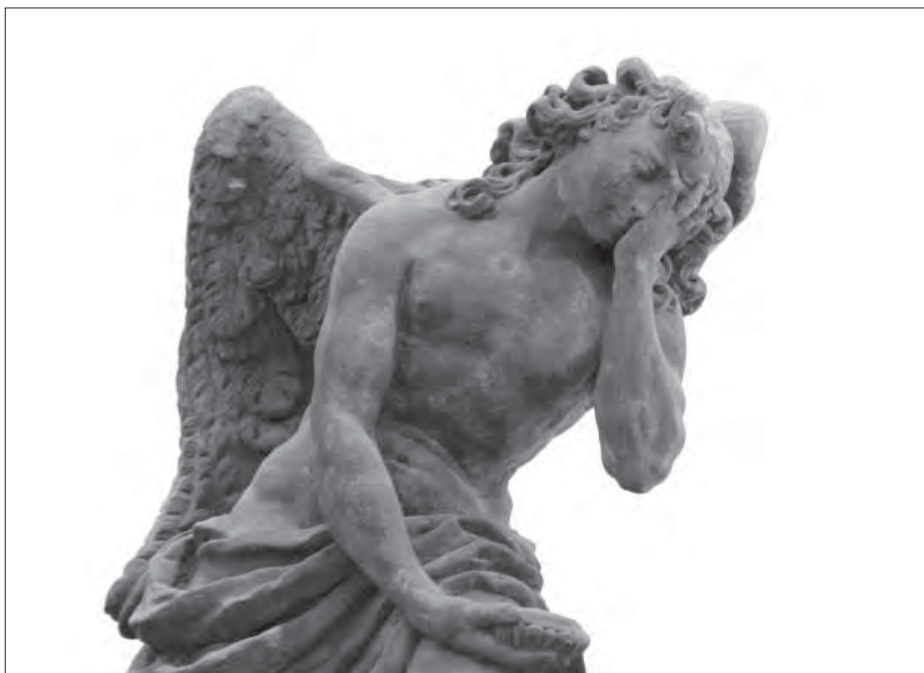
Odvolání, trest a snaha o rehabilitaci

Následně Neumannovo písemné odvolání proti přísnému rozsudku, zaměřující se na bolestnou obhajobu ztracených čestných titulů a vyznamenání, připomíná svou formou a rozsahem spíše elegii či epickou báseň než věcný právní dokument. V sedmáctistránkovém rukopisném textu, psaném na rubu záznamu z (patrně vlastního!) měření EEG v bohnické léčebně, nalézá Neumann pro svou nelehkou situaci symbolický obraz ve známé plastice plačícího *Anděla žalostné smrti* z alegorického cyklu *Neřestí a Ctností* od barokního sochaře Matyáše Bernarda Brauna (1684–1738) v areálu hospitálu ve východočeském Kuksu. „Odepření možnosti vědecky pracovat a publikovat po uplynutí trestu znamená pro mne něco, čemu se dříve říkalo svržení do pekel, protože mne zbavuje nejen poslední možnosti, jak dosáhnout trochu duševní rovnováhy, ale odebrává také mému životu jeho jediný a poslední smysl. Odsuzuje mne – smím-li použít literárního obrazu ze svého oboru – k šílené a žalostné smrti, kterou v Kuksu ztělesňuje Braunův anděl, který pln bolesti sklání zoufalou hlavu do svých dlaní. Těžce jsem se provinil, ale tato část trestu se mi jeví příliš krutá a nezasloužená. Strom s podřatými kořeny je neodolatelně odsouzen k zániku. Tak je tomu se mnou. Anděl žalostné smrti zahajuje v Kuksu dlouhou řadu nejhorších neřestí. Ale měl jsem opravdu jen neřesti, byl jsem snad jen špatný, že si zasluhuji té nejhorší smrti?“ vznáší nad svým osudem řečnickou otázku.⁵⁶ *De facto* zde se počíná Neumannova účelová stylizace do role oběti okolností, v níž pak (jak

54 *Tamtéž*, Znalecký posudek z odvětví psychiatrie, Výpověď Jaromíra Neumanna, 7.7.1985, s. 2/147.

55 *Tamtéž*, Znalecký posudek z odvětví psychiatrie, 7.7.1985, Pohovor soudních lékařů s Hanou Neumannovou, 19.6.1985, s. 8 n./153 n.

56 *Tamtéž*, odvolání Jaromíra Neumanna adresované Nejvyššímu soudu ČSR z 28.4.1987, s. 1617–1619 (formulace odvolání advokátem a Neumannův průvodní dopis) a s. 1–17/1620–1636 (příloha s detailním rukopisným Neumannovým odvoláním), zde s. 3/1622.

Detail plastiky Matyáše Bernarda Brauna Anděl žalostné smrti z hospitálu v Kukusu (1715, foto Jan Ježek)

víme z dochované korespondence) pokračoval i po propuštění z výkonu trestu, kdy usiloval o amnestii a rehabilitaci, ale i o znovupřijetí v odborných kruzích. Truchlivá braunovská alegorie se pro Neumanna přitom stala symbolem jeho existenciální situace, jak o tom svědčí i jeho dřívější dopis manželce z vazební věznice v Ruzyni: „Nechci zemřít pod křídly Anděla žalostné smrti, ale chci se dostat pod ochranu toho druhého: vírou, nadějí a láskou, největšími ctnostmi, jež může člověk mít.“⁵⁷

Nejvyšší soud České socialistické republiky dne 8. května 1987 vynesl na základě odvolacího řízení definitivní rozsudek, jímž potvrdil předchozí obvinění, úzce souvisící s Neumannovou profesní specializací a týkající se trestných činů spekulace a lichvy, a ponechal též lhůtu odnětí svobody na pět let nepodmíněně i zařazení odsouzeného do první nápravně-výchovné skupiny. Od předchozího rozhodnutí nižší instance o ztrátě čestných titulů a vyznamenání však nyní Nejvyšší soud upustil a namísto toho Neumannovi udělil trest propadnutí poloviny majetku. V průběhu výkonu trestu, v březnu 1988, podal Neumann prostřednictvím advokáta Jana

⁵⁷ *Tamtéž*, zadržovaná korespondence Jaromíra Neumanna Haně Neumannové, dopis ze 14.–15.2.1985, s. 1–6/1016–1018 (tři listy oboustranně, autograf; číslování není kontinuální), zde s. 1/1017.

Kalfuse opět žádost o milost adresovanou prezidentu republiky Gustávu Husákovi, jež měla spočívat tentokrát v prominutí zbytku výkonu trestu odnětí svobody. Znovu v ní komplexně shrnuje celou svou situaci. Objasňuje přitom i svůj „přehmat“ z roku 1968, jenž ho stál místo ředitele Ústavu teorie a dějin umění,⁵⁸ a znovu vyslovuje věrnost komunistickému přesvědčení a socialismu: „Je samozřejmé, že jsem své komunistické přesvědčení nikdy nezměnil. Jsem přesvědčeným stoupen- cem přestavby a mocné impulzy k obnově socialismu, vycházející ze SSSR, zvláště zásluhou M. Gorbačova, se staly rozhodující silou, která mi pomohla v nejtěžších chvílích života překonat těžkou depresi,“ prohlašuje s aktuálním vyzněním.⁵⁹

V rámci výkonu trestu byl Jaromír Neumann ke 2. červnu 1988 převeden do Ná- pravně-výchovného ústavu v Plzni, věznici na Borech, s vězeňským číslem 17 678. Dvě třetiny výkonu pětiletého trestu, počítaného od započetí vazby v lednu 1985, mu vypršely v květnu 1988. K 30. září 1988 započal Okresní soud v Plzni skutečně řízení o Neumannově podmíněném propuštění, o němž kladně rozhodl 17. října téhož roku, se zkušební lhůtou v trvání tří let. V usnesení se mimo jiné konstatovalo, že „odsouzený má ve výkonu trestu velmi dobrou pracovní morálku. Přestože mu byla výkonová norma ze zdravotních důvodů snížena, plní ji až na 134 %. Jeho chování je slušné, udržuje stanovený pořádek, příkazy respektuje. Je aktivní v mimopra- covní době, připravuje a přednáší přednášky ve školském vzdělávacím středisku. Za vzorný výkon funkce vedoucího kroužku byl kázeňsky odměněn. Trestán dosud nebyl. Výkon trestu svůj výchovný účel plní. (...) Odsouzený ve své výpovědi uvedl, že výkon trestu byl pro něj velkým životním ponaučením. Chtěl by se věnovat nadále vědecké práci. Trest propadnutí majetku nebyl zatím zcela realizován.“⁶⁰

Krátce po propuštění, v lednu 1989 (ještě v podmínce), usiluje Neumann u Mi- nisterstva spravedlnosti ČSR o možnost žádat o amnestii prezidenta republiky. V tuto chvíli se také obsáhlým dopisem obrací na přítele ze studií Jiřího Kotalíka. Na úvodní poděkování za Kotalíkův vstřícný věcný posudek, jenž v soudním líčení sehrál významnou roli, a za jeho přístup k celé kauze operativně navazuje vyslovená žádost o další podporu v průběhu předpokládaného rehabilitačního řízení. Celý dopis, včetně podrobného líčení vlastní interpretace padlých obvinění a procesu, tak v konfrontaci s výmluvnými materiály soudního spisu působí poněkud účelo- vě⁶¹ (podobně ostatně vyznívá i část Neumannovy korespondence z vězení, která se

58 „V r. 1970 bylo mé členství ve straně přerušeno vyškrtnutím, nikoliv však proto, že bych se v krizových letech dopustil politických chyb, ale proto, že jsem měl odlišné názory na vývoj v r. 1968, což neodpovídalo závěrům dubnového pléna KSČ v r. 1969. Provinil jsem se jen tím, že jsem dal dočasně přednost svému přesvědčení před stranickou disciplínou. Upozor- ňuji však, že se to stalo před hlubším rozbořem situace podaným teprve později ve známém Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti, s nímž jsem se ztotožnil.“ (AKPR, žádost Jaromíra Neumanna o udělení milosti z 25.3.1988.)

59 *Tamtéž*. Žádost byla Kanceláří prezidenta republiky postoupena Ministerstvu spravedlnosti ČSR.

60 *Centrální spisovna Městského soudu v Praze, Trestní spis 1 T 31/1986, Usnesení Okresního soudu v Plzni, 17.10.1988, s. 1/1912.*

61 Neumann se v dopise Kotalíkovi označuje za oběť „kruté nespravedlnosti“ a s právní katego- rizací své činnosti jako spekulace hluboce nesouhlasí, je přesvědčen o předpojatosti soudu

zachovala ve spise).⁶² Ke 14. únoru téhož roku po prostudování spisu ministerstvo možnost žádat o amnestii zamítá se zdůvodněním, že „neshledalo důvody, aby prezidentu republiky byl předložen návrh na prominutí nebo zmírnění trestu“.⁶³ Obdobně se posléze po revoluci v roce 1992 Neumann neúspěšně domáhal nápravy křivd u Generální prokuratury ČSFR.

Jiným svědectvím nelehké situace Jaromíra Neumanna po propuštění z výkonu trestu, kdy se musel vyrovnávat nejen s hlubokou profesní a lidskou izolací, ale současně se pokoušel navázat na svou předchozí vědeckou práci, je rovněž dobová korespondence s historikem umění Zdeňkem Kudělkou (1926–2000), publikovaná Janem Ivanegou v roce 2014. V dopise ze závěru ledna 1989 – tedy z doby, kdy Neumann oslovil i Kotalíka a kdy ještě doufal v možnost prezidentské amnestie – se pisatel příznačně tomuto těžkému tématu vyhýbá, s poukazem na potřebu obsažnějších odpovědí a nechť „věci zjednodušovat“. „Jak stárnu, stále více ztrácím chuť věci zjednodušovat a dojít k obecně platnému zobecňujícímu tvrzení, jež by obstálo ve světle reality, je tak těžké. Mám teď na mysli duševní krizi (a ne lehkou) a způsob jejího překonání. Lásku k práci a k životu a pochopení těch nejširších kosmických souvislostí,“ píše Neumann dlouholetému příteli Kudělkovi.⁶⁴ O poznání konkrétnější je v dopise z půli března, kdy již bylo známo zamítavé stanovisko ministerstva spravedlnosti a také výsledek hlasování v Československé akademii věd. „V Akademii mne jako člena – po nelehkých jednáních – *ponechali*. Nepřeceňuji váhu těchto okolností, ale je to pro mne v dané situaci propustka do budoucnosti,“ sděluje a dodává: „Je příznačné, že pro mne byli představitelé oborů o živé a neživé přírodě, neboť myslí objektivně a ideologická hesla nezakreslují jejich pohled na svět.“ Je pevně přesvědčen, že je sám zbaven iluzí a předpojatosti natolik, aby

a svém nároku na možnost finančního zhodnocení vlastních odborných znalostí. Zdůrazňuje, že se naprosto necítí vinen, když se „jako pracovník Národní galerie sám zabýval sběratelstvím“. Na základě svých zkušeností ze zahraničí rozebírá a zpochybňuje otázku tvorby cen uměleckých děl v socialistickém hospodářství (neboť cítí, že zde by mohl najít zastání a pochopení). Naopak účelově zcela pomíjí otázku zneužití svého odborného postavení, prokázaná závažná obvinění z lichvy a morální rovinu celého případu. Zdůrazňuje význam sběratelství pro společnost, ačkoli je zřejmé, že v jeho případě pouhá obhajoba sběratelskou „vášni“ před tíhou důkazů neobstojí. „Vážený soudruhu akademiku a milý příteli, ujišťuji Tě, že smyslem mých rádků není nějaká petice, ale potřeba Ti současně s upřímným poděkováním povědět, jak se věci opravdu mají. Jsem veden jen touhou, aby se pravda dostala k Tvému sluchu,“ ujišťoval pisatel ředitele Národní galerie. (*Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, v.v.i., f. Jaromír Neumann, k. 8, dopis Jaromíra Neumanna Jiřímu Kotalíkovi z 13.1.1989.*)

62 Neumann se kupříkladu snažil prostřednictvím manželky ovlivňovat odbornou veřejnost a dovolat se její pomoci. K tomu měl sloužit i seznam osob, které měla bezodkladně za tímto účelem kontaktovat. (*Centrální spisovna Městského soudu v Praze, Trestní spis 1 T 31/1986, zadržaná korespondence Jaromíra Neumanna Haně Neumannové, dopis ze 14.–15.2.1985, s. 1017.*)

63 *Tamtéž*, vyjádření ředitele odboru právní pomoci Ministerstva spravedlnosti ČSR ze 14.2.1989, s. 1 n./1913 n.

64 IVANEGA, J. (ed.): Umýt okno nebo zatmít, dopis Jaromíra Neumanna Zdeňku Kudělkovi z 30.1.1989, s. 140 n. (viz pozn. 47).

mohl posoudit svůj případ objektivně, a tvrdí: „Rád bych Ti řekl, že jsem udělal chyby, ale že *mé svědomí je čisté*.“⁶⁵

Otevřené otázky

Neumannova kauza se ve své době dočkala poměrně značné mediální reflexe.⁶⁶ Osobním, poněkud nepřesným svědectvím, zaznamenaným s odstupem let, jsou zmínky o procesu v memoárech Neumannova spolužáka, historika umění Františka Dvořáka (1920–2015). Prezентují však spíše onu interpretačně mytizovanou, skandalizovanou rovinu případu, jež patrně kolovala mezi pražskou odbornou veřejností.⁶⁷ Na svá nevydaná dílčí svědectví patrně čeká také nezpracovaná rodinná pozůstalost Viléma Jůzy, přítele, s jehož rodinou Neumannovi trávili i společně dovolené a jenž ho u hlavního líčení soudu významně podpořil.

V kontextu dosud známých případů obvinění ze spekulace s uměleckými díly a starožitnostmi, které se udály na přelomu padesátých a šedesátých let, by se mohl

65 Tamtéž, dopis Jaromíra Neumanna Zdeňku Kudělkovi z 18.3.1989, s. 141 n. (podtržením zvýraznil pisatel). Srv. také TÝŽ (ed.): Korespondence Jaromíra Neumanna a Vincence Kramáře. In: *Umění*, roč. 62, č. 5 (2014), s. 454–465. Jaroslav Petrů k Neumannově prožívání vlastní situace v 90. letech v nekrologu napsal: „...zůstávala po roce 1989 stále otevřena rehabilitace J. Neumanna. On sám tyto věci těžce nesl, nemluvil o nich otevřeně, dokonce ne útočně, ale vzpomínali jsme často na kolegu V. Jiříka, kterého si Neumann vážil ... a mluvili jsme o H. Sedlmayrovi, jehož ‘osobnost byla nejen u nás, ale i v Německu posuzována se zkršenou zaujatostí, se směsí nechápavosti a zavilé závistivosti’. V jejich osudech jsme ovšem cítili, že zde hodnotíme i situaci vlastní, zaznívalo z toho příznačně: tua res agitur.“ (PETRŮ, J.: Rozloučení s Jaromírem Neumannem (1924–2001) – viz pozn. 19.) Latinskou sentenci „jedná se o tvou věc“ v nekrologu pisatel – patrně ne zcela patřičně – srovnává poválečné osudy dvou jiných předních historiků umění s Neumannovým. Naráží zde na zlomy v kariérách nadaného teoretika Vlastimila Jiříka a proslulého rakouského kunsthistorika a strukturalistického myslitele Hanse Sedlmayra, u něhož Jiřík v 60. letech v Salcburku hostoval jako asistent. Sedlmayr jako člen NSDAP od počátku 30. let a autor rozporuplného spisu *Verlust der Mitte: Die bildende Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts als Symptom und Symbol der Zeit* (Salzburg – Wien, Otto Müller 1948) v poválečném období doplatil na své názory a spojení s nacistickou ideologií ztrátou profesury v Ústavu dějin umění ve Vídni. Překladatel a interpret jeho díla Jiřík byl po prověrkách na počátku „normalizace“ nucen odejít z Katedry dějin umění a estetiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, aby nadále za velmi omezených publikačních možností působil v památkové péči a na akademickou půdu se již nikdy, ani po listopadu 1989 a své rehabilitaci, nevrátil. (Srv. dále TÝŽ: Šedesátiny PhDr. Vlastimila Jiříka, CsS. In: *Památky a příroda*, roč. 16, č. 10 (1991), s. 606–608.)

66 Viz např. Tresty za nezákonné obchodování s obrazy. In: *Rudé právo* (23.1.1987), s. 2 (zpráva je signována šifrou zr); Spekulace s obrazy. In: *Svobodné slovo* (23.1.1987), s. 4 (podepsáno šifrou zč); Tresty zlodějům obrazů. In: *Práce* (23.1.1987), s. 2. Deníky *Svobodné slovo* a *Práce* v úvodu svých noticetek citovaly formulaci ze zprávy ČTK: „Ze spojení klasiků s podvodníky a překupníky se vždy skládá rovnice, jejímž výsledkem je rest.“ Srv. také dopis Jaromíra Neumanna Jiřímu Kotalíkovi z 13.1.1989, s. 1 (viz pozn. 47).

67 Viz DVOŘÁK, František: *Můj život s uměním*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 162 n. (kapitola „Ztracené přátelství“).

přístup trestní justice v období pozdní „normalizace“, pouhé dva roky před pádem železné opony, jevit stejně nekompromisní jako v období účelových procesů o třicet let dříve. Přesto je třeba konstatovat, že Neumannova prokázaná obvinění z lichvy, jakož i jeho bezskrupulózní zneužívání profesního postavení a nemalé osobní i institucionální autority, dalece přesáhla hranice své doby a jsou, především v etické rovině, oborově velmi aktuální dodnes. V jeho případě soud rovněž přihlédl k řadě polehčujících okolností a rozhodoval věcně.⁶⁸

Dosud neznámý soudní spis k trestní kauze Jaromíra Neumanna z poloviny osmdesátých let – z období, kdy docházelo k paradigmatickým změnám nejen v soudobém českém výtvarném umění a kultuře, ale i ve společensko-politické atmosféře – představuje mimořádně závažný pramen, jenž přináší nový interpretační úhel pro řadu momentů v životě a díle tohoto předního historika umění.⁶⁹ Vyvolává nové badatelské otázky, a to nejen po charakteru a vypovídací hodnotě Neumannovy pozdní korespondence a díla, ale i po věrohodnosti a plnohodnotné platnosti závažných zdravotních posudků, jež jsou součástí spisu. Část těchto posudkových materiálů by také do jisté míry mohla objasnit i zcela mimořádné odborné schopnosti tohoto historika umění a znalce, paměťové i literární, související s abnormální strukturou jeho komplikované, velmi obdařené, cílevědomé a pracovitě, současně však i ochuzené a rozporuplné osobnosti.

Jednou z otevřených badatelských otázek je nyní ostatně i míra, s níž se tato Neumannova krucióální životní zkušenost mohla promítnout kupříkladu do pozdní, vyzrálé podoby mistrovské analýzy a interpretace Tizianovy malby *Apollo a Marsyas*, vystavené v obrazárně kroměřížského zámku, v níž se podstoupené fyzické utrpení ve smyslu novoplatónské eschatologie stává vykoupením, branou do vyššího stavu bytí, a v samotném obraze tak lze spatřovat metaforu pozemské cesty ke světlu a pravdě. Neumann se zde patrně záměrně ztotožňuje s postavou potrestaného krále Midase, v níž současně vidí autoportrét samotného Tiziana: „...hluboké sebepoznání probouzející se v člověku vyjadřuje na kroměřížském obraze tvář bývalého krále, s nímž se Tizian ztotožnil. (...) Marsyova bolest je trnitou cestou, kterou prochází

68 Prokázaná obvinění z lichvy zůstávají, na rozdíl od spekulace, mimořádně závažným trestným činem, stíhaným i podle současného trestního zákoníku (zákon č. 40/2009 Sb., § 218, odstavec 3). Týkají-li se prospěchu značného rozsahu, jsou stíhána sazbou odnětí svobody na tři až osm let. Otázky etických limitů práce historika umění, jenž jako znalec působí současně v soukromé i veřejné sbírkotvorné sféře, či se dokonce přímo či nepřímo na obchodování s kulturními statky podílí, zůstávají mimořádně citlivé a do jisté míry platí, že oborově organizace v našem prostředí je otevřeně neřeší dodnes. (Srv. *Profesní etický kodex ICOM pro muzea* [online]. [Cit. 2019-11-01.] Dostupné z: http://www.mzm.cz/fileadmin/user_upload/dokumenty_mzm/eticky_kodex_ICOM.pdf. Kodex byl přijat na kongresu Mezinárodní rady muzeí v roce 1986 v Buenos Aires, původní vydání kodexu ve francouzštině, angličtině a španělštině s pozdějšími změnami: Paris, Conseil international des musées 2006.)

69 Již několik let, od velké retrospektivní výstavy Karla Škréty v Národní galerii v Praze v roce 2011, ostatně procházejí revizí i Neumannovy znalecké atribuce, jež tvoří jeden ze základních pilířů jeho odborné práce (hovořila o tom Andrea Steckerová v referátu „Otazníky před obrazy: Neumannovo znalectví“ na vědecké konferenci „Historik umění Jaromír Neumann“, uspořádané 26. září 2017 v UMPRUM v Praze).

Tizianova mistrovská pozdní malba Apollo a Marsyas (mezi lety 1570 a 1576, Arcidiecézní muzeum Kroměříž)

člověk při hledání světla a pravdy. (...) ...k jeho zmoudření došlo podle pojetí báje teprve po mylném výroku a trestu, který po něm následoval. (...) Midas-Tizian ... si s bolestným zamyšlením uvědomuje všechny chyby a pošetilosti a také marné žádostivosti, jichž se dopustil (svou touhu po zlatě i nejvyšším důstojenství jako

malíř králů a král malířů). Proto má gesto melancholika, ale současně i myslitele a génia. Sedí hluboko ponořen v myšlenky ... a přemýšlí nad bolestnou cestou vedoucí k vnitřní očistě a spasení...⁷⁰

Neumannova kauza jako pramenně podložená případová studie morálního a profesního selhání špičkového představitele české humanitní vědy šedesátých až osmdesátých let minulého století generuje ovšem další možnosti komparace, jež dalece přesahují pole dějin umění. Strmá poválečná kariéra tohoto důvěryhodného a uznávaného vědce i její nečekaný závěr nabízejí srovnání kupříkladu s profesními osudy předního českého klasického archeologa Jiřího Frela (1923–2006), autora řady dodnes využívaných publikací nejen o umění Periklova Řecka.⁷¹

70 NEUMANN, Jaromír: Tizian, Apollon a Marsyas: Uměleckohistorické poznatky o obraze navazující na technologický průzkum (II). In: *Zprávy památkové péče*, roč. 59, č. 4 (1999), s. 130 n. a 136. Srv. také TÝŽ: Tizian, Apollon a Marsyas: Uměleckohistorické poznatky o obraze navazující na technologický průzkum (I). In: *Tamtéž*, roč. 58, č. 8 (1998), s. 225–241; TÝŽ: *Tizian: Die Schindung des Marsyas*. Prag, Artia 1961; TÝŽ: *Le Titien: Marsyas écorché vif*. Prague, Artia 1962; TÝŽ: *Titian: The flaying of Marsyas*. London, Springs Books 1962. Pro širší kontext srv. studii o vlivu osobní situace a kulturně-politické „předpojatosti“ Erwina Panofského na jeho vnímání díla Albrechta Dürera (MOXEY, Keith: *Melancholie Erwina Panofského*. In: KESNER, Ladislav (ed.): *Vizuální teorie: Současné anglo-americké myšlení o výtvarných dílech*. Jinočany, H&H 1997, s. 235–250).

71 Jiří Frel, až do své emigrace čelná poválečná osobnost Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a posléze jeden z profesně nejúspěšnějších českých exulantů, byl dlouholetým agentem československé rozvědky (I. správy ministerstva vnitra). Od roku 1969 působil v Ústavu pokročilých studií (*Institut for Advanced Studies*) Princetonské univerzity, od roku 1971 jako vědecký pracovník oddělení antiky v Metropolitaním muzeu v New Yorku a v letech 1973–1984, až do vypuknutí skandálu s rozsáhlými daňovými a akvizičními podvody, jako kurátor a znalec, vedoucí oddělení starověkého umění v Gettyho muzeu v Malibu, spadajícím pod Gettyho nadaci v Los Angeles. Po medializaci své kauzy opustil USA a působil v Paříži a Římě. (Srv. BOUZEK, Jan: † Jiří Frel. In: *Archeologické rozhledy*, roč. 59, č. 1 (2007), s. 157; TÝŽ: Jiří Frel †. In: *Eirene*, roč. 43, č. 1 (2007), s. 215–218. Ze zahraničních ohlasů viz např. GLUECK, Grace: *Getty Reports a Scandal*. In: *The New York Times* (13.2.1987), s. C00030; TÁŽ: *A Curator Upsets The Getty*. In: *Tamtéž* (14.2.1987), s. 1001009. Případu jsem se věnovala v referátu „Jaromír Neumann a Jiří Frel: Případy profesního a morálního selhání dvojice českých humanitních vědců v období pozdní normalizace“ na mezinárodní konferenci „Československo v letech 1978–1985“, kterou uspořádal Ústav pro studium totalitních režimů spolu s Jihočeským muzeem ve dnech 30.–31.5.2018 v Českých Budějovicích.)

Paměť pražského jara v českém veřejném prostoru padesát let poté

Markéta Devátá

„Vím, byla by to chyba plivat na pomníky,“ zpíval Karel Kryl v jednom z ikonických protestsongů¹ v reakci na srpnovou okupaci „Stalinovými vnučky“ a pravděpodobně i na skutečnost, že připomínky sovětských osvoboditelů z roku 1945, vybudované v Československu po válce, se hanobily – strhávaly se, odstraňovaly se z nich symboly, pomalovávaly se hesly a vzkazy, jak ukazují dobové fotografie. „Obrazoborectví“ těchto pomníků, jímž lidé dávali průchod své frustraci, je jednou z forem paměti pražského jara a zároveň předznamenává, že invaze vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968 je jejím klíčovým momentem.

Tento článek se věnuje komemoraci pražského jara ve veřejném prostoru, jak se za padesát let, jež nás od společenských a politických událostí roku 1968 a 1969 dělí, postupně zhmotnila v různé trvalé připomínky. Sleduje postupné vytváření kolektivní paměti prostřednictvím budovaných pamětních míst a zaměřuje se na otázku, jakou reflexi pražského jara dnešní společnosti předkládají.²

1 KRYL, Karel: Tak vás tu máme (Bratři) (1968). In: TÝŽ: LP *Rakovina*. München, Primaphon 1969.

2 Článek vychází z příspěvku předneseného na konferenci „Pražské jaro 50 let poté: Velké krize komunistických režimů ve střední Evropě v transnacionální perspektivě“ (*The Prague Spring 50 Years After: Great Crises of Communist Régimes in Central Europe in a Transnational Perspective*), která se konala v Praze ve dnech 13.–15. června 2018. Využívá dokumentaci pamětních míst na komunistický režim pořízenou Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., která je dostupná na internetové stránce www.pametnimista.usd.cas.cz. Dále v textu v souvislosti s jednotlivými zmiňovanými připomínkami již na tuto webovou dokumentaci neodkazuji.

V českých a moravských městech a obcích nalezneme již na devět desítek pamětních artefaktů, které k pražskému jaru odkazují, většinou připomínáním určitých dílčích a regionálně vymezených událostí.³ Až právě k padesátému výročí v roce 2018 se objevily první připomínky, jež se pokoušejí o shrnující „normativní“ výklad procesu, který se v Československu před padesáti lety odehrál. Obě tyto pamětní desky se přitom pojí s iniciativou paměťových institucí. Deska v jihomoravských Boskovicích umístěná na budově galerie Zwicker je pojata jako slovníkové heslo se základní faktografií – připomíná, že „okupace ukončila nadějně reformy našeho státu a započala normalizaci“. Desku zřídil majitel galerie, jež se nachází v bývalé židovské čtvrti a věnuje se připomínání osudů židovského obyvatelstva Boskovic; pamětní deska upomínající na Srpen '68 tedy z jejího tematického záběru vybočuje. Představuje typ ryze individuální komemorační iniciativy, která je pro iniciátora osobně důležitá.⁴ Druhá pamětní deska přibyla na centrálním českém *lieu de mémoire* – na Václavském náměstí v Praze. Národní muzeum zveřejnilo záměr již v roce 2013 spolu s výzvou, aby se veřejnost na konečné podobě desky podílela.⁵ Předběžné oznámení souviselo s celkovou rekonstrukcí historické budovy muzea, respektive s intencí ponechat na její fasádě pozůstatky po střelbě sovětských vojáků z 21. srpna jako přiznané autentické stopy dějin. Text na pamětní desce k nim odkazuje a konstatuje, že „patří k hlavním symbolům zmařeného pražského jara a snah o demokratizaci československé společnosti v roce 1968“. (Rozpaky poněkud budí formulace z první věty textu, v níž se uvádí, že průčelí budovy „bylo rozstříleno v dopoledních hodinách 21. srpna 1968 po okupaci Československa“: bylo dopoledne 21. srpna již *po* okupaci?)⁶ Obě připomínky – boskovická i pražská – tedy pracují se základní historiografickou terminologií o reformním a demokratizačním procesu, který byl násilně přerušen intervencí a okupací.

Politici pražského jara

Jen několik málo pamětních míst připomíná politiky pražského jara v souvislosti s jejich veřejným působením před okupací či během ní. Jedno z nich je věnováno bývalým funkcionářům Československé strany sociálnědemokratické, direktivně sloučené po únoru 1948 s Komunistickou stranou Československa,

3 Srv. TŮMA, Oldřich: Pamětní místa na komunismus v České republice: Dokumentace a interpretace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 3–4 (2015), s. 366–397, zejména s. 382–390.

4 Majitelem galerie Zwicker je ing. Miloš Páchl, který je i autorem textu.

5 Srv. Vaše návrhy na pamětní desku k srpnu 1968. In: Muzeum 3000: Zpravodajský portál Národního muzea pro třetí tisíciletí [online]. 29.08.2013 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: muzeum3000.nm.cz/rekonstrukce/vase-navrhy-na-pametni-desku-k-srpnu-1968.

6 Srv. i komentář autora „Výzvy spoluobčanům: Okupace 1968“ k připomenutí všech obětí intervence v roce 2018: [PAYNE, Petr]: Poněkud ohočený text pamětní desky na Národním muzeu. In: Okupace 1968 [online]. 01.11.2018 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: okupace.evangelnet.cz.

kteří se v roce 1968 pokoušeli o její obnovení.⁷ Pamětní deska odhalená v pražském Lidovém domě v srpnu 2009 tehdejší předsedou ČSSD Jiřím Paroubkem ztotožňuje tuto iniciativu s pokusem o obnovení demokracie v Československu. Z podnětu sociální demokracie byla před dvěma lety (v říjnu 2017) odhalena v Hodoníně na budově městského úřadu také pamětní deska Valtru Komárkovi (1930–2013) – s dedikací, v níž mezi jeho významnými životními počiny figuruje i účast na pražském jaru. Politik, který spojil své působení s touto stranou až v devadesátých letech,⁸ je však obecně vnímán spíše jako prognostik ekonomické transformace spjaté s listopadem 1989 a pozdější kritik podoby její realizace. Záměr sociální demokracie připomenout Komárka v jeho rodišti jako „jednoho z mužů roku 1989“⁹ přitom pochází již z roku 2013, kdy jej zveřejnil tehdejší předseda strany Bohuslav Sobotka, a vzbudil tehdy v Hodoníně kritiku. Nejvýrazněji ji artikulovalo místní sdružení Konzervativní strany v otevřeném dopise členům městského zastupitelstva, v němž proti zřízení pamětní desky stavělo argument, že nelze odsuzovat zločiny komunistické strany, a zároveň stavět pomníky jejím představitelům (neboť Valtr Komárek nebyl „jen řadovým“, ale „přesvědčeným celoživotním komunistou“).¹⁰ Zdá se tedy, že pozdější připomenutí Valtra Komárka jako „účastníka pražského jara“ spolu se zmínkou o jeho zakladatelském podílu na existenci Prognostického ústavu ČSAV mělo zdůraznit jeho sounáležitost s reformním proudem uvnitř KSČ a potlačit jeho jinak negativně reflektovanou předlistopadovou kariéru. Ohlasy veřejnosti zároveň ukazují na propojené vnímání pražského jara s širší reflexí doby komunistického režimu.

Dvě pamětní desky v Praze připomínají jediného československého představitele, který 27. srpna 1968 odmítl podepsat takzvaný moskevský protokol. Slovy „odmítl přijmout okupaci“ tento akt rezistence přímo zmiňuje deska, která byla z iniciativy Rady pro rozhlasové a televizní vysílání v roce 2008 instalována v budově ve Škrétově ulici, kde zasedá. V roce 1968 zde sídlil Ústřední výbor Národní fronty, jemuž František Kriegel (1908–1979) tehdy předsedal. Druhá deska, odhalená již v roce 1990 v Thomayerově nemocnici, měla být zjevně gestem symbolického odčinění za to, že Krieglův nucený odchod z politických funkcí následovalo v létě 1969 i propuštění z funkce primáře zdejší interny. Ačkoli i v Krieglově minulosti lze zaznamenat epizody, kdy se jednoznačně angažoval při nastolování

7 Srv. k tomu např. HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Praha, Prostor 2009, s. 45–134.

8 Srv. EICHLER, Patrik a kol.: *Za svobodu, spravedlnost a solidaritu: Dějiny sociální demokracie v českých zemích*. Praha, Masarykova demokratická akademie 2016, s. 90 n.

9 Viz vyjádření Bohuslava Sobotky ve zprávě ČTK ze 17. května 2013: ČSSD chce v Hodoníně pamětní desku Valtra Komárka. In: Aktuálně.cz [online]. [Cit. 2019-11-25.] Dostupné z: zpravy.aktualne.cz/regiony/jihomoravsky/cssd-chce-v-hodonine-pametni-desku-valtra-komarka/r~i:article:780035/.

10 Neoslavujte poradce vrahů! Otevřený dopis členkám a členům Zastupitelstva města Hodonín ve věci záměru umístit ve městě Hodoníně pamětní desku Valtru Komárkovi. In: Konzervativní strana [online]. 24.06.2013 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.konzervativnistrana.cz/nazory/nase-nazory/nazor/article/neoslavujte-poradce-vrahu.html.

Na pamětní desku Františku Krieglovi ve Škrétově ulici v Praze se finančně složili členové Rady pro rozhlasové a televizní vysílání (všechny reprodukce viz www.pametnimista.usd.cas.cz)

či udržování komunistického režimu – ve štábu Lidových milicí v únoru 1948¹¹ nebo ve vysokých stranických funkcích v roce 1968, kdy se mimo jiné stavěl proti obnovení sociální demokracie¹² – nebylo připomínání jeho odkazu v zásadě kontroverzní. Výjimkou byla diskuse o udělení čestného občanství Prahy 2 Františku Krieglovi z roku 2014. Medializovaný spor politiků, v němž se tento návrh nakonec neprosadil, však byl o Krieglovi jen zčásti – promítaly se do něj osobní animozity, sebe prezentace a v širším kontextu také postoje k dědictví disentu v polistopadové politice.¹³ Kriegel, který odmítl demontáž politiky pražského jara ještě jako čelný představitel KSČ (nejen v Moskvě, ale i v Národním shromáždění při hlasování o dočasném pobytu sovětských vojsk v Československu), je také vykreslován jako člověk, který se „snažil celý život napravit svůj omyl“, případně znal „rozdíl mezi kompromisy a zradou“.¹⁴

11 Srv. BAŠTA, Jiří: *Lidové milice 1948–1969: Nelegální armáda Komunistické strany Československa*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, s. 38 n.

12 Srv. např. JANÝR, Přemysl: *Neznámá kapitola roku 1968: Zápas o obnovení Československé sociální demokracie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 28, 32 aj.

13 Srv. např. ADAMEC, Jan: The man who stood up to Brezhnev... But was a Communist. In: *V4Revue* [on-line], 17.09.2014 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: visegradrevue.eu/the-man-who-stood-up-to-brezhnev-but-was-a-communist/.

14 Srv. mediální upoutávky na román filmového režiséra a scenáristy Ivana Fíly *Muž, který stál v cestě* (Praha, Ikar 2018).

Podobně jako u Valtra Komárka je pamětní deska věnovaná Josefu Smrkovskému (1911–1974) tradičním pamětním místem rekapitulujícím celoživotní veřejné působení významné osobnosti. Období pražského jara, kdy Smrkovský předsedal Národnímu shromáždění, tak zde tvoří součást širší prezentace jeho odkazu. Alexander Dubček (1921–1992), který v dubnu 1990 na Václavském náměstí v Praze desku Smrkovskému z titulu své funkce odhaloval (neboť Federální shromáždění bylo jejím spoluiniciátorem), by patrně jen těžko předjímal, že budoucí komemorace jeho osoby nebude na jeho roli během pražského jara vůbec odkazovat. Lze to myslím i obecně považovat za překvapivé zjištění: politika, který je v zahraničí jednoznačně vnímán jako symbol československého pokusu o „socialismus s lidskou tvář“, připomínají v České republice jen dvě pamětní místa, jež tento jeho význam zcela pomíjejí, a obě navíc vznikla ze slovenské iniciativy. Na pamětní desce instalované v roce 1998 na místě Dubčekovy tragické havárie na dálnici D1 u Humpolce, která kvůli faktické nedostupnosti může ovšem jen stěží plnit veřejnou komemorační funkci, je Dubček oceněn jako „významný evropský politik“, čímž se patrně předešlo česko-slovenskému vymezení. Pamětní deska na budově bývalého Federálního shromáždění, odhalená u příležitosti dvacátého výročí pádu komunistického režimu v roce 2009, pak jen lakonicky oznamuje, že v ní Dubček působil po listopadu 1989 ve funkci předsedy tohoto parlamentního tělesa.¹⁵

Na Slovensku je Alexander Dubček připomínán o poznání více.¹⁶ Jde vesměs o pamětní artefakty dedikované „významné slovenské osobnosti“, „slovenskému státníkovi“ a podobně,¹⁷ s výjimkou pamětní desky v Horském parku v Bratislavě, jež odkazuje konkrétně k Dubčekově roli v disentu.¹⁸ Připomíná, že se na tomto místě „v době nesvobody a útlaku“ scházel s přáteli a společně připravovali „aktivity a texty proti totalitě“, včetně projevu, který Dubček přednesl při udělení čestného doktorátu Boloňské univerzity v roce 1988.¹⁹ V roce 2008 přijal slovenský parlament zákon o zásluhách Alexandra Dubčeka, prosazený

15 O instalaci desky se zasloužila i ČSSD, která se k Dubčekovu odkazu přihlásila rovněž udělením pamětní plakety zakladatele strany v roce 2003 (srv. MALÍNSKÝ, Jiří: Dvacet let od skonu Alexandra Dubčeka. In: Česká strana sociálně demokratická: Svoboda, spravedlnost, solidarita [online]. 14.11.2012 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: <https://www.cssd.cz/aktualne/blogy/dvacet-let-od-skonu-alexandra-dubceka/>).

16 V rodném Uhrovcu (1995) a na nedalekém vrchu Rokoš (1996), v Trenčíně (1996), v Dubnici nad Váhom (1997) a v Bratislavě (1997, 2002, 2003).

17 Viz Mierová lúka – Alexander Dubček, areál Slavína. In: Epoque: Pamätníky [online]. 11.01.2019 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: <https://pam.epocha.sk/pamaetniky-bratislava/stare-mesto/mierova-luka-alexander-dubcek-areal-slavina>; Alexander Dubček (1921–1992), Nám. Alexandra Dubčeka. In: Epoque: Pamätníky [online]. 11.01.2019 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: <https://pam.epocha.sk/pamaetniky-bratislava/stare-mesto/alexander-dubcek-1921-1992-nam-alexandra-dubceka>.

18 Srv. VÍŠEK, Zdeněk: Alexander Dubček v čase přestavby. In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 47, č. 6 (2017), s. 55–63. Dostupné též online z: www.listy.cz/archiv.php?cislo=176&clanek=061720.

19 Viz Alexander Dubček (1921–1992), horáreň v Horskom parku. In: Epoque: Pamätníky [online]. 11.01.2019 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: <https://pam.epocha.sk/pamaetniky-bratislava/stare-mesto/dubcek>.

stranou SMER – sociálna demokracia a prijímaný nejednoznačně, obdobně jako v České republice *Lex Havel* (2012). *Lex Dubček* je z hlediska sledované problematiky neobvyklý tím, že normativně vstupuje do již existující komemorace. Stanovuje totiž, že Dubčekova busta, jež byla před budovou Národní rady Slovenské republiky odhalena 20. srpna 2002, bude doplněna o pamětní desku se závazným textem: „Alexander Dubček se zasloužil o demokracii, o svobodu slovenského národa a o lidská práva.“²⁰

Absence jakékoli ryze „české“ připomínky „prvního muže pražského jara“²¹ ve veřejném prostoru jen podtrhuje distanci, která se v listopadové revoluci a v prvních letech demokratické transformace vůči dědictví osmašedesátého roku prosadila.²² U příležitosti dvacátého výročí Dubčekovy předčasné smrti se k tomu v rozhovoru s Petrem Zídkem vyjádřil bývalý český premiér a předseda Senátu Petr Pithart: „V listopadu 1989 jsme pražské jaro nechali stranou. Po letech mě napadá, že to asi nebylo úplně spravedlivé a chytré. Ale o to se přičinili lidé jako Dubček, kteří těch dvacet let mlčeli. Neprokázali, že za své myšlenky jsou ochotni něco obětovat.“²³ Uvážíme-li nezanedbatelnou aktivitu reformních komunistů v exilu i v disentu, je myslím tato argumentace podána i s odstupem s příliš malou mírou reflexe.

Intervence

Rezervovaný vztah k politickým představitelům pražského jara vynikne obzvlášť v porovnání s reakcí na srpnovou intervenci, jež snad stále zůstává do značné míry celospolečensky sjednocující událostí. Ačkoli tehdy se ulice a náměstí plnily transparenty a nápisy, které politikům pražského jara jednoznačně vyjadřovaly podporu,²⁴ dnes už součástí paměti nejsou. Ve společenské paměti zůstává živý zejména obraz spontánních projevů veřejnosti, která se semkla v odporu proti agresorům. I komemorace obětí intervence je vnímána tímto prizmatem

20 Deska však podle všeho dosud instalována nebyla a bustu stále označuje jen původní dedikační nápis.

21 BENČÍK, Antonín: *Téma: Alexander Dubček*. Praha, Křesťanskosociální hnutí 2012 (2., doplněné vydání).

22 Srv. např. GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011; TŮMA, Oldřich: Alexander Dubček – československý politik. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 3–4 (2018), s. 391–399.

23 Dubček je křižovatkou mnoha velkých problémů. In: *Lidové noviny* (3.11.2012), příloha *Orientace*, s. 26.

24 Srv. např. *Šedm pražských dnů: 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*. Praha, Historický ústav ČSAV 1968. Kolektivní publikace Historického ústavu, vydaná znovu v roce 1990, vznikla pod vedením Milana Otáhal a Viléma Prečana.

celospolečenského odporu, a to i v případech, kdy k jejich usmrčení došlo za jiných okolností.²⁵

V Praze a v Plzni se připomíná odhodlání pracovníků Československého rozhlasu udržet vysílání v éteru stejně jako bránit budovy redakcí před obsazením sovětskými vojáky. Na svobodné vysílání krajského studia Československé televize, včetně účasti Václava Havla a herce Jana Tříska, odkazuje pamětní deska na vrcholu hory Ještěd nad Libercem. V Praze se u budovy Českého rozhlasu na Vinohradské třídě připomínají i mrtví. Pamětní deska z roku 1993 je vnímána jako ústřední pietní místo obětí srpnové intervence obecně; okolí budovy rozhlasu je místem, kde zahynulo, popřípadě bylo zraněno a na následky později zemřelo, nejvíc československých občanů. V den výročí intervence se zde konají pravidelně vzpomínkové obřady za účasti ústavních činitelů státu. K padesátému výročí Srpna '68 byla původní deska doplněna o další dvě jména.²⁶

Obětím intervence armád Varšavské smlouvy je v České republice věnováno sedmáct pamětních míst,²⁷ na nichž je zmíněno celkem třiačtyřicet jmen. Znamená to, že zdaleka ne všechny oběti jsou veřejně připomínány, a to ani ty, které zahynuly v období mezi 21. srpnem a 18. říjnem, kdy byla v Národním shromáždění ratifikována smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa.²⁸ V některých případech jde o reinstalace památníků z roku 1968, které pod tlakem „normalizačního“ režimu postupně z veřejného prostoru zmizely. Takovým příkladem je pomníček na památku studentky Marie Charouskové, zastřelené sovětským vojákem 26. srpna na stanici tramvaje v Praze na Klárově. Na místě události byl instalován na podzim 1968, o rok později odstraněn nápis a poté i celé pietní místo, jež bylo obnoveno v prosinci 1989. V roce 1993 zde jako symbolický výraz omluvy za intervenci položil květiny prezident Ruské federace Boris Jelcin.²⁹

25 Bylo tomu tak zejména při dopravních nehodách mimo místa shromážděných protestujících občanů, tj. v případech, kdy civilní osoby zemřely při izolovaných srážkách s vozidly okupačních jednotek (srv. BARTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. srpen – 31. prosinec 1968*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008; PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Okupace 1968 a její oběti: Nové pohledy na invazi armád Varšavské smlouvy do Československa roku 1968, počátek okupace a její oběti*. Praha, Vojenský historický ústav 2017).

26 Upravená deska nově zmiňuje sedmáct osob. Komemoruje i dvě původně chybějící oběti (Pavla Albrechta a Miroslava Málka), zároveň ale na ní bylo ponecháno jméno Jindřicha Krahulce, který byl ve skutečnosti zastřelen na Karlově náměstí.

27 V Brně (3), Bučovicích, Desné, Jičíně, Liberci, Omicích (Josefu Zemličkovi, který zemřel v Brně), v Praze (7) a Prostějově (2).

28 Do 18. října 1968 zahynulo v souvislosti s okupací 115 občanů Československa, z toho na území dnešní České republiky téměř osmdesát.

29 Srv. TOMEK, Prokop: Zřejmě vytáhla deštník, voják samopal: Další zbytečná oběť okupace. In: *idnes.cz* [online], 31.08.2018 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.idnes.cz/technet/vojenstvi/tankocaching-projekt-technet.A180830_112136_vojenstvi_mla.

28. říjen 1968

Dva měsíce po okupaci a dva týdny po legalizaci pobytu okupačních vojsk v Československu probíhaly v republice oslavy padesátého výročí československé samostatnosti. Osmadvacátý říjen 1968 byl spojen se dvěma festivity, jež v dobové situaci měly zřetelný protiokupační podtext.³⁰ Jednou bylo zasazování pamětních stromů, v souladu s tradicí znovuoživenou za Francouzské revoluce a adoptovanou při vzniku Československé republiky; k vysazování Stromů svobody v roce 1968 dal podnět Sbor ochrany přírody při Společnosti Národního muzea. Invaze však kontext této společenské vzpomínkové akce, do níž se zapojily obce a města, školy, obnovené skautské organizace i veřejnost, zásadně změnila. Ačkoli politický podtón mělo otupit přejmenování nových obecních dominant na Stromy republiky, jejich zasazování bylo přirozeně vnímáno jako akt protestu obyvatel okupované země. Počátkem „normalizace“ byly některé z nich odstraňovány, nebo alespoň desky a kameny, které na jejich existenci upozorňovaly. Naopak po roce 1989 byla k již vzrostlým stromům instalována nová označení a některé nesou explicitní dedikaci, že byly zasazeny „na protest proti okupaci“. Mnohé nové dedikace na osmašedesátý se objevily v souvislosti s projektem Stromy svobody 1918–2018.³¹

Druhou občanskou iniciativu představovalo obnovování pomníků prezidenta Masaryka. Nejméně třicet měst a obcí odhalilo, respektive reinstalovalo během pražského jara připomínky TGM; některé se objevily již na jaře, další ve dnech okupace, i když se původně chystaly k výročí republiky.³² V Hodoníně přípravy odhalení vzbudily nelibost sovětských jednotek a místní občané je přesvědčovali, že jde o sochu komunisty protežovaného národního spisovatele Aloise Jiráska. Socha prvního prezidenta zde vydržela do roku 1977,³³ zatímco v Sušici, kde byla instalována až v květnu 1969, přečkala „neoznačená“ celou dobu „normalizace“ (kdy se ve městě tiše předstíralo, že socha rovněž zpodobňuje Aloise Jiráska, případně šumavského rodáka Karla Klostermanna).³⁴ Připomínky TGM nenesou jen paměť na pražské jaro, ale (pomineme-li německou okupaci) i na období

30 Ve větších městech proběhly ovšem také přímé protiokupační protesty (viz PEJČOCH, I. – TOMEK, P.: *Okupace 1968 a její oběti*, s. 59 n.; autoři připomínají i protesty během oslav 7. listopadu 1968, kterých se účastnili většinou studenti – s. 75–81).

31 Viz *Stromy svobody 1918–2018* [online]. [Cit. 2019-11-25.] Dostupné z: www.stromysvobody.cz.

32 Srv. např. tematický web *Masarykova ústavu a Archivu AV ČR*, v.v.i. <http://tg-masaryk.cz/>.

33 Srv. SKALICKÝ, Jaroslav: Jednou ji odstranili nacisté, dvakrát komunisté: Masarykova socha v Hodoníně stále stojí. In: *iROZHLAS.cz* [online], 14.09.2017 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.irozhlas.cz/veda-technologie/historie/jednou-ji-odstranili-naciste-dvakrat-komuniste-masarykova-socha-v-hodonine-stale-stoji_1709141321_pj; viz též ŠAŠINKA, Ludvík: Osudy sochy T. G. Masaryka a 21. srpen 1968. In: *Věstník Historicko-vlastivědného kroužku v Žarošicích*, č. 18 (2009), s. 72–74.

34 Srv. ŠVEC, Otakar: Pomník Tomáše Garrigua Masaryka v Sušici. In: *Socharstvi.info*: Informační portál, věnovaný modernímu a současnému sochařství v České republice [online]. [Cit. 2019-11-25.] Dostupné z: <http://www.socharstvi.info/realizace/pomnik-tomase-garrigue-masaryka-v-susici/>.

komunistického režimu, kdy byly z ideologických důvodů odstraňovány před osmašedesátým i po něm. Pohnuté osudy opakovaně instalovaných, deinstalovaných a reinstalovaných Masarykových pomníků v některých městech tematizují nápisy na podstavcích či na doplňujících pamětních deskách,³⁵ v dalších městech se dříve stržené pomníky reinstalovaly teprve v rámci stoletých oslav republiky na podzim 2018.

Fotografie nápisu na pomníku TGM ve Valašském Meziříčí koluje na sociálních sítích s komentářem „Československo v kostce“

Živé pochodně

Ústřední paměť na pražské jaro a invazi, alespoň co do počtu komemorací, je spojena s takzvanou pochodní č. 1. Janu Palachovi jsou dedikovány dvě desítky pamětních míst, včetně nově otevřeného památníku v rekonstruovaném rodném domě ve Všetatech, jehož součástí je i nová expoziční budova. Již za „normalizace“ se místy paměti staly hroby Jana Palacha v Praze na Olšanech a ve Všetatech,³⁶ a také dvě lesní mohyly, založené a postupně budované na jeho památku: na Vysokém

35 Srv. např. nápis na pomníku TGM ve Valašském Meziříčí: POSTAVEN 1925 / ZRUŠEN 1940 / OBNOVEN 1946 / ZRUŠEN 1950 / OBNOVEN 1968 / ZRUŠEN 1974 / OBNOVEN 1990 /.

36 K vynucenému přestěhování Palachových ostatků z Olšanských hřbitovů srv. BLÁŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Jakub a kol.: *Jan Palach '69*. Praha, Filozofická fakulta

vrchu, dominantě Křivoklátské vrchoviny, a pod vrcholem hory Smrk v Moravskoslezských Beskydech. Stejně tak tomu bylo s hrobem Jana Zajíce ve Vítkově. Na Václavské náměstí se paměť sebeobětování obou studentů vrátila bezprostředně po 17. listopadu 1989, kdy zde spontánně vznikla improvizovaná připomínka a později již trvalé instalace – pamětní deska z počátku devadesátých let pod sochou sv. Václava a pomník v dlažbě pod Národním muzeem z roku 2000. Na Alšově nábřeží v těsném sousedství Palachova náměstí (přejmenovaného spontánně v lednu 1969 a trvale v prosinci 1989) byl v lednu 2016 instalován impresivní pomník *Dům matky* a *Dům syna*, dedikovaný Janu Palachovi a jeho matce Libuši Palachové americkým architektem a sochařem českého původu Johnem Hejdukem. V Legerově ulici připomíná od roku 2014 „guerillová“ streetartová komemorace vytvořená výtvarníkem Otakarem Duškem Palacha společně s farářem Josefem Toufarem na domě bývalé nemocnice, kde oba zemřeli. Paměť Jana Palacha se propojuje i s pamětí pádu komunistického režimu v listopadu 1989, odvíjejícího se od protestů během takzvaného Palachova týdne, a protiokupační kontext jeho činu se aktualizuje i nadále, soudě podle jeho jména, které kdosi napsal rudou barvou na nový pomník „padlým vojnům internacionalistům a mírotvorcům“ na Olšanských hřbitovech po jeho odhalení v roce 2014 ruskou komunitou v Praze.³⁷

Ačkoli úmysl zápalné oběti byl zpochybnován již u Palacha a Jana Zajíce,³⁸ u dalších „živých pochodní“ se tak dělo v mnohem větší míře. Poukazování na jiné než politické motivy, snaha omezit a kontrolovat způsob informování o těchto činech a spolu s tím mlčení oficiálních médií během dalších dvou desetiletí dlouhodobě ovlivňovaly vytváření kolektivní paměti. Povědomí o činech Jana Palacha, Jana Zajíce a v omezené míře také Evžena Plocka udržoval literárně československý exil a disent³⁹ a takto je převzala společnost bezprostředně po listopadu '89⁴⁰ (jakkoli profil „zamlčené oběti“, dospělého otce rodiny a komunisty,

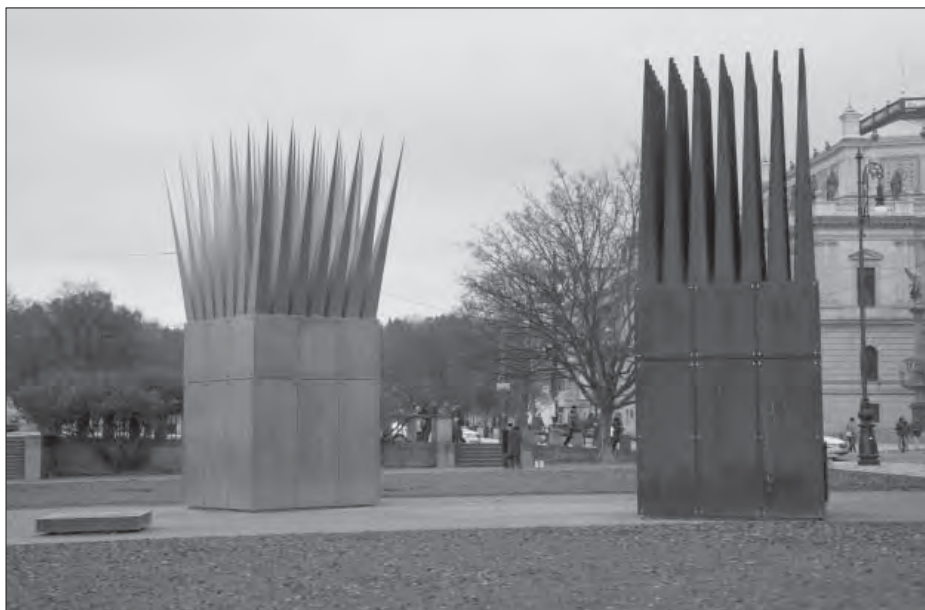
Univerzity Karlovy – Ústav pro studium totalitních režimů – Togga 2009, s. 512–568. Viz též webová stránka www.janpalach.cz/cs/default/jan-palach/akcehrob.

37 Památník sovětských vojáků na Olšanech „ozdobil“ červený nápis Jan Palach. In: *Lidovky.cz* [online], 26.03.2014 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.lidovky.cz/pamatnik-sovetskych-vojaku-na-olsanech-ozdobil-cerveny-napis-jan-palach-1o3-/zpravy-domov.aspx?c=A140326_171459_ln_domov_pvr.

38 Srv. účelovou konstrukci o tzv. studeném ohni, s níž veřejně vystoupil člen ÚV KSČ Vilém Nový (viz LEDERER, Jiří: *Jan Palach: Zpráva o životě, činu a smrti českého studenta*. Praha, Novinář 1990, s. 126–128; dále viz Soudní proces: In: Jan Palach: Multimediální projekt Univerzity Karlovy [online]. [Cit. 2019-11-25.] Dostupné z: <http://www.janpalach.cz/cs/default/jan-palach/proces>).

39 Srv. SÁDECKÝ, Josef (ed.): *Živé pochodně*. Curych, Konfrontation 1980; LEDERER, Jiří: *Jan Palach: Ein biografischer Bericht*. Zürich, Unionsverlag 1982 (česky 1990, viz pozn. 38); KANTŮRKOVÁ, Eva: Zamlčená oběť Evžena Plocka z Jihlavy. In: *Alternativa: Revue pro nezávislou politiku* [samizdat], č. 2 (1989), s. 15–19. Dostupné též online na webu Československého dokumentačního střediska: csds.cz/cs/g6/4812-DS.html.

40 Viz MAZÁČOVÁ, Barbara – POKORNÁ, Veronika – SUCHÁNEK, Pavel (ed.): *Ve jménu života vašeho...* Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 1990.

Plastiky připomínající Jana Palacha a jeho matku jsou dokladem mezinárodního ohlasu Palachova činu

příliš nekorespondoval se studentskými pochodněmi 1 a 2).⁴¹ Zahnutí Pločkova odkazu pak stvrdilo odhalení pamětní desky na hlavním jihlavském náměstí v roce 1990, jehož se zúčastnil i Alexander Dubček. Vžité označení Evžena Pločka za pochodeň č. 3⁴² současně znamená, že přetrvávají nejednoznačná hodnocení činu Josefa Hlavatého, jenž do širšího povědomí (spolu s dalšími) vstoupil až po pádu komunistického režimu.⁴³ Symptomaticky je demonstrovala výstava „Jan

41 Srv. PAVLÍČKOVÁ, Tereza: Jihlava 1969, protest Evžena Pločka. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 11. Praha, Archiv bezpečnostních složek 2013, s. 135–155. Viz též ČERNÝ, Milan: Živé pochodně v roce 1969. In: *Česká a slovenská psychiatrie*, roč. 99, č. 7 (2003), s. 360–365. Podle autora, který dobově analyzoval 29 (!) pokusů o sebeupálení v českých zemích od ledna do dubna 1969, spojovala jen činy Palacha, Zajíce a Pločka nadosobní politická motivace, resp. nepochybně altruistický charakter jednání. Plocek prý na Palacha přímo nenavazoval; jeho oběť na Pločka sice silně zapůsobila, sám ale takový čin původně neschvaloval.

42 Viz např. BENČÍK, Antonín: Kolik živých pochodní. In: *Přísně tajné! Literatura faktu*, roč. 4, č. 3 (2000), s. 127–136; ZÍDEK, Petr: Záhada živé pochodně č. 3: Evžen Plocek si v krabici nechal jedinou sirku. In: *Lidovky.cz* [online], 08.12.2015 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.lidovky.cz/lide/pohnute-osudy-ziva-pochoden-c-3-evzen-plocek-si-v-krabice-nechal-jedinou-sirku.A151207_214303_lide_ELE.

43 Srv. BLAŽEK, Petr: První následovník: Sebeupálení Josefa Hlavatého 20. ledna 1969. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 1 (2013), s. 95–102.

Palach 1969/2019“, která Hlavatého na jedné straně ukazovala jako člověka se značnými osobními problémy (a jeho čin „byl proto širší veřejností odsouzen“), na druhou stranu jej zařazovala mezi případy sebeupálení z politických důvodů.⁴⁴ V Plzni se smrt pětadvacetiletého dělníka poprvé oficiálně připomínala až padesát let poté, město nicméně o zřízení trvalé památky i nadále neuvažuje.⁴⁵

Zmíňme v této souvislosti přístup ke komemoraci Michala Lefčíka⁴⁶ na Slovensku, neboť i tento případ sebeupálení provázejí pochybnosti, respektive potřeba jednoznačného historického zhodnocení. Devatenáctiletého vojína základní služby, který se 11. dubna 1969 upálil na náměstí Osvoboditelů v Košicích (tedy na místě, kde se v srpnu 1968 odehrály nejprudší protesty proti okupaci), mohla připomínat pamětní deska už několik let. Iniciovalo ji košické občanské sdružení, její instalaci v roce 2010 však pozastavil tehdejší primátor, který požadoval přezkoumání případu odbornou komisí; sdružení pak desku provizorně vystavilo během pietního shromáždění následujícího roku. V roce 2015 zde byla z jiného podnětu instalována nová deska, která však bez příslušných povolení vydržela na místě jen několik dní. Obě připomínaly Lefčíkovu smrt jako protest proti okupaci.⁴⁷ Dodejme, že náměstí dominují dvě připomínky druhé světové války – pomník neznámého protifašistického bojovníka a protilehle situovaný památník rudoarmějcům padlým při osvobození Košic, z něhož v roce 2017 na výročí okupace skupina aktivistů odstranila komunistické symboly.⁴⁸ Je tedy zřejmé, že instalaci pamětní desky Michalu Lefčíkovi brání i protichůdně vyznívající odkazy k minulosti spojované s tímto prostorem.

Již od roku 1994 se na nádvoří vsetínského zámku připomíná sebeupálení Bohumila Peroutky 28. října 1969. Pamětní desku iniciovalo zdejší vlastivědné muzeum,

44 Srv. panely „Domácí následovníci Jana Palacha“ a „Živé pochodně v sovětském bloku“. Výstavu na Václavském náměstí v Praze (16.–30. ledna 2019) zorganizovaly Ústav pro studium totalitních režimů, Národní muzeum, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy a Umění bez bariér, autorsky se na ní podíleli Petr Blažek, Patrik Eichler a Jakub Jareš.

45 BLAŽEK, Ivan: V Plzni uctili prvního následovníka Jana Palacha Hlavatého. In: *Novinky.cz* [online], 20.1.2019 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.novinky.cz/domaci/495016-v-plzni-uctili-prvniho-nasledovnika-jana-palacha-hlavateho.html. Srv. BLAŽEK, P.: První následovník.

46 Srv. FURMANIK, Martin: Samoupálenie vojaka Michala Lefčíka 11. apríla 1969 v Košiciach v kontexte doby. In: HRADECKÝ, Tomáš – HORÁK, Pavel – BOŠTÍK, Pavel (ed): *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 9. Ústí nad Orlicí, Ofts 2014, s. 405–416; BLAŽEK, Petr (ed.): Slovenský následovník? Šest dokumentů sebeupálení Michala Lefčíka v Košicích 11. dubna 1969. In: *Paměť a dějiny*, roč. 8, č. 1 (2014), s. 58–68.

47 [red.]: Pripomenuli si upálenie vojaka Lefčíka. In: *Korzar Košice* [online], 13.04.2011 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: kosice.korzar.sme.sk/c/5848873/pripomenuli-si-upalenie-vojaka-lefcika.html; [red.]: Bol Lefčík košickým Palachom? In: *Košice: Dnes* [online], 21.08.2015 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: kosicednes.sk/pribehy/bol-lefcik-kosickym-palachom/.

48 Srv. KORDA, Eugen: V Košiciach strhli z památníka padlým vojakom kosáky a kladivá. In: *Týždeň* [online], 21.08.2017 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.tyzden.sk/spolocnost/41936/v-kosiciach-strhli-z-pamatnika-padlym-vojakom-kosaky-a-kladiva/?ref=ref.

jehož pracovníkem a ředitelem Peroutka byl.⁴⁹ V roce 2009, kdy byl v Archivu Ministerstva vnitra ČR nalezen jeho dopis na rozloučenou, natočila o tomto vsetínském intelektuálovi Česká televize dokument⁵⁰ a o deset let později byl uveden mezi Palachovými následovníky na zmíněné výstavě „Jan Palach 1969/2019“ (nikoli však bez výhrady). Přesto jeho osudy zůstávají alespoň částečně známy jen v regionálním měřítku.⁵¹ K výčtu pamětních míst věnovaných protestním aktům sebeupálení je třeba zařadit i pomník „první živé pochodni východního bloku“ Ryszardu Siwiewi, který byl z iniciativy Ústavu pro studium totalitních režimů odhalen v srpnu 2010 před budovou této instituce na pražském Žižkově.⁵²

Otázka komemorace protestních aktů sebeupálení – jak se ukazuje – se s rostoucím odstupem od Listopadu '89 spíše komplikuje než naopak. Souvisí to na jedné straně s opakujícími se publicistickými výčitkami typu „pamětní desku stále nemá“, na druhé straně s požadavkem „nezpochybnitelného“ výkladu a jednoznačné odpovědi, kolik bylo v Československu živých pochodni následujících čin Jana Palacha, které však historici nemohou vždy dát.

Srpen 1969

Paměť pražského jara se uzavírá připomínáním obětí srpna 1969.⁵³ Protesty k prvnímu výročí okupace měly, jak známo, pět obětí.⁵⁴ Jakkoli tyto případy

49 Srv. nejnověji MAŠLÁŇ, Pavel: Bohumil Peroutka: Život muzejního pracovníka. In: *Valašsko: Vlastivědná revue*, č. 42 (2019), s. 9–12.

50 *Vsetínská pochodeň* (2009), režie Ivan Bareš. Dokument byl odvysílán v roce 2014 v rámci cyklu „Neznámí hrdinové“ a je online dostupný na webové stránce České televize <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10204458965-neznami-hrdinove/209452801390016-vsetinska-pochoden>.

51 Bohumil Peroutka chtěl „zastavit“ nastupující „normalizaci“ otevřeně kritickým článkem bilancujícím k výročí 28. října jedenapadesátiletou existenci Československa. K sebeupálení ve výroční den se rozhodl poté, co se Okresní výbor KSČ ve Vsetíně usnesl, že jeho publikování (text prošel cenzurou a vyšel 22. října 1969 v deníku *Nové Valašsko*) bude stát autora i redakci novin zaměstnání. V dopise na rozloučenou, reprodukovaném ve filmovém dokumentu, vysvětlil čin následovně: „Umírám s myšlenkou, že všechno to krásné a dobré, co bylo v našem státě započato v minulém roce, bude dovedeno ke zdárnému konci. I když má smrt je motivována jinak než smrt Jana Palacha, snad postačí pomoci věci, které jsem nemohl pomoci svým životem.“ (*Tamtéž.*)

52 Srv. KAMIŇSKI, Łukasz: První živá pochodeň ve východním bloku: Ryszard Siwiec (1909–1968). In: BLAŽEK, P. – EICHLER, P. – JAREŠ, J. a kol.: *Jan Palach, 69*, s. 115–127 (viz pozn. 36). Viz též STACH, Sabine: An Ordinary Man, a National Hero, a Polish Palach: Some Thoughts on the Memorialization of Ryszard Siwiec in the Czech-Polish Context. In: *Acta Poloniae Historica*, sv. 113 (2016), s. 295–313.

53 Srv. TŮMA, Oldřich – JAROŠ, Oldřich – KOUDELKA, František – NOSKOVÁ, Alena (ed.): *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, Maxdorf 1996; BARTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012.

54 Autoři nové publikace k nim přičítají i dvě oběti dopravních nehod, ke kterým došlo v souvislosti s výjezdem motorizované techniky nasazované proti demonstracím (viz POVOLNÝ,

padají plně na vrub zásahů československých ozbrojených složek proti demonstrantům a dalším občanům v ulicích, jsou vnímány jako nedílná součást paměti intervence a okupace. Demonstrace se ostatně spojovaly s připomínáním obětí z osmašedesátého roku, například v Liberci či v Brně, kde se v okamžité reakci na zprávy o nových mrtvých v Praze pokusil upálit devatenáctiletý Jan Polášek.⁵⁵ Oba mladí lidé zastřelení v Brně (Danuše Muzikářová a Stanislav Valehrach) jsou společně se zdejšími oběťmi intervence připomínáni již od počátku devadesátých let. Na vzniku umělecky jednotně pojatých desek umístěných v autentických lokalitách se podílel magistrát města. V Praze na dlouholetou netečnost komunálních politiků zareagoval spolek zřízený za účelem komemorace, jak prozrazuje i jeho název Pomníky obětem bezpráví. Z jeho iniciativy a za přispění veřejnosti vznikly pamětní desky Bohumilu Siřínkovi (2015) a s odstupem také Vladimíru Krubovi a Františku Kohoutovi (2019).⁵⁶

V Brně je připomínána Danuše Muzikářová již třemi pamětními deskami, poslední byla odhalena u příležitosti 30. výročí pádu komunistického režimu.

Exil

Karlu Krylovi (1944–1994), autoru a interpretovi balad, kterými jako jeden z prvních vyjádřil pocity okupované země a umožnil celým generacím identifikovat se s tímto určujícím prožitkem, je v českém veřejném prostoru věnováno více než deset pamětních míst. Tak vysoký počet je jistě ovlivněn i tím, že Kryl patří k osobnostem, které odešly předčasně, a proto společnosti citelněji chybí. Z nich však jen jediná (v Kroměříži z roku 2015) explicitně připomíná básníka a písničkáře jako symbol pražského jara a Srpna '68, současně ale i Listopadu '89, což je ostatně symptomatické.

Daniel a kol.: *Den hanby 1969: 21. srpen 1969 v ulicích českých a moravských měst*. Praha, Mladá fronta 2019).

55 Viz BŘEČKA, Jan: Divoký západ si z našeho státu už dělat nedáme... Průběh demonstrací 21. a 22. srpna 1969 v Brně. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 3 (2009), s. 33–48, zde s. 39. K opatřením, která měla zabránit připomínání obětí srpna 1968 v pasáži Beta v Brně, viz BRUMMER, Alexandr – KONEČNÝ, Michal: *Brno okupované: Průvodce městem v letech 1968–1969*. Brno, Host 2018, s. 148.

56 Srv. stránku sdružení Pomníky obětem. In: Facebook [online]. [Cit. 2019-11-25.] Dostupné z: <https://www.facebook.com/pomnikyobetem/>; Srpen 1969 [online]. © 2018 KUKLIK.CZ [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.srpen1969.cz.

Socha básníka a písničkáře Karla Kryla v Ostravě vzbudila polemiku o praxi vedení města, které na několik nových děl instalovaných ve veřejném prostoru nevypsalo výběrové řízení

Kryl započal s nahráváním desky *Bratříčku, zavírej vrátka*.⁵⁹ Hlavními atributy první sochy básníka jsou chybějící náramkové hodinky (symbol pomíjivosti času) a krabice, již drží v podpaží a která odkazuje na jeho odchod i návrat – návrat do země, která se brzy začala ubírat směrem, s nímž Kryl bytostně nesouhlasil (symbol napůl rozříznuté státní vlajky).⁶⁰

Dvojverší „už jsme tu osaměli, / z kříže se nesnímá“ na nejstarší desce v Novém Jičíně z roku 1995 může být vnímáno v dobovém kontextu jejího vzniku (tj. společnost osaměla, protože básník zemřel), ale i v dalších významových vrstvách. Jde o citaci z básně, kterou Kryl v narážce na dobovou situaci napsal v roce 1969 o bitvě na Bílé hoře.⁵⁷ Symbolika Bílé hory⁵⁸ odkazuje nejen k bitvě samé, v níž se Češi a Moravané neubránili přesile zahraničních vojsk, ale i k následné změně politického režimu a k fenoménu pobělohorské emigrace. Exil je také silné téma prostupující paměť potlačení pražského jara, které se ve veřejném prostoru připomíná skrze konkrétní osobnosti, jež Československo po okupaci opustily. V případě komemorace Karla Kryla je také zprostředkovaně vyjádřeno na starší pamětní desce v Kroměříži (z roku 1996), kde vrstvený obrys kytary symbolizuje skutečnost, že básníkův hlas a zpěv bylo dlouho možné slyšet již jen na vlnách zahraničních rozhlasových stanic. Mnohovrstevnatou symboliku nese i nejnovější připomínka z roku 2018, jež byla odhalena ke Dni památky obětí komunistického režimu (výročí popravy Milady Horákové) 27. června před budovou ostravské redakce rozhlasu, kde

57 KRYL, Karel: *Bílá hora* (1969). In: TÝŽ: *LP Rakovina*. München, Primaphon 1969.

58 Srv. KOLDINSKÁ, Marie: Bělohorský mýtus v českém historickém povědomí 20. století. In: MIKULEC, Jiří – POLÍVKA, Miloslav (ed.): *Per saecula ad tempora nostra: Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*. Praha, Historický ústav AV ČR 2007, s. 934–939.

59 KRYL, Karel: *LP Bratříčku, zavírej vrátka*. Praha, Panton 1969.

60 K diskusi o uměleckém pojetí sochy srv. MOTÝL, Ivan: Velká anketa: Jak vnímají osobnosti novou sochu Karla Kryla v Ostravě? Zbytečná, malá, dokonalá. In: *ostravan.cz* [online], 14.07.2018 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.ostravan.cz/49673/velka-anketa-jak-vnimaji-osobnosti-novou-sochu-karla-kryla-v-ostrave-zbytecna-mala-dokonal/.

Nejnovější iniciativy k padesátému výročí událostí let 1968 a 1969 a k třicátému výročí pádu komunistického režimu dokazují, že paměť pražského jara není uzavřená. Je prostoupena apelem nezapomínat na období, na něž je snad společnost stále hrdá a které dosud představuje jednotící prvek kolektivní paměti. Řadí se k nim i poslanecká iniciativa napříč politickými stranami (s výjimkou Komunistické strany Čech a Moravy), která zařadila 21. srpen mezi významné dny a bude se připomínat jako Den památky obětí invaze a následné okupace vojsky Varšavské smlouvy.⁶¹ Téma pražského jara vstoupilo také do oslav třicátého výročí Listopadu '89. Četná nově odhalená pamětní místa komemorují nejen revoluční dění podzimu 1989 či jeho odkaz, ale i události spojené s intervencí: pamětní deska věnovaná gymnastce Věře Čáslavské v Šumperku připomíná její „tichý protest“ na olympijských hrách v Mexico City, v Brně vznikly dvě nové připomínky Danuše Muzikářové, odkazující k tvrdému potlačení zdejších protiokupačních demonstrací v srpnu 1969.

Paměť pražského jara, jakkoli se s rostoucím časovým odstupem stává součástí širší reflexe poválečné minulosti, je stále formována vzdorem vůči oficiálnímu „normalizačnímu“ výkladu o takzvané internacionální pomoci. Obsahuje zřetelný protisovětský (či protiruský) osten a dominují jí komemorace obětí intervence a „živých pochodní“, jež nesměly být po Srpnu '68 a před Listopadem '89 připomínány. Citlivost české společnosti vůči aktům, které považuje za manipulaci s pamětí osmašedesátého roku, neutuchává. Vyjevuje se opakovaně, zejména v kontextu česko-ruského vymezování.

Kromě již zmíněných reakcí na „internacionalistický“ pomník v Praze na Olšanech se to týká již dlouhodobě také sporu o „normalizační“ pomník maršála Stěpana Koněva v Praze-Bubenči a jeho vandalizování ve výroční dny okupace. Po sérii protestů a občanských iniciativ žádajících jeho odstranění zde 21. srpna 2018 představitelé Prahy 6 odhalili nové pamětní desky připomínající mimo jiné maršálův údajný podíl na intervenci z roku 1968.⁶² Vyhrocený konflikt mezi jeho zastánci a odpůrci pronikl nejen do komunální politiky v podobě volebního sdružení Občané za odstranění pomníku Koněva,⁶³ neúspěšně kandidujícího v podzimních volbách do zastupitelstev obcí, ale i do diplomacie mezi Českou republikou a Ruskou federací.⁶⁴

61 Novelu zákona o státních svátcích schválily obě komory parlamentu na podzim 2019. Vyjádření místopředsedy KSČM Stanislava Grospiče, který návrh kritizoval účelovým rozporováním terminologického označení zásahu cizích vojsk („nejednalo se o okupaci“) a manipulativním používáním historických statistik s cílem bagatelizovat oběti invaze („byly to vesměs oběti dopravních nehod“), vyvolalo vlnu negativních ohlasů. (Srv. GROSPÍČ, Stanislav: 21. srpen 1968 nebyla okupace. In: Český rozhlas Plus [online], 25.10.2019 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: <https://plus.rozhlas.cz/stanislav-grospic-21-srpen-1968-nebyla-okupace-8096042>.)

62 „Vysvětlující“ pamětní desky v češtině, ruštině a angličtině tematizují i Koněvovu účast v potlačení maďarského povstání roku 1956 a při vztyčení Berlínské zdi v roce 1961.

63 Viz AntiKonev. In: Facebook [online]. [Cit. 2019-11-25.] Dostupné z: www.facebook.com/AntiKonev/. Stránka referuje i o aktuálním dění kolem pomníku.

64 Srv. např. ZÍDEK, Petr: Ruce pryč od Koněva. In: *Lidové noviny* (28.8.2019), s. 8. Dostupné také online z: www.pressreader.com/czech-republic/lidove-noviny/20190828/281672551608485.

K padesátému výročí intervence se také již poněkolkáté objevilo torzo tanku (s bílým okupačním pruhem) v Praze na Smíchově.⁶⁵ Jde o instalaci výtvarníka Davida Černého, jehož známý happening z roku 1991 vedl k odstranění pomníku sovětským tankistům instalovaného na tomto místě v roce 1945.⁶⁶ Torzo určitý čas sousedilo s novým artefaktem z roku 2010, vracejícím před Justiční palác paměť událostí roku 1945. Snadno přehlédnutelná deska usazená do travnaté plochy poblíž místa, kde stával tank č. 23, je dedikována všem, kteří položili životy v květnu 1945 při osvobození Prahy 5. Rovněž pamětní desky se symbolem černého šeríku, jimiž v roce 2018 vstoupila nejvýrazněji do veřejného prostoru další iniciativa spolku Pomníky obětem bezpráví,⁶⁷ propojují paměť na sovětské tanky v ulicích v roce 1945 a 1968. Vracejí nás do obrazu prvních dnů intervence, kdy sověští vojáci opět přišli, „však ne tak jako včera, dnes už bez šeríků“.

Dosud opomíjeným obětem srpna 1968 a 1969 věnoval spolek Pomníky obětem bezpráví artefakty se symbolem černého šeríku, respektive chybějícími kostkami v dlažbě (Praha, 2015–2019)

- 65 Srv. NUC, Jan: Na náměstí Kinských je opět torzo tanku od Davida Černého. In: *iDnes* [online], 21.08.2018 [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: praha.idnes.cz/david-cerny-namesti-kinskych-ruzovy-tank-praha-fr3-/praha-zpravy.aspx?c=A180821_092239_praha-zpravy_nuc. Na podzim 2018 byl artefakt přestěhován na protilehlou stranu náměstí, směrem ke vchodu do Kinského zahrady.
- 66 Srv. KOKOŠKA, Stanislav: Smíchovský tank: Stručná historie pomníku s několika významy. In: HASIL, Jiří – HRDLIČKA, Milan (ed.): *Psáno do oblak: Sborník k nedožitým sedmdesátinám prof. Jana Kuklíka*. Praha, Karolinum 2011, s. 205–212; KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: Smíchovský tank: Jsem zvláštní pomník, a já to vím. In: *Dějiny a současnost*, roč. 27, č. 1 (2005), s. 10.
- 67 Srv. Černé šeríky 1968: Pamětní desky obětem okupace [online]. © 2018 KUKLIK.CZ [cit. 2019-11-25]. Dostupné z: www.cerneseriky.cz.

Rok 1968 v pamäťovej politike na Slovensku

Peter Jašek

Invázia vojsk Varšavskej zmluvy 21. augusta 1968 *de facto* ukončila nádeje socializmu s ľudskou tvárou, teda snahy o demokratizáciu komunistického režimu, v bývalom Československu. Pamäťová politika na Slovensku reflektuje tieto udalosti – v širšom kontexte nielen samotný 21. august, ale aj demokratizačný proces druhej polovice šesťdesiatych rokov a následný nástup takzvanej normalizácie – v rámci kolektívnej pamäte. Najviditeľnejšia je stopa roku 1968 v slovenskej historiografii, kde patrí vtedajší demokratizačný proces medzi veľmi dobre spracované témy. Historici podrobne zachytili genézu, priebeh a dôsledky udalostí roku 1968 pre dejiny slovenského národa a československého štátu. Široká verejnosť často vníma historické dianie cez jeho mediálnu prezentáciu. Udalostiam roku 1968 sa v médiách dostáva priestor najmä počas výročia okupácie 21. augusta, pričom rezonujú rôzni aktéri a momenty danej problematiky, v prvom rade politici spojení s týmto „osmičkovým“ rokom, ako aj obeť okupácie a širší zahraničnopolitický kontext. Vo verejnej diskusii na Slovensku však rok 1968 v poslednej dobe vyvolával azda najväčšie vzrušenie v súvislosti s kauzami odhaľovania pamätníkov aktérom vtedajších udalostí. O posledný veľký rozruch sa vo februári 2015 postaralo odhalenie pamätnej tabule Vasilovi Biľakovi v jeho rodnej obci Krajná Bystrá. Nasledujúci príspevok načrtáva najdôležitejšie pamäťové stopy udalostí roku 1968 na Slovensku, ako aj spôsob a formy ich pripomínania.¹

1 Článok vychádza z príspevku predneseného na konferencii „Pražské jaro 50 let poté: Velké krize komunistických režimů ve střední Evropě v transnacionální perspektivě“ (*The Prague Spring 50 Years After: Great Crises of Communist Régimes in Central Europe in a Transnational Perspective*), ktorá sa konala v Prahe v dňoch 13.–15. júna 2018.

Slovenská historiografia a rok 1968

Jednou z najdôležitejších súčastí pamäťovej politiky, ktorá ju do veľkej miery formuje, je historiografia. V tomto konkrétnom prípade možno konštatovať, že slovenská historiografia donedávna nevenovala obdobiu vlády komunistického režimu na Slovensku takú pozornosť, ako by si táto téma zaslúžila. Osobitne to platí v porovnaní s výskumom obdobia Slovenskej republiky (1939 – 1945), ktoré bolo po páde komunistického režimu identifikované ako „biele miesto“ slovenských dejín a po dlhú dobu bolo mediálne, publicisticky aj bádateľsky najatraktívnejšou kapitolou slovenských dejín, hoci spojenou s mnohými kontroverziami. V posledných rokoch však čoraz viac historikov zameriava svoju pozornosť na dejiny po roku 1945. Platí, že ťažiskom výskumu povojnovej slovenskej histórie sú najmä perzekúcie komunistického režimu v päťdesiatych rokoch a jeho demokratizácia v rokoch šesťdesiatych (proces známy ako bratislavské predjarié), vrcholiaca udalosťami roku 1968.

Z pohľadu slovenskej historiografie, a v komparácii s ďalšími témami po roku 1945, sú udalosti roku 1968 spracované komplexne a na vysokej odbornej úrovni. Najväčšiu zásluhu na tom má autorský kolektív Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Aj vďaka ich prácam sa v povedomí odbornej obce, ale aj širšej verejnosti, vžil pojem „bratislavské predjarié“, definujúci obdobie politického uvoľnenia v šesťdesiatych rokoch, ktoré sa prejavilo tak v politike, ako aj v kultúre, a ktoré na Slovensku predchádzalo udalostiam pražskej jari v roku 1968.² V uplynulých dvoch rokoch prišlo k spracovaniu životopisov troch najvýznamnejších slovenských komunistických politikov, ktorí sa výrazne profilovali práve v priebehu roku 1968: Alexandra Dubčeka,³ Gustáva Husáka⁴

2 Pozri najmä nasledujúce práce: SIKORA, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2008; MICHÁLEK, Slavomír: *Rok 1968 a Československo: Postoj USA, Západu a OSN*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2008; LONDÁK, Miroslav: *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2008; LONDÁK, Miroslav a kol.: *Rok 1968: Eto Vaše delo. Cyklus prednášok v Slovenskom inštitúte v Prahe*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2008; SIKORA, Stanislav – LONDÁK, Miroslav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Predjarié*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2002; BYSTRICKÝ, Valerián a kol.: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu: Chronológia udalostí*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2008.

3 LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír a kol.: *Dubček*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2018. Zo starších publikácií venovaných Alexandrovi Dubčekovi pozri najmä: LALUHA, Ivan a kol.: *Alexander Dubček: Jeho doba a súčasnosť*. Bratislava, Veda 2014; LALUHA, Ivan – UHER, Ján (ed.): *Cesty k novembriu 1989: Aktivity Alexandra Dubčeka*. Bratislava, Nová práca 2000; ŽATKULIAK, Jozef – LALUHA, Ivan (ed.): *Alexander Dubček: Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963 – 1992*. Bratislava, Veda 2002; FERENČÁK, Tomáš: *Dubček – kontroverzná osobnosť*. Bratislava, Kalligram 2011.

4 Pozri najnovšiu monografiu a fakticky prvý ucelený životopis z pera českého historika Michala Macháčka a publikácie slovenského historika Tomáša Černáka: MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017; ČERNÁK, Tomáš: *Husák: Mladé roky Gustáva Husáka (1913 – 1939)*. Bratislava, Marenčin PT 2015; ČERNÁK, Tomáš – MOCKO, Martin: *Husák: V odboji a SNP 1938 – 1945*. Bratislava, Marenčin PT 2017; ČERNÁK, Tomáš – SYRNÝ, Marek: *Husák: Vrcholy a pády 1945 – 1951*. Bratislava, Marenčin PT 2018.

a Vasila Biľaka.⁵ Biografie predstaviteľov komunistickej strany v tomto období majú pre pamäťovú politiku ten význam, že reflexia udalostí roku 1968 sa na Slovensku neraz odohráva cez prizmu týchto osobností, ktoré sa na ich priebehu a kľúčových okamihoch podieľali. Z hľadiska historiografie ešte zostáva nespracovanou témou konkrétny dopad búrlivého diania na konci šesťdesiatych rokov na slovenské regióny, čo však súvisí aj s nie vždy dostupnou pramennou bázou v regionálnych archívoch.

21. august ako pamätný deň?

V súvislosti s udalosťami roku 1968 je na Slovensku za zástupný dátum považovaný jednoznačne 21. august ako deň invázie vojsk Varšavskej zmluvy do Československa. Samotný 21. august však je štandardným pracovným dňom, v kalendári nie je uvedený ako štátny sviatok, ani ako jeden z pamätných dní.⁶ Z iniciatívy poslanca Jána Budaja, niekdajšieho moderátora protikomunistických demonštrácií z novembra 1989 a prvého predsedu Verejnosti proti násiliu, a na návrh poslancov Budaja, Viery Dubačovej a Ota Žarnaya za hnutie Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti – NOVA rokovala Národná rada Slovenskej republiky v novembri 2016 o zaradení tohto dátumu medzi pamätné dni, avšak neúspešne. Ján Budaj do svojho návrhu zahrnul medzi pamätné dni popri 21. auguste aj 21. jún, teda výročie odchodu sovietskych vojsk z bývalého Česko-Slovenska v roku 1991. Oba dátumy spolu logicky súvisia, pretože vymedzujú jednu historickú etapu. Pri predkladaní návrhu Budaj argumentoval tak dôležitosťou pripomienky, že Slovensko nie je okupovanou krajinou, ako aj významom 21. augusta, ktorý bol pre celú jednu generáciu bolestivým dátumom znamenajúcim zmarenie nádeje na slobodu. V dôvodovej správe k návrhu zdôraznili poslanci početné obeť na ľudských životoch spôsobené prítomnosťou cudzích vojsk na našom území, ako aj obrovské majetkové a environmentálne škody. K tomu dodali, že „morálne škody,

5 JAŠEK, Peter: *Vasil Biľak: Kolaborant alebo zradca?* Bratislava, Marenčin PT 2017.

6 Pre porovnanie, pamätné dni sú na Slovensku nasledujúce: 25. marec ako Deň zápasu za ľudské práva (na výročie Sviečkovej manifestácie v Bratislave z marca 1988); 13. apríl ako Deň nespravodlivo stíhaných (na výročie tzv. barbárskej noci z roku 1950, kedy boli na Slovensku zlikvidované mužské kláštory); 1. máj ako Deň pristúpenia SR k Európskej únii; 4. máj ako Výročie úmrtia Milana Rastislava Štefánika; 7. jún ako Výročie memoranda slovenského národa z roku 1861; 5. júl ako Deň zahraničných Slovákov; 17. júl ako Výročie deklarácie o zvrchovanosti SR z roku 1992; 4. august ako Deň Matice slovenskej; 10. august ako Deň obetí banských nešťastí (na výročie tragédie v Handlovej v roku 2009, pri ktorej prišlo o život 20 baníkov); 9. september ako Deň obetí holokaustu a rasového násillia (na výročie prijatia Židovského kódexu v roku 1942); 19. september ako Deň vzniku Slovenskej národnej rady (z roku 1848); 6. október ako Deň obetí Dukly (na výročie bitky o Duklianský priesmyk); 27. október ako Deň černojskej tragédie (na výročie strelby do davu protestujúcich dedinčanov v Černojskej z roku 1907, ktorá mala 15 obetí); 28. október ako Deň vzniku samostatného Česko-slovenského štátu; 29. október ako Deň narodenia Ludovíta Štúra; 30. október ako Výročie Deklarácie slovenského národa (známej ako Martinská deklarácia z roku 1918); 31. október ako Deň reformácie; a napokon 30. december ako Deň vyhlásenia Slovenska za samostatnú cirkevnú provinciu (v roku 1977).

Pietna spomienka pred budovou Univerzity Komenského na Šafárikovom námestí v Bratislave na obete okupácie z 21. augusta 1968 pri päťdesiatom výročí udalostí (foto Ústav pamäti národa, Andrea Púčiková)

spôsobené viac ako dve desaťročia trvajúcou okupáciou, neslobodou a tzv. normalizáciou, sú nevyčísľiteľné“.⁷ V hlasovaní sa za tento návrh vyslovilo 57 poslancov, 27 bolo proti, 46 sa zdržalo⁸ a 20 poslancov bolo neprítomných. Zákon tak na základe hlasovania neprešiel.

Z iniciatívy Jána Budaja išlo vtedy už o celkovo tretí pokus presadiť zákon, ktorý by 21. august definoval ako pamätný deň. Pri príležitosti päťdesiateho výročia invázie potom predložil v auguste 2018 spolu s druhým tribúnom Nežnej revolúcie Milanom Kňažkom výzvu ústavným činiteľom, aby si uctili pamiatku obetí okupácie a odsúdili represálie, ktoré po nej nasledovali.⁹ Ani v súvislosti s týmto okrúhlym výročím však neprišlo k zmene a Národná rada Slovenskej republiky sa návrhom nezaoberala.

7 Parlamentná tlač č. 317. In: Národná rada Slovenskej republiky [online], Dokumenty, 04.11.2016 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=zakony/cpt&ZakZborID=13&CisObdobia=7&ID=317>.

8 Hlasovanie podľa klubov: Národná rada Slovenskej republiky, schôdza č. 11. In: Národná rada Slovenskej republiky [online], Schôdze, 08.12.2016 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=schodze/hlasovanie/hlasklub&ID=38165>.

9 Budaj a Kňažko vyzvali ústavných činiteľov, aby odsúdili okupáciu Československa. In: *Pravda* [online], 17.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/480761-budaj-a-knazko-vyzvali-ustavnych-cinitelov-aby-odsudili-okupaciu-ceskoslovenska>.

Pamätná tabuľa na budove Univerzity Komenského na Šafárikovom námestí v Bratislave pripomína obeť strelby z 21. augusta 1968: študentku Danku Košanovú, kapitána Dunajplavby Jána Holíka a robotníka Stanislava Siváka (foto Ústav pamäti národa, Andrea Púčiková)

Dvadsiaty prvý august tak do dneška nezískal status štátneho sviatku či pamätného dňa Slovenskej republiky. Azda aj to je jednou z príčin, prečo štátne inštitúcie neorganizujú pri príležitosti 21. augusta oficiálne spomienkové podujatia.

Pietne spomienky na obeť okupácie a problematické pamätníky

Udalosti roku 1968 na Slovensku napriek tomu každoročne najviac rezonujú práve 21. augusta. Na viacerých miestach sa konajú pietne spomienky kladenia vencov k pamätníkom obetí augustovej okupácie. Najreprezentatívnejšiu účasť máva pietna spomienka v Bratislave pri budove Univerzity Komenského na Šafárikovom námestí, kde je umiestnená pamätná tabuľa venovaná obetiam zastreleným 21. augusta 1968: študentke Danke Košanovej, kapitánovi Dunajplavby Jánovi Holíkovi a robotníkovi Stanislavovi Sivákovi. Podujatie každoročne organizuje Konfederácia politických väzňov Slovenska v spolupráci s Univerzitou Komenského a pravidelne sa ho zúčastňujú zástupcovia štátnych orgánov, samosprávy, politických väzňov, diplomatického zboru a pamäťových inštitúcií.¹⁰ Druhou každoročne organizovanou pietnou

¹⁰ Pozri napr. SANDTNER, Peter: Fotoreportáže: Bratislava – pietna spomienka 21. 8. 2018. In: Konfederácia politických väzňov Slovenska [online]. [Cit. 2019-11-30.] Dostupné na:

spomienkou na okupáciu krajiny je podujatie v Poprade, pravidelne poriadané v gescii ďalšej organizácie združujúcej politických väzňov, Svetového združenia bývalých politických väzňov, a z iniciatívy jeho predsedu Františka Bednára.¹¹ Podujatia sa zúčastňujú najmä zástupcovia organizácií združujúcich politických väzňov, miestnej samosprávy a Ústavu pamäti národa. Pietna spomienka sa koná pred pamätníkom na Námestí sv. Egídia, na mieste, kde v auguste 1968 vojaci inváznych armád zastrelili Juraja Bonka, ktorý má v meste aj pamätnú tabuľu.

Popri vyššie uvedených sa nachádzajú pamätné tabule venované obetiam augustovej okupácie aj na ďalších miestach Slovenska, avšak pri týchto sa nekonajú pravidelné pietne spomienky. Platí to o pamätnej tabuli v Detve, kde sa komemorácie konajú vďaka miestnej pobočke organizácie Politickí väzni – Zväz protikomunistického odboja – Tretí odboj a osobitne predsedníčke lučeneckej pobočky tejto organizácie Elene Krčmárikovej, ktorej manžel a Štefana Zdechovana zastrelili okupanti v auguste 1968

v Detve. V Rožňave na východnom Slovensku pripomína smrť robotníka Štefana Ciberaja malý pomník pri predajni jedného z nadnárodných obchodných reťazcov, ktorý tu dali postaviť jeho pozostalí. Oficiálne pietne spomienky sa však pri ňom nekonajú, hoci pôvodne bol pamätník zriadený aj s touto myšlienkou.¹²

Špecifická je v tomto smere situácia v Košiciach, kde prebiehali v auguste 1968 najintenzívnejšie protesty proti okupácii na Slovensku, ktoré si vyžiadali celkovo sedem ľudských životov. Pôvodná pamätná tabuľa, ktorej autorom bol známy košický sochár Arpád Račko, tu bola osadená už v roku 1968, v období takzvanej normalizácie

Odhalenie pamätnej tabule s menami deviatich košických obetí okupácie na Hlavnej ulici v Košiciach v auguste 2013 v réžii primátora Richarda Rašiho (foto košicednes.sk, Jana Vargová)

<http://www.kpvs.sk/foto-BA218.asp>.

11 Pozri Pietna spomienka v Poprade pri príležitosti 50. výročia okupácie 21. augusta 1968. In: Svetové združenie bývalých politických väzňov [online]. [Cit. 2019-11-30.] Dostupné na: <http://www.szcpv.org/18/21august.html>.

12 Archív autora, záznam rozhovoru s pani Jarmilou Jánošíkovou, dcérou Štefana Ciberaja, v Rožňave 31.7.2018.

Pamätná tabuľa obetí okupácie na Hlavnej ulici v Košiciach s vyškriabaným menom dôstojníka Štátnej bezpečnosti Jána Bajtoša, ktorého zastrelil sovietsky zbeh v septembri 1968 (foto košicednes.sk, Jana Vargová)

však bola z politických príčin odstránená. Obnovená bola po roku 1991, kedy sa však viedli spory o jej obsah. Pre viacerých miestnych aktivistov boli problematické mená obetí uvedené na pamätnej tabuli. Na štyridsiate piate výročie augustovej okupácie v roku 2013 na Hlavnej ulici v Košiciach odhalil vtedajší primátor mesta Richard Raši novú pamätnú tabuľu. Napriek tomu, že vtedy dokonca zriadil odbornú komisiu na posúdenie počtu obetí, prišlo počas samotného odhalenia pamätnej tabule k vášnivým diskusiám v priestoroch, kde sa podujatie uskutočnilo. Miestnym aktivistom na čele s výtvarníkom Petrom Kalmusom, ktorí sa dožadovali osadenia pôvodnej pamätnej tabule, vadila použitá metodika počítania obetí. Na pamätnú tabuľu sa tak dostali mená celkom deviatich obetí vrátane tých, ktoré zahynuli po 21. auguste alebo na následky zranení utrpených 21. augusta.¹³ Najväčším problémom bolo uvedenie mena dôstojníka Štátnej bezpečnosti Jána Bajtoša, ktorý bol v septembri 1968 paradoxne zastrelený na svojej chate sovietskym vojenským zbehom. Išlo teda o nepriamu obeť vojenskej invázie z 21. augusta 1968.

Problematická je tiež pamätná tabuľa venovaná Petrovi Legnerovi, ktorého okupačné vojská zastrelili 22. augusta 1968, umiestnená v Bratislave na Námestí SNP. Nápis na tabuli obsahuje závažnú chybu, keď uvádza zlý dátum Legnerovho úmrtia (21. august 1968), a zároveň opomíňa meno druhej obeť streľby na námestí – Jána Szvityela,

13 Pozri k tomu JESENSKÝ, Mikuláš: Odhalenie tabule obetiam okupácie v Košiciach sprevádzali vášne. In: *Košice Korzár / Sme.sk* [online], 21.08.2013 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://kosice.korzar.sme.sk/c/6908940/odhalenie-tabule-obetiam-okupacie-v-kosiciach-sprevadzali-vasne.html>.

ktorý ťažkým zraneniam podľahol v nemocnici v novembri 1968. Miesto je späť s dlhou komemoračnou tradíciou. Na budove vtedajšej Hlavnej pošty bola krátko po 22. auguste 1968 osadená pamätná tabuľa pripomínajúca Petra Legnera, ktorú vytvoril akademický maliar a sochár Tibor Bártfay. Táto tabuľa však bola v rokoch takzvanej normalizácie odstránená. Po nepokojoch na prvé výročie vojenskej invázie totiž Štátna bezpečnosť vyhodnotila lokalitu, kde prišiel Peter Legner o život, ako „nebezpečné miesto a ohnisko“, na ktorom by mohlo prísť k „narušeniu verejného poriadku“. Napriek tomu, že miesto bolo strážené príslušníkmi Verejnej bezpečnosti, došlo práve v jeho okolí v auguste 1969 k veľkým protestom zhromaždených ľudí potom, ako im bezpečnostné orgány zabránili položiť kvety na dlažbu,

kde Peter Legner zomrel. Skupina mladých ľudí sa napriek odporu príslušníkov ZNB pokúsila položiť kvety priamo k pamätnej tabuli, čo vyústilo do brutálneho zásahu bezpečnosti, ktorá sa pokúsila prítomných za skandovania davu „Husákovo gestapo!“ rozohnať obuškami.¹⁴ Práve Námestie SNP v Bratislave a priestory pred pamätnou tabuľou Petra Legnera boli slovenským epicentrom udalostí 21. augusta 1969, pričom v dôsledku demonštrácie bolo zaistených viac ako štyridsať osôb.¹⁵

Ďalšia pamätná tabuľa, dnes pre verejnosť takmer neznáma a ťažko dostupná, bola Petrovi Legnerovi odhalená za účasti vtedajšej podpredsedníčky Slovenskej národnej rady Olgy Keltošovej 20. septembra 1990 v budove Stredného odborného učiliska chemického v Bratislave-Vlčom hrdle, ktorú Legner kedysi navštevoval. Pracovníci jeho bývalej školy si touto formou pripomenuli svojho tragicky zosnulého žiaka.¹⁶ Pamätník sa momentálne nachádza v interiére školy, nie je však známe, žeby sa pri ňom odohrávali pietne akty. Je to však doteraz jediný známy pamätník obeti augustovej okupácie na Slovensku, ktorý nie je inštalovaný priamo na mieste jej tragickej smrti.

Pamätná doska na budove Slovenskej pošty na Námestí SNP v Bratislave pripomína smrť Petra Legnera. Miesto sa stalo dejiskom búrlivých protestov v auguste 1969. Uvedený dátum je ale mylný, Legner bol zastrelený 22. augusta 1968 (foto Ústav pamäti národa, Andrea Púčíková)

14 OTTMAR, Vojtech: *Podvratník*. Trnava, B-print 1996, s. 218–220.

15 Pozri TŮMA, Oldřich – JAROŠ, Oldřich – KOUDELKA, František – NOSKOVÁ, Alena (ed): *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, Maxdorf 1996, s. 189, dokument 52 – Souhrnná zpráva Federálního informačního systému k situaci 21. 8. večer.

16 Meno Petra Legnera. In: *Večerník* (21.9.1990), s. 1. Pozri aj *Archív Ústavu pamäti národa* (Bratislava), osobný fond Peter Legner, škatuľa 1, inventárne číslo 9, Pozvánka riaditeľstva Stredného odborného učiliska chemického na spomienku a odhalenie pamätnej dosky Petrovi Legnerovi.

Hrob Jozefa Leváka, ktorý sa pokúsil vlastným telom zastaviť sovietske tanky, vo Zvolene (foto aktuality.sk)

Z hľadiska pamäťovej politiky na Slovensku a miesta obetí v nej je špecifický prípad robotníka Jozefa Leváka zo Zvolena, ktorý sa v auguste 1968 pokúsil zastaviť prechádzajúce tanky zúfalým gestom odporu: kľakol si pred ne. Hoci tento typ protestu poznáme z dokumentov z viacerých miest Slovenska, len vo Zvolene mal fatálne následky. Na počesť tohto Levákovho činu je vo Zvolene na Námestí SNP od roku 2006 osadená pamätná tabuľa, vyrobená bratislavským výtvarníkom Františkom Guldanom. Pri tejto tabuli sa nepravidelne konajú pietne spomienky. Čin Jozefa Leváka jednako v slovenskej spoločnosti, ani na miestnej úrovni, nerezonuje ani zďaleka tak, ako by si zaslúžil.

Hovorkyňa mesta Zvolen na otázku novinárov, prečo meno Leváka nefiguruje medzi osobnosťami mesta, poskytla nasledujúce vysvetlenie: „Niektorí očití svedkovia tvrdia, že pán Jozef Levák zomrel za zvláštnych okolností a jeho konanie nebolo celkom trizlivé. To je zrejme aj dôvod, prečo nie je medzi osobnosťami mesta, alebo prečo nemá veľkolepejšie miesto odpočinku. Nič to však nemení na tom, že zahynul pod kolesami tanku, čo je hrozná smrť.“¹⁷ Prípad Jozefa Leváka bol v súvislosti s päťdesiatym výročím augustových udalostí široko medializovaný,¹⁸ preto existuje nádej, že mesto Zvolen zmení svoj postoj. Vzhľadom na situáciu Levákovskej rodiny totiž hrozí, že o jeho hrob, už v súčasnosti nenápadný, sa nebude mať kto starať. Ďalšia pietna spomienka sa koná v neďalekom Sliachi pri pamätníku, ktorý pripomína odchod sovietskych vojsk z bývalého Československa.

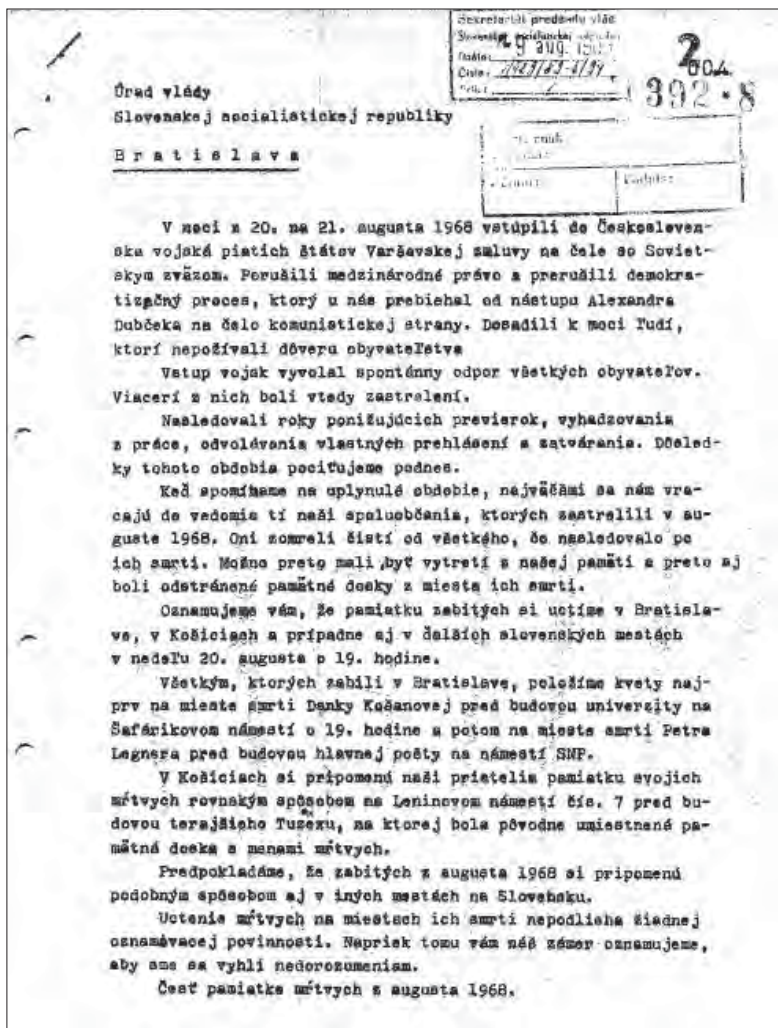
Je iste špecifické, že dôstojné pripomenutie obetí augustovej invázie sa po jedenadvadsiatich rokoch stalo spúšťačom posledného politického procesu „normalizačného“ Československa, známeho ako proces s bratislavskou pätkou.¹⁹ Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Vladimír Maňák, Hana Ponická a Anton Selecký boli zatknutí len preto, že chceli v auguste 1989 položením vencov a zapálením sviečok uctiť obeť okupácie. Proces sa skončil zároveň s pádom komunistického režimu

17 Citované podľa: SLIZ, Martin: August '68: Pred 50 rokmi rozmliaždil Jozefa Leváka vo Zvolene sovietsky tank: In: Aktuality.sk [online], 20.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/616146/august-68-pred-50-rokmi-rozmliazdil-jozefa-levaka-vo-zvolene-sovietsky-tank/>.

18 Zabudnutý hrdina augusta 1968 Jozef Levák († 38): Tank chcel zastaviť vlastným telom. In: Nový čas: Nezavislý denník [online], 18.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://www.cas.sk/clanok/730212/zabudnuty-hrdina-augusta-1968-jozef-levak-38-tank-chcel-zastavit-vlastnym-telom/>.

19 Pozri k tomu JAŠEK, Peter: Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku: Perzekúcie členov bratislavskej pätky na jeseň 1989. In: *Pamäť národa*, roč. 10, č. 3 (2014), s. 33–59; MARUŠIAK, Juraj: Bratislavská päťka. In: BYSTRICKÝ, Valerián – ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.): *Storočie procesov: Súdny, politika a spoločnosť v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava, Veda 2013, s. 241–258.

v novembri 1989 oslobodením aktivistov. Tieto udalosti len poukazujú na dôležitosť a význam pamätných miest vo verejnom priestore.

List piatich slovenských disidentov Úradu vlády Slovenskej republiky, v ktorom Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Vladimír Maňák, Hana Ponická a Anton Selecký oznamujú úmysel položiť 20. augusta 1989 kvety na miesta obetí sovietskej okupácie v Bratislave. Toto gesto sa stalo zámenkou pre posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku (repro Archív Ústavu pamäti národa)

Protikladné pripomínanie politikov roku 1968

Popri dátume 21. augusta hrá významnú úlohu v slovenskej kolektívnej pamäti pripomínanie politických osobností, ktoré zohrali výraznú úlohu v udalostiach roku 1968. Medzi nimi jednoznačne najvýznamnejšie postavenie má symbol roku 1968, „ľudská tvár socializmu s ľudskou tvárou“ Alexander Dubček (1921–1992). Nielen, že sa pravidelne umiestňuje na popredných priečkach medzi najuznávanejšími slovenskými osobnosťami,²⁰ ale na uctenie jeho pamiatky dbali aj slovenskí zákonodarcovia. Dvadsiateho tretieho októbra 2008 prijala Národná rada Slovenskej republiky Zákon o zásluhách Alexandra Dubčeka (zákon č. 432/2008 Z. z.), ktorý vo svojom prvom paragrafe hovorí: „Alexander Dubček sa mimoriadne zaslúžil o demokraciu, o slobodu slovenského národa a o ľudské práva.“²¹ Námestie, na ktorom sídli Národná rada, nesie meno Alexandra Dubčeka, a pomenovania po ňom nesú viaceré ulice a námestia nielen na Slovensku, ale aj po celom svete. Dubček má dokonca v zahraničí aj viaceré pamätné tabule, napríklad v Ríme na Piazza Alexander Dubček v blízkosti talianskeho ministerstva zahraničných vecí. Platí, že Dubček je najznámejším Slovákom vo svete – a spoločne s Milanom Rastislavom Štefánikom tiež oficiálne „najpropagovanejším“. Dubčekovu pamiatku si tematickou výstavou, kolujúcou po slovenských zastupiteľských úradoch v zahraničí, oceňuje aj Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky.²² Budovanie jeho pamätníkov na Slovensku sa doteraz nikdy nestretlo s verejnou kontroverziou a je všeobecne akceptované.

Kým Alexander Dubček sa po páde komunistického režimu v roku 1989 dočkal všeobecného uznania, Vasil Biľak (1917–2014) ako popredný predstaviteľ dogmatického krídla v Komunistickej strane Československa, známy kolaborant a signatár smutne známeho pozývacieho listu sa „tešil“ tak v období „normalizácie“, ako aj po páde režimu skôr opovrhnutiu. O to väčším šokom boli udalosti z roku 2015, keď v jeho rodnej obci Krajná Bystrá predstavitelia miestnej samosprávy a Komunistickej strany Slovenska odhalili Biľakovi pamätnú tabuľu a bustu pred miestnym kultúrnym domom. Na pamätnej tabuľi si návštevníci môžu prečítať nasledujúci text: „V obci Krajná Bystrá sa narodil 11. 8. 1917 dr. Vasiľ Biľak, čelný funkcionár Komunistickej

20 Pozri napr. TASR: Z novodobých dejín Slováci vyzdvihujú najviac SNP, Česi Nežnú revolúciu. In: *Pravda* [online], 11.06.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/472869-z-novodobych-dejin-slovaci-vyzdvihuju-najviac-snp-cesi-neznu-revoluciu/>. Podľa prieskumov Národného osvetového centra obsadil Dubček druhé miesto medzi pozitívne hodnotenými osobnosťami, hneď za Ľudovítom Štúrom a tesne pred Milanom Rastislavom Štefánikom (pozri MRVA, Marianna: *Kultúrna a hodnotová orientácia obyvateľov Slovenskej republiky: Správa z výskumu* [online]. Národné osvetové centrum 2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <http://www.nocka.sk/wp-content/uploads/2018/09/sprava-noc9.pdf>).

21 Zákon č. 432/2008 Z. z. In: *Epi.sk* [online], *Zbierky zákonov SR*, ročník 2008 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <http://www.epi.sk/zz/2008-432>.

22 Pozri napr. Výstava „Alexander Dubček – ľudská tvár politiky“ v nemeckom Lipsku. In: *Ústav pamäti národa* [online]. [Cit. 2019-11-30.] Dostupné na: <https://www.upn.gov.sk/vystava-alexander-dubcek-%E2%80%93-ludska-tvar-politiky-v-nemeckom-lipsku/>.

Hrob Alexandra Dubčeka na cintoríne v Slávičom údolí v Bratislave (foto Ústav pamäti národa, Andrea Púčíková)

strany Československa, poslanec FZ ČSSR. Zaslúžil sa v rokoch 1950 – 1988 o rozvoj východného Slovenska.“ Pod bustou svieti nápis: „Pravda zostane pravdou.“ Len pre zaujímavosť treba spomenúť, že slávnosť odhalenia pamätníka sa odohrala 22. februára, pripomínajúc tak skôr smutné výročie „Vítazného februára“, teda komunistického štátneho prevratu z roku 1948 (v komunistickom Československu sa pripomínal 25. februára), než prvé výročie smrti Vasilu Biľaka (6. februára).²³

Ťažko možno ponechať bez komentára texty, ktoré sa rozhodli autori napísať na pamätník. Ak si aj odmyslíme chybu v krstnom mene (Biľak sa všade písal ako Vasil, nie Vasil'), je zarážajúce, akú výpovednú hodnotu o Biľakovom živote má skutočnosť, že bol poslancom Federálneho zhromaždenia ČSSR – osobitne preto, že doňho nebol nikdy zvolený v demokratických voľbách, ale na jednotnej kandidátke, a jeho mandát mal preto maximálne pochybný charakter. Uviesť na pravú mieru treba aj zásluhy Biľaka o východné Slovensko. Netreba zabúdať, že v druhej polovici päťdesiatych rokov pôsobil ako tajomník Krajského výboru KSS v Prešove, kde medzi jeho hlavné aktivity patrila napríklad smutne známa násilná kolektivizácia poľnohospodárstva, prinášajúca rozpad tradičných štruktúr, ako aj vlnu krutých postihov všetkých, ktorí nechceli dobrovoľne odovzdať svoj majetok formujúcim sa jednotným roľníckym družstvám. Ako vyslovená provokácia pre každého slobodne zmýšľajúceho človeka potom musí vyznieť nápis pod bustou „Pravda zostane pravdou“. Ide o parafrázu nadpisu knižnej publikácie obsahujúcej

²³ K tejto kauze pozri JAŠEK, P.: *Vasil Biľak*, s. 168–170 (pozri pozn. 5).

Pomník Vasila Biľaka, odhalený vo februári 2015 v rodnej obci Krajná Bystrá na východnom Slovensku a opatrený oslavným nápisom, vzbudil vlnu nevole a bol demonštratívne postriekany červenou farbou (foto Denník N)

výber prejavov Vasila Biľaka z obdobia od októbra 1967 do decembra 1970,²⁴ teda práve z mesiacov, v ktorých Biľak ako jeden zo signatárov takzvaného pozývacieho listu a popredných kolaborantov aktívne spolupracoval s okupačnou mocnosťou a zaslúžil sa o nastolenie „normalizačného“ režimu, ktorý systematicky likvidoval výdobytky demokratizačného procesu. Medzi tie patrila aj sloboda slova, na ktorú sa často odvolávali iniciátori odhalenia pamätníka. Práve v tomto období Biľak ako vrcholný funkcionár (tajomník Ústredného výboru KSČ) riadil čistky v komunistickej strane, kedy hlavným hodnotiacim kritériom bol postoj k okupácii vojskami Varšavskej zmluvy v roku 1968.

Odhalenie pamätníka bolo pritom od začiatku spojené s negatívnymi reakciami. Popri protestoch pamätových inštitúcií – v tomto prípade došlo k zhode všetkých relevantných pracovísk na Slovensku, ako aj organizácií politických väzňov – a odsúdení v médiách bola azda najvýraznejšou akcia košických výtvarníkov a performerov Ľuboša Lorenza a Petra Kalmusa, ktorí pamätník natreli červenou farbou a nápisom „Sviňa“. Lorenz potom svoj čin komentoval slovami: „Vlastizradcom

24 BILAK, Vasil: *Pravda zostala pravdou: Prejavy a články. Október 1967 – december 1970*. Bratislava, Pravda 1971.

patria rozsudky a tresty, nie pomníky a busty.²⁵ Dôsledkom odhalenia pamätníka a jeho následného poškodenia bola séria podaných žalôb a súdnych procesov, v rámci ktorých najskôr súdy riešili obvinenia zo spáchania trestných činov podpory a propagácie skupín smerujúcich k potlačeniu základných práv a slobôd, popieraní a schvaľovania holokaustu a zločinov politických režimov, ako aj výroby, rozširovania a prechovávaní extrémistických materiálov (na podnet poslancov Petra Osuského, Ondreja Dostála, Juraja Petroviča a Ivana Kuhna), kým iniciátori pamätníka (miestna pobočka komunistického strany) žalovali výtvarníkov vo veci trestného činu poškodzovania cudzej veci.²⁶ Súdne spory v tejto kauze dodnes nie sú kvôli početným odvolaniam uzavreté a poukazujú na problematické miesto v pamäťovej politike na Slovensku.

V súvislosti s komemoračnými aktivitami vzťahujúcimi sa k roku 1968 sa patri spomenúť ešte pamätnú tabuľu na Štúrovej ulici v Bratislave, ktorá pripomína časopis *Kultúrny život*. Ten bol v šesťdesiatych rokoch významným publicistickým fórom demokratizácie na Slovensku a pamätná tabuľa pripomína miesto, kde sídlila jeho redakcia, týmto textom: „Stal sa dielňou slobodného myslenia a tvorivosti, rodila sa v nej odvaha k zodpovednosti, ktorá otvárala cestu nezávislosti milovaného Slovenska.“²⁷ Ide o ojedinelú pamätnú tabuľu, ktorá pripomína demokratizačný proces na Slovensku v šesťdesiatych rokoch.

Umelecká tvorba

S výnimkou divadelných predstavení z nedávnej minulosti nachádza rok 1968 na Slovensku len slabú umeleckú odozvu. V tomto smere azda najväčší celospoločenský dosah má filmové a divadelné umenie, pričom osobitne filmy môžu intenzívne zapôsobiť aj na mladých ľudí. Situácia na Slovensku v tejto sfére jednako silno kontrastuje s Českou republikou, kde bolo nakrútených viacero dnes už kultových filmov, ktoré pomáhajú upevňovať kolektívnu pamäť o udalostiach roku 1968. Za všetky spomeňme komédiu *Pelíšky* (1999, režisér Jan Hřebejk), filmový muzikál *Rebelové* (2001, réžia Filip Renč) alebo tematický šiesty diel výpravného dokumentárno-dramatického seriálu Českej televízie *České století*, venovaný politickým

-
- 25 Pozri DEBNÁR, Ján: Útok na pamätník Vasiľa Biľaka: Aktivisti ho pomaľovali červenou. In: *Aktuality.sk* [online], 22.02.2015 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/271026/utok-na-pamatnik-vasila-bilaka-aktivisti-ho-pomalovali-cervenou/>; MIKUŠOVIČ, Dušan: Biľakov nový pomník v noci postriekali červenou farbou. In: *Denník N* [online], 22.02.2015 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/54944/bilakov-novy-pomnik-v-noci-postriekali-cervenou-farbou/>.
- 26 Pozri HUDÁK, Mario: Kalmus vyhral súd s komunistami o poškodenej Biľakovej buste. In: *Přešov Korzár / Sme.sk* [online], 20.05.2016 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://presov.korzar.sme.sk/c/8191680/kalmus-vyhral-sud-s-komunistami-o-poskodenej-bilakovej-buste.html>.
- 27 Pozri *Kultúrny život* (časopis). In: *Wikipédia: Slobodná encyklopédia* [online]. Naposledy aktualizované 15.05.2013 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: [https://sk.wikipedia.org/wiki/Kult%C3%BArny_%C5%BEivot_\(%C4%8Dasopis\)](https://sk.wikipedia.org/wiki/Kult%C3%BArny_%C5%BEivot_(%C4%8Dasopis)).

a morálnym dilemám československých politikov v auguste 1968 a nazvaný *Musíme se dohodnout* (2014, réžia Robert Sedláček).

V porovnaní s tým je slovenská filmová produkcia značne slabšia, pričom väčšiu pozornosť vzbudil v poslednej dobe film venovaný Alexandrovi Dubčekovi s názvom *Dubček – Krátka jar, dlhá zima* (2018, réžia Laco Halama). Príznačné je, že ani jeho recenzie neboli príliš priaznivé, a ako konštatovali viacerí žurnalisti, nedočkal sa spustenia verejnej diskusie či už o Dubčekovi, alebo v širšom zmysle o roku 1968.²⁸ Podobné je to aj v prípade dramatickej tvorby. V nedávnej dobe viacej zaujalo iba predstavenie *#Dubček*, uvedené počiatkom roka 2018 v bratislavskom Divadle Aréna. Ani táto hra dramatika a režiséra Viliama Klimáčka, ktorý spolu s Lubošom Jurfkom napísal scenár k spomenutému filmu o Dubčekovi, sa však nedočkala veľmi priaznivej recepcie.²⁹

Práve umelecká scéna tak zostáva dlžníkom širokej verejnosti pri spracovaní tematiky udalostí roku 1968 na Slovensku. To je o to viac zarážajúce, že práve vtedajšie udalosti ponúkajú množstvo zaujímavých a málo známych príbehov, ktoré by sa hodili ako námety na spracovanie pre filmárov, divadelníkov, výtvarníkov či spisovateľov. Ostáva dúfať, že k tomu čas ešte len dozreje.

Stopy päťdesiateho výročia v pamäťovej politike na Slovensku

Práve na päťdesiate výročie, ktoré výrazne rezonovalo v augustových dňoch roku 2018, sa všetky relevantné médiá (vrátane bulvárnych) na Slovensku venovali téme okupácie krajiny vojskami Varšavskej zmluvy. V priestoroch Univerzity Komenského sa popri prezentácii publikácie o Alexandrovi Dubčekovi (išlo o vyššie spomenutú knihu Historického ústavu Slovenskej akadémie vied s názvom *Dubček*) konala pietna spomienka na obete okupácie. Súčasťou podujatia bol aj predaj pamätných diel pripomínajúcich rok 1968, o ktorých vydanie sa zaslúžilo občianske združenie Camera Obscura. Konkrétne išlo o suvenírovú bankovku (s nominálnou hodnotou 0 €), zberateľskú mincu (autor Patrik Kovačovský), pamätnú medailu (vyrobila Mincovňa Kremnica) a poštovú známku (vydavateľ Slovenská pošta, autor akademický maliar Rudolf Cigánik).³⁰ Leitmotívom týchto diel bola známa fotografia Ladislava Bielika *Muž s odhalenou hruďou*. Podujatie sa stretlo s mimoriadnym záujmom verejnosti.

28 Pozri napr. Zaužívaný obraz Dubčeka nový film nenarušil. In: *Konzervatívny denník Postoj* [online], 25.04.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://www.postoj.sk/32691/zauzivany-obraz-dubceka-novy-film-nenarusil>.

29 Z recenzií pozri napr. MIŠOVIC, Karol: Poďme sa porozprávať o Alexandrovi Dubčekovi. In: *Pravda* [online], 23.03.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://kultura.pravda.sk/divadlo/clanok/463315-recenzia-podme-sa-porozpravat-o-alexandrovi-dubckovi/>.

30 Pozri Pamätné diela k augustu 1968: Zberateľská bankovka, minca, medaila aj známka. In: *Zaujímavé novinky* [online], 09.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://zn.sk/pamatne-diela-august-1968-zberatelja/>.

K päťdesiatemu výročiu okupácie vydala Slovenská pošta pamätnú poštovú známku s ikonickou fotografiou Ladislava Bielika Muž s odhalenou hruďou z augusta 1968 (autor akademický maliar Rudolf Cigánik)

Medzi pripomienkami polstoročného výročia roku 1968 rezonovala v širokej verejnosti aj tematická výstava Ústavu pamäti národa „August 1968: Nádeje a vytriezvenia“. Výstava mala vernisáž v priestoroch Slovenského rozhlasu, pričom jej súčasťou bolo aj vyhlásenie súťaže o najlepšiu fotografiu z augusta 1968, do ktorej sa zapojili poslucháči Slovenského rozhlasu.³¹ Veľkej pozornosti verejnosti sa tešila aj exteriérová výstava „Invázia August '68“, ktorá bola inštalovaná pred Prezidentským palácom v centre Bratislavy a na ktorej mohli záujemcovia vidieť fotografie Ladislava Bielika z Bratislavy a Josefa Koudelku z Prahy.

Okrúhle výročie invázie podrobne pripomínali aj slovenské médiá, najmä v dňoch 20. a 21. augusta. Články a reportáže popri „tradičných“ témach, akými sú podiel a zodpovednosť slovenských predstaviteľov na vtedajších historických udalostiach,³² kolaborácia niektorých straníckych predstaviteľov a podpísanie

31 Pozri Výstavy v Slovenskom rozhlase pripomínajú inváziu vojsk Varšavskej zmluvy. In: Ústav pamäti národa [online]. [Cit. 2019-11-30.] Dostupné na: <https://www.upn.gov.sk/sk/vystavy-v-slovenskom-rozhlase-pripominaju-invaziu-vojsk-varsavskej-zmluvy/>.

32 Pozri GÁLIS, Tomáš – MORVAY, Peter: Mýty o '68: Alexander Dubček nebol demokrat. In: *Denník N* [online], 19.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1209396/myty-o-68-dubcek-nebol-demokrat-podcast/>; DVOŘÁKOVÁ, Helena: Spor o Dubčeka: Patri na nebesá alebo pod čiernu zem? In: *Pravda* [online], 19.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://zurnal.pravda.sk/spolocnost/clanok/480613-spor-o-dubceka-patri-na-nebesa-alebo-pod-ciernu-zem/?>.

takzvaného pozývacieho listu³³ či vojenské aspekty operácie „Dunaj“, sa v oveľa väčšej miere zamerali na príbehy obetí invázie aj na regionálnej úrovni,³⁴ na prejavy občianskeho odporu³⁵ či dôsledky vojenskej okupácie v podobe postupného nastolenia „normalizačného“ režimu, straty občianskych slobôd, získaných v roku 1968, či masovej emigrácie.³⁶ Nechýbali ani články s podrobnou rekonštrukciou udalostí spred päťdesiatich rokov³⁷ či snaha o hľadanie paralel so súčasnou situáciou. Priestor v médiách dostali aj známe osobnosti, najmä z umeleckej oblasti, ktoré rozprávali o svojich zážitkoch spred päťdesiatich rokov. Seriál diskusií v rámci projektu Rozhlasu a televízie Slovenska *SK dejiny* priblížil v piatich častiach³⁸ poznatky historikov aj širokej verejnosti.

Záverom

V pamätovej politike na Slovensku majú udalosti roku 1968 dôležité miesto. Ako obdobie, ktoré je ešte živé v spomienkach stoviek tisíc pamätníkov, prirahuje tento rok pozornosť nielen svojim dejinným významom, ale aj podielom Slovákov na čele s Alexandrom Dubčekom na jeho kľúčových udalostiach. Zodpovedá tomu aj pamäťová stopa, ktorá udalosti roku 1968 približuje najmä cez prizmu augustovej okupácie s desiatkami nevinných obetí z radov civilného obyvateľstva, cez pozitívne

33 Pozri BALÁZS, Marián: Príbeh pozývacích listov. In: *Denník N* [online], 19.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1209397/pribeh-pozyvacic-listov/>.

34 Za všetky pozri napr. FURMANÍK, Martin: Okupácia v Auguste 1968 tragicky zasiahla aj Spiš. In: *Spiš Korzár / Sme.sk* [online], 21.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://spis.korzar.sme.sk/c/20895951/okupacia-v-auguste-1968-tragicky-zasiahla-aj-spis.html>; TASR: Rozhlasové štúdio v B. Bystrici bolo v 1968 ostrovom slobodného slova. In: *Webmagazín Teraz* [online], 19.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <http://webmagazin.teraz.sk/zivot/rozhlasove-studio-v-b-bystrici-1968/9208-clanok.html>; KOPKA, Roman: Po okupácii ho preverovali: Horšie bolo, keď sa mstili na deťoch. In: *MY Turiec / Sme.sk* [online], 21.08.2019 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://myturiec.sme.sk/c/20894562/verme-ze-pravda-zvitazi-znel-hlas-slovaka-z-okupovaneho-rozhlasu.html>; NOVOTNÁ, Anna: Košičania na nich brali tehly z rozostavaného hotela, oni pálili ostrými. In: *Košice Korzár / Sme.sk* [online], 19.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://kosice.korzar.sme.sk/c/20893828/kosicania-na-nich-brali-tehly-z-rozostavaneho-hotela-oni-palili-ostrymi.html>.

35 Pozri KERN, Miro: Kameňmi a tehlymi proti Sovietom: Najväčší masaker bol v Košiciach. In: *DenníkN* [online], 20.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1207311/kamenmi-a-tehlymi-proti-sovietom-najvacsi-masaker-z-augusta-1968-bol-v-kosiciach/>.

36 Pozri HAKL, Róbert: Tanky ich vyhnali z Košíc, vrátili sa po desaťročiach. In: *Košice dnes* [online], 20.08.2018 [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <https://kosicednes.sk/udalosti/tanky-ich-vyhнали-z-kosic-mnohi-sa-vratili-po-desatrociach/>.

37 KRBATOVÁ, Lucia – BURČÍK, Matúš – VANYA, Boris: Minúta po minúte '68: Ako obsadili Československo. In: *SME* (21.8.2018), s. 2–6. Historickú rekonštrukciu invázie v podobe mimoriadneho online prenosu ponúkli 21. augusta 2018 pod názvom „Státisíce cudzích vojakov vtrhli do Československa“ na svojich webových stránkach *Hospodárske noviny* (<https://hnonline.sk>).

38 Jednotlivé časti boli rozdelené tematicky, aby pokrývali najdôležitejšie aspekty roku 1968.

vykresľovanie osobnosti Alexandra Dubčeka ako ľudského politika, snažiaceho sa humanizovať komunistický režim, a negatívne predstavovanie Vasila Biľaka ako prosovietskeho kolaboranta, uprednostňujúceho záujmy cudzej veľmoci nad túžbami obyvateľstva vlastného štátu.

Takto vytvorený naratív má svoj odraz v historiografii, publicistike, žurnalistike, umeleckých stvárneniach či osadzovaní verejného priestranstva pamätníkmi a bustami po celom Slovensku. Diskusia o pilieroch tohto naratívu jednako naráža aj na nesúhlasné reakcie a vyúsťuje do početných kontroverzií, ktoré v nejednom prípade končia súdnymi spormi. Tie jasne dokazujú, že pri spracovaní pamäťovej dimenzie historických udalostí a konania významných osobností čaká na zainteresovaných odborníkov stále veľký kus roboty, aby sa zápasy o historickú pamäť preniesli zo súdnych siení na pódia odborných podujatí a stránky rešpektovaných webových stránok a časopisov.

Pôvodná pamätná tabuľa obetí augustovej okupácie na budove Komen-ského univerzity na Šafárikovom námestí v Bratislave bola osadená ešte v roku 1968. Ľudia si k nej chodili pripomínať tragické udalosti zapálenými sviečkami (foto Archív Jozefa Michaláča)

Materiály

Ukrajinský faktor pražského jara?

*Petro Šelest a československý rok 1968 ve světle dokumentů
tajné bezpečnosti Ukrajinské SSR*

Luboš Veselý

Generálmajor Sovětské armády ukrajinského původu Pjotr Grigorjevič Grigorenko (Petro Hryhorevyč Hryhorenko),¹ veterán bojů s Japonskem v Mandžusku a druhé světové války a jeden z prvních sovětských disidentů, jenž se v roce 1976 stane spoluzakladatelem Moskevské helsinské skupiny a Ukrajinské helsinské skupiny, předal 29. července 1968 na československém velvyslanectví v Moskvě dopis, který by se dal – podobně jako známější list ruského spisovatele a politického vězně Anatolije Tichonoviče Marčěnka² – označit za varování před intervencí Sovětské armády, byť poněkud nepřímé. Dle vlastních vzpomínek v dopise, který se k tehdejšímu

1 U veřejně známých osobností ukrajinského původu uvádíme v závorce za ruským zněním jména jeho ukrajinskou podobu. Výjimku děláme u hlavního protagonisty článku Šelesta, jehož křestní jméno – vzhledem ke zřetelné ukrajinské sebeidentifikaci nositele – píšeme ve znění Petro (namísto ruského Pjotr). U dalších osob ukrajinského původu, jež se vyskytují v citovaných sovětských dokumentech a o nichž nemáme bližší informace, ponecháváme původní podobu jejich jména.

2 Otevřený dopis Anatolije Marčěnka světovému tisku na podporu pražského jara. In: MARČENKO, Anatolij: *Žij jako všichni*. Praha, Revolver Revue 1990, s. 110–116. Dostupné také online z webové stránky Ústavu pro studium totalitních režimů: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/pamet-a-dejiny/rok68/dopis.pdf>.

československému vedení pravděpodobně nikdy nedostal, Grigorenko psal: „Nemyslím si, že skuteční komunisté budou zasahovat do vašich ušlechtilých snah, a ještě více nevěřím v možnost sovětského zásahu. Brežněv je komunista a k tomu ještě je i voják. Chápe, že Československo může velmi snadno zmařit sovětskou invazi. Je nutné pouze obsadit hlavní silnice z NDR, Polska a SSSR a zajistit obranu letišť. Maďarsko může být snadno zastaveno jednoduchou hrozbou odvetných opatření. Brežněv chápe, že to vše by znamenalo válku, která je za současné situace pro SSSR neméně nebezpečná než pro Československo.“³ Před cestou na československou ambasádu v Moskvě údajně disidentovi a zastánci Čechenců, Ingušů a Krymských Tatarů Alexeji Jevgrafoviči Kostěrinovi řekl, že „Brežněv, ačkoli je hlava dubová, válku nebude riskovat. Všechny jeho naděje mohou spočívat jen v momentu překvapení. Válka je pro něj šílenství, zejména proto, že československá armáda je ve východní Evropě nejschopnější a lidé, jak jsme viděli, jednohlasně podporují svou vládu. Vojenské dobrodružství za takových podmínek může stát Brežněva i jeho vládu hlavu. Československý odpor může podnítit antiimperialistické odstředivé síly v NDR, Polsku, a dokonce i v Sovětském svazu.“⁴

Ukrajinský faktor

Generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Leonid Iljič Brežněv nepatřil k těm členům sovětského vedení, kteří intervenci prosazovali, a otázka proč a na základě čeho se pro ni nakonec rozhodl, zůstává i dnes předmětem diskusí; mimo jiné proto, že doposud nejsou přístupné materiály, z nichž by vyplývalo, jaké informace měl v rozhodující době k dispozici on sám či tehdejší předseda Výboru státní bezpečnosti (*Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB) SSSR Jurij Vladimirovič Andropov. Díky otevřenosti ukrajinských archivů je ale možné popsat, s jakými informacemi pracoval první tajemník Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky a člen politbyra Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Petro Juchymovyč Šelest (Pjotr Jefimovič Šelest). Společně se svým předchůdcem v čele ukrajinských komunistů a předsedou prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Nikolajem Viktorovičem Podgorným (Mykola Viktorovyč Pidhornyj) patřil mezi sovětskými představiteli k největším zastáncům ozbrojené intervence do Československa. Šelest byl navíc politbyrem ÚV KSSS na počátku května 1968 pověřen udržováním kontaktů s takzvanými zdravými silami v Komunistické straně Československa a tajemník Ústředního výboru KSČ Vasil Biľak mu 3. srpna na veřejných záchodcích v Bratislavě v přítomnosti důstojníka KGB předal neslavně známý zvací dopis.⁵

3 Dopis se v českých archívech nepodařilo objevit. Cituji ve vlastním překladu dle: GRIGORENKO, P. G.: *V podpole možno vstretit tolko krys...* New York, Dětiněc 1981. Dostupné také online z: <http://militera.lib.ru/memo/russian/grigorenko/index.html>.

4 *Tamtéž*.

5 Srv. KRAMER, Mark (ed.): *Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968*, část 1: *New Evidence from the Diary of Petro Shelest*. In: *Cold War International History Project*

Rodák z vesnice Andrijivka u Charkova (ročník 1908), jehož oba rodiče mluvili ukrajinsky, začal ve čtrnácti letech pracovat na železnici. Jako dvacetiletý byl přijat do Všesvazové komunistické strany (bolševiků) a postupně se vypracoval až na prvního tajemníka strany v Ukrajinské SSR, jímž byl v letech 1963 až 1972. Po svém odvolání z této funkce, v níž ho nahradil Vladimir Vasiljevič Ščerbickij (Volodymyr Vasylyjovyč Ščerbyckyj), zastával krátce úřad náměstka předsedy sovětské rady ministrů (vlády), načež v roce 1973 byl nucen odstoupit ze všech politických funkcí. Byl zaměstnán v leteckém průmyslu mimo území Ukrajiny, zažil pád komunismu i Sovětského svazu a zemřel v roce 1997 v Moskvě.

Od roku 1953 si Petro Šelest až do svého nuceného odchodu z vysoké sovětské politiky vedl deníky, které poté, co upadl v nemilost, ze strachu zakopal na zahradě své chaty. Po Brežněvově smrti je začal zpracovávat, vyšly však až po rozpadu Sovětského svazu roku 1995 v Moskvě.⁶ Autor přitom zdůraznil, že v dobových záznamech nedělal žádné změny, pouze je s pomocí historiků krátil, tak aby je bylo možné zveřejnit v jedné knize. Ačkoliv tento výběr byl nepochybně poznamenán jeho rivalitou s Leonidem Brežněvem a hořkostí porážky v tomto souboji,⁷ jedná se vzhledem k danému kontextu o cenný materiál, neboť Šelest se účastnil všech vrcholných sovětských jednání o situaci v Československu v roce 1968 a osobně se v této otázce silně angažoval.

Cílem této statě je prozkoumat roli Petro Šelesta ve formování sovětského postoje vůči Československu, a to jak s pomocí jeho deníkových záznamů, tak materiálů Výboru státní bezpečnosti Ukrajinské sovětské socialistické republiky, které mu byly jako prvnímu tajemníkovi ukrajinské komunistické strany adresovány. Byl první muž sovětské Ukrajiny stoupencem ozbrojeného zásahu proti pražskému jaru od samého počátku, anebo se jeho názor vyvíjel? Ovlivnily jej nějakým způsobem zprávy tajné služby? A nakolik významná pro utváření postoje Šelesta i celého sovětského vedení byla situace v samotné ukrajinské svazové republice?

Již americký historik studené války Mark Kramer v článku „Kreml, pražské jaro a Brežněvova doktrína“ tvrdí, že k přesvědčení, že změny v Československu ohrožují životní sovětské zájmy, dospěli členové politbyra na základě kombinace obav v oblasti politické, ideologické a vojenské.⁸ Zároveň již na počátku devadesátých let

Bulletin, č. 10. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center for Scholars 1998. Dostupné také online z: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin10_p6.pdf. Text zvacího dopisu v českém překladu i ruském originálu viz např. Zvací dopis v češtině: Text, který odstartoval krvavé události v srpnu 1968. In: *100+1 zahraničních zajímavostí* [online], 21.08.2018 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://www.stoplusjednicka.cz/zvací-dopis-v-cestine-text-ktery-odstartoval-krvave-udalosti-v-srpnu-1968>.

6 Srv. ŠELEST, Pjotr Jefimovič: ...*da ně sudimy buděť: Dněvníkovyje zapisi, vospominanija člena Politbjuro KPSS*. Moskva, Edition q 1995, s. 580.

7 Je to patrné třeba jen z názvů některých kapitol, jako „Začátek práce s L. I. Brežněvem – N. V. Podgornyj mně říkal: Nebuď před ním příliš upřímný“ nebo „Přitvrzení brežněvštiny – představení s velmi špatným scénářem“. Citace z Šelestova deníku v tomto článku přeložil autor.

8 KRAMER, Mark: *The Kremlin, the Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine*, s. 37. In: *archive.org* [online], 01.09.2009 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://archive.org/stream/TheKremlinThePragueSpringandtheBrezhnevDoctrinebyMarkKramer2009-09-01>.

zmiňoval „roli KGB“,⁹ „ukrajinský faktor“ a osobní úlohu Petro Šelesa a jeho ambice nahradit Brežněva v nejvyšší funkci mezi otázkami, které potřebují další výzkum.¹⁰ Potvrzuje také dřívější závěry Greye Hodnetta a Petro Potichného,¹¹ že existovala důležitá spojitost mezi situací na Ukrajině a událostmi v Československu, a doplňuje je tvrzením, že sovětské vedoucí činitelé v tuto spojitost věřili.¹² Vnitropolitické změny v Československu podle něj sovětská mocenská elita interpretovala jako velkou hrozbu pro soudržnost komunistického bloku a ještě více ji znepokojovalo riziko nákazy v různých oblastech Sovětského svazu, jak o tom svědčily pozitivní ohlasy pražského jara mezi studenty na Ukrajině a v dalších sovětských republikách.¹³ Kramer dále upozorňuje, že politbyro a sekretariát Ústředního výboru KSSS byly ve vztazích k Československu relativně málo závislé na stranických orgánech nižších úrovní a státních organizací a že informační tok vedl většinou shora dolů.¹⁴ Tím důležitější se jeví otázka, na základě jakých poznatků si členové politbyra utvářeli své názory a z nich plynoucí rozhodnutí. Petro Šelesa jako nejvyšší ukrajinský představitel měl mezi nimi unikátní pozici, už jen díky společné hranici Ukrajiny s Československem, intenzivním mezilidským kontaktům mezi oběma republikami i přítomnosti ukrajinské menšiny na východním Slovensku.

Naše obeznámenost s těmito předpoklady rozhodovacího procesu v sovětských politických kruzích vychází především z několika dokumentárních edic a dosud příliš nepokročila. Ke čtyřicátému výročí intervence byl v rusko-rakouské spolupráci vydán

První tajemník Komunistické strany Ukrajinské SSR Petro Šelesa (1908–1997) v únoru 1964 (foto Grigorij Vajl, TASS)

-
- 9 K působení KGB během okupace viz ŽÁČEK, Pavel: KGB a srpen 1968: Role sovětských „poradců“ při okupaci Československa. In: [SVOBODA, Libor (ed.)]: *Solitér: Pocta historikovi Václavu Veberovi*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, s. 307–337.
- 10 Viz KRAMER, Mark: The Prague Spring and the Soviet invasion of Czechoslovakia: New Interpretations. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 3. Washington D.C., Woodrow Wilson Center for Scholars 1993, s. 11. Dostupné také online z: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin3.pdf>.
- 11 HODNETT, Grey – POTICHNYJ, Petro: *The Ukraine and the Czechoslovak Crisis*. (Occasional Paper, č. 6.) Canberra, Department of Political Science, Research School of Social Sciences, Australian National University 1970.
- 12 KRAMER, M.: The Kremlin, the Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine [online], s. 36.
- 13 Tamtéž, s. 34 n.
- 14 Tamtéž, s. 20.

dvojjazyčný rusko-německý sborník obsahující 232 dokumenty, které většinou pocházejí z doby před srpnem 1968 a nezahrnují relevantní materiály Výboru státní bezpečnosti.¹⁵ O dva roky později spatřil světlo světa ruský výbor z tohoto sborníku, zahrnující 115 dokumentů.¹⁶ Ve stejném roce byl vydán sborník *Československé události očima KGB a MVD SSSR*,¹⁷ který opakuje sovětské stereotypy o pražském jaru jako pokusu o kontrarevoluci, podporovanou západními tajnými službami, přestože nepřináší jediný dokument, který by tuto domněnku jakkoli potvrdil. Jak píše ruský historik Vladimir Voronov, kromě toho, že k pramenům týkajícím se roku 1968 a Československa není volný přístup, „zveřejněné dokumenty nijak nepřibližují mechanismus formulace a schválení rozhodnutí o intervenci; o tom, jak se shromažďovaly, analyzovaly a vyšším instancím postupovaly údaje, které se staly základem pro schválení rozhodnutí o vojenském zásahu“ (na rozdíl například od potlačení maďarského povstání v roce 1956).¹⁸

Dokumenty KGB na Šelestově stole

V archivu dnešní ukrajinské kontrarozvědky (*Služba bezpečnosti Ukrajiny – SBU*) je přístupných několik desítek dokumentů vztahujících se k období pražského jara a prvních okupačních týdnů. Jedná se o zprávy zasílané Ústřednímu výboru Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky Výborem státní bezpečnosti USSR, které byly podepsány většinou jeho předsedou, výjimečně zástupcem. Naprostá většina z nich také obsahuje poznámku, že s informací byl seznámen první tajemník strany, a řada z nich byla postoupena na vědomí do ústředí celosvazového KGB do Moskvy. Záznamy o úkolování od strany a vlády k dispozici nejsou a odehrávalo se zřejmě ústně. Část z těchto dokumentů, dnes dostupných ve fondu Sekretariát KGB při Radě ministrů USSR (fond 16), publikoval na základě studia v Ústředním státním archivu veřejných organizací Ukrajiny (*Centralnyj deržavnyj archiv gromadnych objednaň Ukrajiny*), který spravuje také dokumenty Komunistické strany USSR, již před časem Mark Kramer ve vlastním překladu

15 KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr / Pražskaja vesna: Meždunarodnyj krizis 1968 goda*, sv. 2: *Dokumente / Dokumenty*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008. První svazek publikace tvoří příspěvky v mezinárodní autorské skladbě.

16 ČUBARJAN, Alexandr – KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja (ed.): *„Pražskaja vesna“ i meždunarodnyj krizis 1968 goda: Dokumenty*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Děmokrati-ja“ 2010.

17 ZDANOVIČ, A. A. – LAŠKUL, V. F. – MORUKOV, Ju. N. – TOTROV, Ju. Ch. (ed.): *Čechoslovackije sobytija 1968 goda glazami KGB i MVD SSSR: Sbornik dokumentov*. Moskva, Objediňonnaja redakcija Ministerstva vnutrennich děl Rossii 2010.

18 VORONOV, Vladimir: Čerez polveka posle vtorženija. In: *Russkij vopros* [online], 2018, č. 2 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <http://russiivopros.com/?pag=one&id=759&kat=5&csl=85>.

v *Cold War International History Project Bulletin*,¹⁹ další byly v roce 2010 zveřejněny v původním ruském znění na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů.²⁰ Podobně jako v Kramerově výboru, i zde se většina dokumentů týká období po invazi a obsahují zejména informace o reakcích ukrajinského obyvatelstva a postizích za psaní hesel, letáků či pouhé ústní vyjadřování nesouhlasu s vysláním armády do Československa. Částečně jsou tyto dokumenty zpracovány v několika článcích,²¹ z hlediska hodnocení situace v Československu a rozhodování o silovém řešení jsou však mnohem zajímavější dokumenty z doby před okupací, které zatím využity nebyly. V ukrajinském archivu se jich přitom nachází více než sedm desítek a poskytují zajímavý vhled do způsobu práce a myšlení KGB. Jakkoli je nutné brát v úvahu omezení vyplývající z povahy dokumentů, jež pocházejí z dílny tajné služby, a také skutečnost, že se moskevské ústředí KGB nepochybně věnovalo Československu mnohem intenzivněji a ani v případě Výboru státní bezpečnosti USSR nejsou k dispozici operativní svazky, nabízí se zde soubor materiálu, na jehož základě můžeme rekonstruovat, jaké informace tajná služba měla o situaci v Československu, jak hodnotila vývoj v zemi a o čem se Petro Šelest z jejích materiálů dozvídal.

Petro Šelest v rozhodovacím procesu sovětského politbyra

Úloha, jakou v přijetí rozhodnutí o vojenské intervenci sehrál první tajemník Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky Petro Šelest, dosud není podrobně probádána. Již v sedmdesátých letech minulého století upozornili Grey Hodnett a Petro Potichnyj na jeho výjimečnou roli, když se jako jediný člen politbyra společně s Brežněvem účastnil všech jednání o situaci v Československu i s jeho představiteli.²² Vůči aktérům pražského jara přitom vystupoval ostře až agresivně, Františka Kriegla dokonce na jednání v Čierné nad Tisou 30. července

19 KRAMER, Mark (ed.): Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968, část 2: New Evidence from the Ukrainian Archives. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 14–15. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center for Scholars 2003–2004, s. 273–368. Dostupné také online z: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin14-15_p3_1.pdf.

20 Zveřejnění svodek KGB USSR o Československu (1968–1969). In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. © ÚSTR 2008–2019 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/dokumenty-kgb/>.

21 Kupříkladu FAJZULIN, Jaroslav: Bagato ukrajinciv vystupaly proty vvedenňa raďanskych vijsk u Čechoslovaččynu 1968 roku. In: *Žurnal „Krajina“*, č. 434 (14.08.2018). Dostupné také online z: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_bagato-ukrayinciv-vistupali-proti-vvedennya-radyanskih-vijsk-u-čechoslovachčinu-1968-roku/853535; DMYTRUK, V. I.: Nezgodni: Podijji 1968 r. v Čechoslovaččyni kriz pryzmu archivno-slidčych sprav KDB URSR. In: TRONKO, P. T. (ed.): *Istorija Ukrajiny: Malovidomi imena, podij, fakty*. Kyjiv, Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny 2008, s. 298–312. Dostupné také online z: <http://politics.ellib.org.ua/pages-6282.html>.

22 HODNETT, G. – POTICHNYJ, P.: The Ukraine and the Czechoslovak Crisis, s. 81 n. (viz pozn. 11).

opovrzhlivě označil za „haličského Žida“. Známy ukrajinský historik Jurij Šapoval tvrdí, že „není pochyb o tom, že Šelest nikdy ‘neloboval’ za tento agresivní čin“,²³ přiznává však, že měl na potlačení pražského jara svůj podíl.²⁴ Sám Šapoval i další ukrajínští historici poukazují především na Šelestovu snahu o větší kulturní a ekonomickou autonomii sovětské Ukrajiny, kterou demonstroval v knize *Naše sovětská Ukrajino* z roku 1970. Šelest za ni byl zkritizován pro ideologické chyby a idealizaci ukrajinské minulosti, poté odstaven z funkcí a postižen zákazem pobytu v této svazové republice (podtitul příslušné kapitoly ve svých pamětech nazval „Nejčernější den mého života“). Jednou ze záminek k tomu údajně byla jeho shovívavost vůči ukrajinskému disentu (byť do období jeho vlády spadají represe proti takzvané generaci šedesátníků),²⁵ ve svých pamětech ale Šelest naznačuje spíše jiný důvod, když opakovaně s hořkostí uvádí, že se Brežněv „při první příležitosti zbavil zbytečného svědka a aktivního účastníka všech záležitostí s Československem“.²⁶

Chruščovovské uvolnění se v Ukrajinské SSR neslo ve znamení zvýšeného zájmu o ukrajinskou kulturu, jazyk, předsovětskou minulost i stalinské represe. Šelest, byť mnohými kritizován, zpočátku podporoval tyto snahy, což spolu s nejistotou bezpečnostního aparátu, trvající i v prvních letech vlády Leonida Brežněva, vedlo k rozšíření samizdatu a dalších disidentských aktivit na Ukrajině. Národnostně motivované vření (posílené živou pamětí bojů s protikomunistickou a nacionalistickou Ukrajinskou povstaleckou armádou (UPA), táhnoucích se až do padesátých let) však zasáhlo i členy komunistické strany, což znepokojovalo stále více i Petro Šeesta. V roce 1965 byli první ukrajínští disidenti zatčeni a odsouzeni k mnohalejším trestům, situace se však z jeho pohledu nelepšila, naopak neformální kulturní a disidentské aktivity získávaly na síle. V březnu 1968 si zapsal o setkání s ukrajinským básníkem a překladatelem Dmytro Pavlyčkem,²⁷ členem strany od roku 1954: „Byl s ním obšírný a vážný rozhovor. Otevřeně jsem mu řekl a pokáral ho za to, že svůj talent marní a směřuje daleko nesprávným směrem a že toho může litovat, může být ale už pozdě. Se všemi mými argumenty a názory souhlasil. Z rozhovoru s D. Pavlyčkem vyniklo, že bych se měl sejít a vážně pohovořit s tajemníkem Svazu spisovatelů Ukrajiny.“²⁸

Kapitolu věnovanou roku 1968 nazval Šelest ve svém deníku „Bez vpádu do Československa bylo možné se obejít“. Vinen byl podle něj jednoznačně Leonid Brežněv,

23 SHAPOVAL, Yuri: Petro Shelest: 100th anniversary of the birth of one of Ukraine's most spectacular political figures. In: *Deň/Day.Kyjiv.ua* [online], 19.02.2008 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://day.kyiv.ua/en/article/culture/petro-shelest>.

24 Viz ŠAPOVAL, Juri: *Petro Šelest*. Charkiv, Folio 2013, s. 64.

25 Bliže k tomu viz KASJANOV, Georgij: *Nezgodni: Ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980-ch rokov*. Kyjiv, Klio 2019.

26 ŠELEST, P. Je.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 385.

27 Dmytro Vasyljovych Pavlyčko (narozen 1929) pochází ze západní Ukrajiny, v letech 1945–1946 byl vězněn pro podezření z příslušnosti k UPA, po propuštění absolvoval filologii na Lvovské univerzitě a pracoval v ukrajinskojazyčném časopise *Žovteň* (Říjen), poté v kyjevském ústředí Svazu spisovatelů Ukrajiny. Koncem 80. let se stal jedním ze spoluzakladatelů Národního hnutí Ukrajiny Ruch, poté velvyslancem samostatné Ukrajiny v Polsku a na Slovensku.

28 *Tamtéž*, s. 297.

který „svým zmatečným konáním dovedl celou věc ke vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa bez vědomí jeho vlády, což v důsledku znamenalo velké mezinárodní politické ztráty pro naši zemi a stranu“.²⁹ Zároveň mu ale zřejmě nebylo od samého počátku vojenské řešení vůbec cizí, když tvrdil, že „v případě krajní nouze bylo možné za Novotného vyslat pouze sovětská vojska na základě žádosti vedení země, což by nevyvolalo větší politický ohlas“.³⁰ Pro Petro Šelesta byla situace v Československu podle všeho od počátku jasná. Svůj předjarní pobyt v Praze (21.–25. února 1968) zhodnotil takto: „Kontrarevoluce nabírá v Československu na síle. Oslavy 20. výročí československé revoluce ... na první pohled probíhaly klidně, dokonce dělně. A. Dubček na slavnostním zasedání pronesl vcelku optimistický až nabubřelý projev. (...) Naivita A. Dubčeka spočívala v tom, že se neorientoval a nerozuměl veškerým politickým složitostem a souvislostem. Zatím nikdo otevřeně proti zákonům a pořádku nevystupoval. Ale tajně se činila 'plíživá kontrarevoluce'. Činily se skryté síly, které ovládly veškerá masmédia, nejružnější kluby a spolky. Probíhá velký útok proti KSČ, bezpečnostním orgánům, ekonomické politice země. Bylo cítit, že veškerý 'sled událostí' byl řízen zkušenou rukou CIA a rozvědnými orgány SRN. Bohužel, naše rozvědka byla chabě uchycena.“³¹

Příslušníci Státní bezpečnosti jako hlavní informační zdroj

Není zřejmé, zda tím měl Petro Šelest na mysli rozvědku celosvazovou, či I. správu Výboru státní bezpečnosti USSR, jejíž informace z Československa byly skutečně chabé, přestože využívala celé plejády zpravodajských prostředků. Kromě sledování československých občanů na území Ukrajiny kontrolovala poštovní styk s Československem a vytěžovala ukrajinské občany při cestách do Československa.

Primárním zdrojem informací, jež ukrajinská tajná policie získávala a zasílala Petro Šelestovi a dalším stranickým představitelům, však byli příslušníci československé Státní bezpečnosti, kteří s pražským jarem nesouhlasili a většinou se ho i báli. Těšili se však důvěře svých sovětských protějšků, kteří jejich zprávy nekriticky přijímali. Zprávy zasílané ukrajinskému politickému vedení většinou uvádějí, že se s příslušníky KGB scházeli z vlastní iniciativy. Naprostá většina z nich obsahuje kritiku ministra vnitra Josefa Pavla a československých sdělovacích prostředků, informace o útocích na zaměstnance bezpečnosti, varování před nárůstem vlivu „pravicových elementů“, sionismu a „protisovětské propagandy“. Jejich pisatelé mohli být motivováni do značné míry osobně, ať už strachem z postihu za vlastní činnost v padesátých letech, která začala být v Československu veřejně přetřásána, či obavami o svou další kariéru. Tak nespécifikovaní představitelé „československých orgánů Státní bezpečnosti“ na schůzce se svými protějšky 2. května v pohraniční stanici Čierná nad Tisou dokonce žádali, aby jim Sovětský svaz za „krajně těžkých

29 *Tamtéž*, s. 301.

30 *Tamtéž*.

31 *Tamtéž*, s. 294 n.

okolností“ poskytl na svém území útočiště.³² To nejenže nakonec nebylo potřeba – byť ještě 24. srpna sovětské politbyro přikázalo „ministerstvu obrany SSSR (s. Grečkovi) a ministerstvu civilního letectví (s. Loginovovi), aby zajistili okamžitou přepravu rodin řídicích pracovníků ČSSR, jejichž bezpečnost je podle sdělení velvyslance SSSR v ČSSR ohrožena, do Sovětského svazu“³³ – ale většina z nich si po okupaci Československa vysloužila kariérní postup.

Pozornost ukrajinského Výboru státní bezpečnosti naopak pravděpodobně uškodila československému generálnímu konzulovi v Kyjevě Josefu Horákovi, který podle udání průvodčích z vlaku na trati Moskva–Praha Rjabova a Muravkina³⁴ 18. března 1968 v opilosti znevažoval výhru sovětských hokejistů na zimní olympiádě v Grenoblu a vyhrožoval, že v příštím roce Češi Sověty porazí.³⁵ Hned v další zprávě z 22. března již ukrajinská tajná policie Petro Šelesta informovala o dvou schůzkách svých zástupců s československými občany, které byly spíše netypické. Jedním byl náčelník Státní bezpečnosti ve Východoslovenském kraji Ján Majer,³⁶

32 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 341/n ze dne 3. května 1968 (Dodatek ke zprávě č. 337/n ze dne 1. května 1968): Setkání příslušníků Státní bezpečnosti ČSSR a KGB při Radě ministrů USSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0016.pdf>. Všechny překlady citací z těchto dokumentů v předkládaném článku pořídil jeho autor.

33 VONDROVÁ Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/4.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2011, s. 235, dokument 83 – Usnesení 97. schůze PB ÚV KSSS k bodu 50: O vyhovění žádosti sovětského velvyslance v ČSSR, Moskva, 24.8.1968.

34 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 162/n ze dne 1. března 1968: Chování generálního konzula ČSSR ve vlaku. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0011.pdf>.

35 V březnu 1969 na mistrovství světa ve Stockholmu skutečně českoslovenští hokejisté sovětský tým porazili, a to hned dvakrát, byť nakonec SSSR získal zlato a ČSSR bronz. – Josef Horák (naroz. 1923) absolvoval desetiletku v Moskvě, od září 1941 pracoval v elektrodílnách v Praze-Vršovicích, za války byl vězněn, poté vystudoval stranickou školu a od srpna 1952 pracoval v Krajském výboru KSČ v Pardubicích. Od 1. dubna 1960 byl vedoucím sekretariátu ministra zahraničních věcí, od července 1964 do konce října 1968 generálním konzulem v Kyjevě. K 28. únoru 1970 s ním ministerstvo zahraničí rozvázalo pracovní poměr dohodou, z níž byl vyškrtnut standardní odstavec o tom, že mu ministerstvo vyslovuje dík za dosavadní práci. (Zpracováno dle personálního spisu Josefa Horáka v Archivu Ministerstva zahraničí ČR.)

36 Ján Majer (naroz. 1923), dělník, účastnil se Slovenského národního povstání, později bojoval v I. čs. armádním sboru. Od srpna 1946 člen KSČ, působil na různých pozicích ve Sboru národní bezpečnosti a Pohraniční stráž. V letech 1951–1953 byl náčelníkem Krajské správy Veřejné bezpečnosti v Banské Bystrici, 1954–1955 na studijním pobytu v SSSR, poté až do roku 1963 zástupce náčelníka Hlavní správy VB v Praze pro operativu, poté do května 1967 náčelník Krajské správy SNB v Košicích. V březnu 1968 byl v semináři pro vědecké pracovníky SNB, od 21. června 1968 náměstek ministra vnitra ČSSR. Od září 1968 první náměstek ministra vnitra ČSSR, od ledna 1969 státní tajemník na též ministerstvu. V květnu 1970 vyloučen z KSČ z důvodu „vážných politických chyb v srpnu 1968“ a propuštěn

Otevření Severokrymského kanálu v dubnu 1963. V popředí zleva první tajemník sovětských komunistů Nikita Chruščov, Petro Šelest a první náměstek předsedy Rady ministrů SSSR Alexej Kosygin (Courtesy Photo)

který podle přísně tajné zprávy pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR sám kontaktoval představitele KGB a 20. března během přátelské schůzky na hranicích „mnohokrát zdůrazňoval, že vedení KSČ se záměrně odhodlalo k široké diskusi nad existujícími problémy s cílem je identifikovat a překonat je“.³⁷ Informoval také o značném nárůstu opozice vůči prezidentovi Antonínu Novotnému po lednovém zasedání Ústředního výboru KSČ, neodvratném odchodu generála Bohumíra Lomského z funkce ministra obrany, připravovaných změnách v bezpečnostním aparátu, zrušení cenzury a federalizaci země. Opakovaně prý také zdůrazňoval, že nový první tajemník Ústředního výboru KSČ Alexander Dubček je velkým přítelem Sovětského svazu a podporuje rozšiřování vzájemné spolupráce ve všech oblastech. Druhým vytěžovaným československým občanem byl zástupce nejmenovaného zasilatelského podniku Martin Magdal, který na dvou schůzkách s představiteli KGB v Izmailu a Oděse uvedl, že se Sovětský svaz nemusí strachovat kvůli vztahům obou zemí a komunistických stran a o věrnost Československa socialismu. Svým partnerům také sdělil, že Antonín Novotný bude odstraněn z prezidentského úřadu a změny čekají i vedení ministerstva vnitra a generální prokuraturu v souvislosti s revizí

ze služebního poměru, po roce 1989 žádal neúspěšně o mimosoudní rehabilitaci. (Zpracováno dle personálního spisu Jána Majera uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

37 Zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 211/n ze dne 22. března 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0002.pdf>.

procesů z padesátých let. Obě schůzky vyhodnotili pracovníci ukrajinského KGB jako „uskutečněné na příkaz Prahy s cílem předat přes naše kanály příslušným místům informaci uklidňujícího charakteru“. Podle ručně psané poznámky „byl s oběma dokumenty soudruh Šelest seznámen“.³⁸ Toto hodnocení zdrojů je v celém souboru dokumentů ojedinělé a všechny další informace o vývoji v Československu jsou spíše nahodilé a útržkovité.

Překvapivě málo zpráv první tajemník ukrajinských komunistů dostával o postojích ukrajinské menšiny na východě Slovenska. Devátého dubna jej pracovníci Výboru státní bezpečnosti informovali, že se v Prešově 11. března uskutečnilo rozšířené zasedání Ústředního výboru Kulturního svazu ukrajinských pracujících (*Kulturna spilka ukrajinskich trudaščich ČSSR*), který ve výzvě Ukrajincům-Rusinům v Československu apeluje na podporu požadavku, aby se ukrajinské menšině dostalo stejných práv a privilegií, kterým se těší Češi a Slováci, s cílem získání autonomie v rámci Československé socialistické republiky. Zpráva obsahuje i přepis této výzvy, otištěné v ukrajinskojazyčných novinách *Nove Žyttja* (Nový život).³⁹ Ukrajinské minoritě se pak věnovala již pouze na jedné straně menší část zprávy o situaci ve Východoslovenském kraji z 30. května, podle níž se postavení ukrajinské menšiny „v důsledku tzv. demokratizace zhoršilo“ a její příslušníci se cítí být ohrožováni slovenským nacionalismem, takže „aby se vyhnuli diskriminaci, ukrajinské obyvatelstvo se raději hlásí ke Slovákům a aktivně se brání zavádění ukrajinského jazyka ve školách“. Činnost Kulturního svazu ukrajinských pracujících se přitom potýká s řadou překážek, což podle zprávy KGB „využívají ukrajinské nacionalistické elementy k aktivizaci své činnosti“.⁴⁰

„Udržet socialismus je možné pouze za pomoci sovětského lidu“

Ján Majer se údajně z vlastní iniciativy sešel s představiteli ukrajinského Výboru státní bezpečnosti ještě 17. dubna a 13. května. Během první schůzky, na níž ho doprovázel podplukovník Koval, podle zprávy ještě tvrdil, že se po posledním zasedání Ústředního výboru KSČ události vyvíjejí pozitivně, „zmenšuje se počet nekontrolovaných vystoupení v rozhlase, televizi a v tisku a značně méně je demagogických projevů“, přičemž „současné události se nacházejí pod kontrolou ÚV KSČ“.⁴¹ Zato

38 *Tamtéž.*

39 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 263/n ze dne 9. dubna 1968: Diskuse ukrajinské menšiny spojená s postavením Ukrajinců v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0006.pdf>.

40 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 480/n ze dne 30. května 1968: Přehledná informace o politické situaci ve Východoslovenském kraji ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0036.pdf>.

41 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 320/n ze dne 24. dubna 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav

na druhé schůzce již hovořil o „aktivizaci protisocialistických sil, demagogických a anarchistických elementů“ a o sdělovacích prostředcích ovládaných pravcovou inteligencí, mezi níž mají vliv sionistické živly.⁴²

Několik zpráv obsahuje informace od velitele oddělení StB v Čierné nad Tisou kapitána Širokého a od zástupce náčelníka Státní bezpečnosti ve Východoslovenském kraji podplukovníka Gustava Tököliho (ve zprávách je zmiňován jako Tekeli).⁴³ Kapitán Široký údajně 13. května kromě jiného prohlásil, že „československý národ si je jist tím, že v případě ohrožení socialismu v jejich zemi mu sovětský lid a jeho armáda poskytnou náležitou ozbrojenou pomoc“.⁴⁴ Na další schůzce počátkem června kapitán Široký informoval své sovětské kolegy mimo jiné o „viditelné aktivizaci sudetských Němců“, jejich častých návštěvách bývalých domovů v československém pohraničí a také o množících se pobytech příslušníků americké armády v západních oblastech země. Na druhé straně si ale pochvaloval, že se „situace v orgánech Státní bezpečnosti viditelně zlepšuje. Orgány se vyčleňují ze systému MV [ministerstva vnitra] a organizují výbor pod vládou. V jeho čele stojí pracovník ÚV KSČ s. Šelkovič (sic), národností Slovák, účastník druhé světové války, partyzán⁴⁵ známý svojí objektivitou a principiálností“.⁴⁶

Přesvědčení, že „udržet socialismus je možné v současných podmínkách pouze za pomoci sovětského lidu“, vyjádřil velitel IV. odboru Krajské správy StB v Košicích Ivan Haščák⁴⁷ v dopise z 21. května adresovaném zástupci předsedy ukrajinského

pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0013.pdf>.

- 42 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 402/n ze dne 16. května 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR Východoslovenského kraje a Správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0025.pdf>.
- 43 Gustav Tököli (narozen 1929), k StB nastoupil roku 1949, v roce 1958 absolvoval roční vyšší školu při KGB v Moskvě, poté zástupce náčelníka Odboru železniční dopravy ministerstva vnitra Košice. Od roku 1964 zástupce náčelníka II. odboru Krajské správy StB v Košicích, v roce 1969 povýšen do funkce zástupce náčelníka košické krajské správy. V roce 1974 absolvoval tříměsíční kurz na Vysoké škole KGB v Moskvě, kvůli emigraci švagrové do USA byl ale téhož roku z funkce odvolán. (Zpracováno dle personálního spisu Gustava Tököliho uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)
- 44 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 402/n ze dne 16. května 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR Východoslovenského kraje a Správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0025.pdf>.
- 45 Zřejmě se jedná o Viliama Šalgoviče, který byl v té době členem Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ a udržoval úzké styky se sovětskými bezpečnostními orgány, partyzánem však nikdy nebyl.
- 46 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 522/n ze dne 12. června 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0046.pdf>.
- 47 Ján Haščák (narozen 1923, ukrajinské národnosti, pravoslavného vyznání), v roce 1949 nastoupil k StB, roku 1956 absolvoval roční kurz pro operativce v SSSR, poté zástupce náčelníka Krajské správy ministerstva vnitra v Košicích, v roce 1963 odvolaný ze zdravotních

Výboru státní bezpečnosti Trojakovi.⁴⁸ Náčelník nespécifikovaného odboru velitelství Státní bezpečnosti v hlavním městě Praze Jindřich Beneš (v sovětském dokumentu figuruje jako Beneš Jindra)⁴⁹ zaslal bývalému sovětskému poradci v bezpečnostních orgánech v Praze Sergeji Chlopkovovi v druhé polovině května dopis, v němž situaci v Československu charakterizoval dokonce jako „horší než před únorem 1948“.⁵⁰ V dalším dopise, předaném prostřednictvím průvodčího vlaku na trati Praha – Moskva Michala Gaburčáka, informoval nadporučík oddělení StB v Čierné nad Tisou Jozef Černický⁵¹ o demonstraci v Praze 18. května, jež podle něj vyzývala k „ukončení přátelství se Sovětským svazem, svržení vlády Dubčeka, Svobody a Černíka, vystoupení z Varšavské smlouvy“.⁵²

„Bez přímé pomoci ze strany Sovětského svazu si s nepřátelskými silami neporadí“

Nejvýše postavenými informátory ukrajinského Výboru státní bezpečnosti podle dostupných dokumentů byli náčelník Státní bezpečnosti ve Východoslovenském

důvodů. Do roku 1970 pak byl zástupcem náčelníka IV. odboru Krajské správy StB v Košicích, od roku 1973 náčelníkem košické krajské správy. V životopise psaném pro StB v roce 1972 uvedl, že ho v době pražského jara znepokojovala protisovětská vystoupení a že udržoval písemné styky s ukrajinskými funkcionáři. (Zpracováno dle personálního spisu Jána Haščáka uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

- 48 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 175 ze dne 28. května 1968: Informace ze Státní bezpečnosti ČSSR pro zástupce předsedy KGB při Radě ministrů USSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0038.pdf>.
- 49 Jindřich Beneš (narozen 1926), za války partyzán na Třebíčsku, poté zaměstnán v SNB. V srpnu 1968 byl náčelníkem VI. odboru Krajské správy SNB Praha, po okupaci v sekretariátu náměstka ministra vnitra ČSSR. V roce 1984 odešel na vlastní žádost do důchodu. (Zpracováno dle personálního spisu Jindřicha Beneše uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)
- 50 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 474/n ze dne 31. května 1968: Informace o situaci v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0040.pdf>.
- 51 Jozef Černický (narozen 1933) nastoupil k StB v roce 1956 a působil v různých funkcích v Odboru železniční dopravy ministerstva vnitra. V roce 1970 byl povýšen na zástupce náčelníka oddělení StB Spišská Nová Ves, v srpnu 1979 odešel do invalidního důchodu. (Zpracováno dle personálního spisu Jozefa Černického uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)
- 52 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 434/n ze dne 21. května 1968: Informace týkající se událostí v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0031.pdf>.

kraji Ondrej Dovina⁵³ a jeho zástupce Ján Hanuliak⁵⁴ (z nejasných důvodů byl ale Dovina ukrajinskými příslušníky označován za zástupce náčelníka a Hanuliak za vedoucího oddělení). Ve „zvláštní zprávě“ ze 4. dubna byl Petro Šelest informován, že se s vedením KGB Zakarpatské oblasti sešli na vlastní žádost 1. dubna, poté co Dovina pobýval na služební cestě v Praze.⁵⁵ Podle šestistránkového dokumentu Dovina rozdělil aktéry událostí v Československu do tří skupin: do první (a největší) patřili lidé „bránící socialistické směřování ve vnitřní politice, přátelství a spolupráci se SSSR a dalšími socialistickými zeměmi“, druhá byla skupina „pravicových elementů, orientujících se na Západ, obnovení buržoazních pořádků v Československu“ a jako třetí označil skupinu „demagogických, deklarovovaných a podobných nezodpovědných elementů, které nemají jasné politické názory“. Podle Doviny i Hanuliaka probíhal aktuálně boj KSČ s pravicovými silami, snažícími se zemi přeorientovat na nesocialistickou cestu. „Veškeré nástroje propagandy (noviny, rozhlas, televize) se ocitly v nekontrolovatelném užívání jejich šéfredaktorů. Proto dokonce i orgán ÚV KSČ Rudé právo zveřejňuje materiály, jejichž obsah protičečí linii ÚV KSČ,“ stěžovali si. Oba důstojníci Státní bezpečnosti dále kritizovali polský a maďarský tisk, že neobjektivně informuje o událostech v Československu, a podělili se s ukrajinskými kolegy o své další dojmy či dohady, jako že předsedou československé vlády nebude již Jozef Lenárt, že situaci mezi studenty uklidnil svými vystoupeními předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský nebo že na hranici se Spolkovou republikou se koncentrují americká vojska. Mluvili také o národnostních problémech v Československu a poukázali na to, že Slovinci nemají vždy rovnoprávné postavení s Čechy.

-
- 53 Ondrej Dovina (narozen 1925), v září 1948 vstoupil do SNB, v roce 1957 absolvoval kurz operativní práce v Moskvě, poté působil jako zástupce náčelníka Krajské správy StB v Košicích pro operativu. Od května 1966 do ledna 1969 náčelník Krajské správy StB v Košicích, od února 1969 do dubna 1974 náčelník Hlavní správy StB Slovenské socialistické republiky. Od července 1974 do dubna 1984 první náměstek náčelníka Hlavní správy (rozvědky) Federálního ministerstva vnitra, poté starší referent – specialista 1. oddělení organizačního a operačního odboru Správy SNB hlavního města Bratislavy a Západoslovenského kraje. Koncem července 1987 odešel do důchodu v hodnosti plukovníka. (Zpracováno dle personálního spisu Ondreje Doviny v Archivu bezpečnostních složek.)
- 54 Ján Hanuliak (1923–2000), v roce 1946 vstoupil do SNB, v 50. letech se zabýval v Košicích činností tzv. východní emigrace (ukrajinské a ruské). V letech 1966–1969 zástupce a poté do roku 1970 náčelník Krajské správy StB v Košicích. Od roku 1970 náčelník IV. správy (správy sledování) Federálního ministerstva vnitra, od února 1971 náměstek a v letech 1973–1979 první náměstek federálního ministra vnitra. Poté do roku 1980 osobní konzultant ministra vnitra a do července 1982 představitel Federálního ministerstva vnitra v SSSR. (Zpracováno dle personálního spisu Jána Hanuliaka v Archivu bezpečnostních složek.)
- 55 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 244/k ze dne 4. dubna 1968: Setkání příslušníků správy Státní bezpečnosti MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0003.pdf>. Ve zprávě se místo křestních jmen obou důstojníků StB vyskytují jejich nesprávné iniciály – A. Dovina a I. Hanuliak.

Podplukovník Hanuliak v doprovodu svého podřízeného kapitána Sijky se s představiteli ukrajinské tajné bezpečnosti sešel znovu 17. května.⁵⁶ Poté co projednali aktuální otázky společných operací, informoval své protějšky o vnitropolitické situaci v Československu. Ta se podle jeho názoru poněkud zlepšila, když komunistická strana začala posilovat svou kontrolu nad nástroji propagandy. Vysvětloval, že proces takzvané demokratizace sice získal širokou podporu, avšak poté co se aktivizovaly pravicové elementy, Dubčekovo vedení zjistilo, že události nabírají nežádoucí spád. Nový ministr vnitra Josef Pavel podle něj nemůže vést svůj resort, jelikož trpí sklerózou. Zaměstnanci Státní bezpečnosti jsou jednotní v požadavku odhodlaněji bojovat s reakcí (a v tomto smyslu všechny správy StB zaslaly také dopisy vládě), příslušníci Veřejné bezpečnosti jsou ale nepevní a někteří přestoupili z KSC do Československé strany socialistické. Hanuliak také seznámil své ukrajinské kolegy s varováním polské Bezpečnostní služby (*Stuzba Bezpieczeństwa*) před židovskou hrozbou, spočívající v tom, že vedoucí funkce v Československu se snaží obsadit Židé, jako například předseda Ústředního výboru Národní fronty František Kriegel (v dokumentu chybně uvedený jako Kreper). K tomu dodal svůj soud, že vinu na politickém procesu s bývalým generálním tajemníkem Ústředního výboru KSC Rudolfem Slánským nesou další Židé, kteří tehdy byli ve vedení země, a nikoli orgány Státní bezpečnosti a sovětsští poradci, jak o tom píše československý tisk. Na současných událostech našel Hanuliak nakonec ten pozitivní rys, že je vidět na všechny nepřátele socialismu a Sovětského svazu.

V srpnu potom Ján Hanuliak předal kolegům z tajné služby Ukrajinské SSR výpis z rozkazu ministra vnitra ČSSR č. 39 „Některá opatření k provedení první etapy akčního programu čs. kontrarozvědky“, který byl dle záznamu na dokumentu postoupen centrále KGB v Moskvě.⁵⁷ Dalším materiálem, který prostřednictvím příslušníků Státní bezpečnosti získal Výbor státní bezpečnosti, byl manifest „Dva tisíce slov“, který 27. června, den po jeho zveřejnění, z vlastní iniciativy předal na urgentní schůzce náčelník Krajské správy StB v Košicích Ondrej Dovina. Text provolání přitom charakterizoval jako „antisocialistický, protistátní, nabádající ke kontrarevolučním činům“. Společně s kopií manifestu předal ukrajinským kolegům i jeho hodnocení, které tajemník Ústředního výboru KSC Alois Indra zaslal z Prahy prvnímú tajemníkovú Východoslovenského krajského výboru KSS, a dodal, že „ujišťování vedení KSC, že kontroluje hlavní politické procesy v zemi, neodpovídají skutečnosti“.⁵⁸ Dovina také zdůraznil, že „při zachování současného stavu ve vedení

56 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 419/n ze dne 19. května 1968: Schůzka příslušníků správy MV ČSSR Východoslovenského kraje a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0029.pdf>.

57 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 737/n ze dne 15. srpna 1968: Výpis z rozkazu ministra vnitra ČSSR „Některá opatření k provedení první etapy akčního programu čs. kontrarozvědky“. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0182.pdf>.

58 V originálu podtrženo ručně při zpracování textu na ÚV KS USSR.

KSČ se může politická situace vážně vyhrotit (v září je sjezd KSČ), a pak bez přímé pomoci ze strany Sovětského svazu si s nepřátelskými silami neporadí“ (což bylo zvýrazněno dvojitou čarou na okraji stránky). I tato zpráva byla předána spolu s překladem „Dvou tisíc slov“ 1. července do Moskvy a seznámil se s ní Petro Šelest.⁵⁹

Co slyšeli sovětští občané v Československu

Zdrojem informací o dění v Československu byli i občané Sovětského svazu. Jejich „vytěžování“, minimálně pro účely informování ústředního výboru ukrajinských komunistů, ale bylo podle všeho spíše nárazovou záležitostí, jelikož tyto zprávy byly odeslány pouze čtyři a všechny spadají do května 1968. Situace v Československu ale Petro Šelesta znepokojovala stále více a na počátku června si poznamenal do svého deníku, že „jistá část mládeže, především studenti, a novináři se chabě orientují ve složité situaci v Československu, následkem čehož se setkáváme s nezdravými interpretacemi, jako například že společnost potřebuje ‘neomezenou demokracii’. A co je ‘neomezená demokracie’ – to málokdo ví, což nás přivede k plné anarchii.“⁶⁰

Krátce před tímto zápisem si Petro Šelest mohl ve zprávách tajné policie přečíst, že doktorand Kyjevské státní univerzity Vasilij Ljubčenko, který od roku 1967 studoval v Brně, během krátkého pobytu v Kyjevě hodnotil situaci v Československu jako nestabilní.⁶¹ Takzvaná svobodná diskuse se podle něj přelévá do nepřátelských až urážlivých výpadů proti Sovětskému svazu a komunistické straně. Představitelé inteligence si přejí na Sovětském svazu nezávislou vnitřní i zahraniční politiku. Existují skupiny studentů, kteří jsou přesvědčeni, že duch svobodné diskuse a demokratických reforem postupně pronikne i mezi studentstvo v Sovětském svazu. Vasilij Ljubčenko také sděloval, že nacionalistické elementy z Prešova se vyslovují pro navrácení Zakarpatské Ukrajiny Československu.

V souborné zprávě odeslané 16. května pracovníci ukrajinského Výboru státní bezpečnosti informovali, že „sovětští občané, kteří se v ČSSR nacházeli na služebních cestách, v rámci organizované turistiky nebo soukromě, živě komentují události, k nimž v zemi dochází“.⁶² Poněkud nesourodý text poté cituje bez jakýchkoli souvislostí a podrobností často neidentifikované sovětské občany, kteří prý například

59 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 603/n ze dne 1. července 1968: Setkání příslušníků správy Ministerstva vnitra ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0106.pdf>.

60 ŠELEST, P. Je.: ...*da ně sudimy buděťe*, s. 316 (viz pozn. 6).

61 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 401/n ze dne 15. května 1968: Příběh studenta Kyjevské státní univerzity, který v roce 1967 odešel studovat do Československa. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0024.pdf>.

62 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 403/n ze dne 16. května 1968: Diskuse obyvatel SSSR, kteří navštívili Československo, o událostech v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0018.pdf>.

tvrdili, že se v Československu mluví o vydání prací sovětských disidentů Julije Markoviče Daniela a Andreje Donatoviče Siňavského nebo že se šíří hlasy požadující rehabilitaci Jozefa Tisa a Tomáše Garrigua Masaryka, na jehož hrobě se objevují čerstvé květiny, popřípadě že z domů mizí sovětské vlajky a personál v restauracích odmítá mluvit rusky, byť antisovětské nálady necharakterizují veškeré obyvatelstvo. V další zprávě, odeslané hned následující den, je tato změň doplněna informací o rozkladu v Československé lidové armádě v důsledku procesu demokratizace, kterou jistému sovětskému občanovi na dovolené údajně sdělil major letectva ve výslužbě a obchodní ředitel firmy Aero Ladislav Prais. Elaborát reprodukuje hlasy ještě dalších sovětských občanů, že se v Plzni uskutečnila demonstrace studentů s hesly „Pryč s Rusy!“, že představitelé buržoazie pronikli do československé vlády i vedení odborů nebo že západoněmečtí turisté zaplavili Prahu a rozšiřují propagandu o obsazení Sudet americkou armádou.⁶³

Konzistentnější je zpráva z 3. června o setkání jednoho z umělců Státního tanečního souboru USSR s bývalým učitelem a stranickým funkcionářem Ladislavem Patou, vedoucím turistického kempu u Chomutova, který prý řekl, že „stávající představitelé strany a vlády nejsou schopni stabilizovat situaci v zemi a nemají mezi lidmi autoritu“.⁶⁴ Pracovníci ukrajinské tajné služby informovali stranické vedení v Kyjevě také o vyslání svého operativce jako „kontrarozvědné ochrany“ skupiny turistů z Doněcka, kteří hodlali v červnu 1968 navštívit Dny Ukrajiny v Československu, zpráva z této cesty však není k dispozici. Informace z průběhu ukrajinského festivalu ale Petro Šelest měl a využil je ve svém konfrontačním vystoupení na setkání s československou stranickou delegací v Čierné nad Tisou koncem července, kde „kriticky poukázal na to, že ze strany nepřátelských nacionalistických a šovinistických živlů došlo k jistým provokacím. Stěžoval si též, že ukrajinským umělcům nebyla dána možnost bezprostředního styku s čs. pracujícími.“⁶⁵

Co psali českoslovenští občané na Ukrajinu

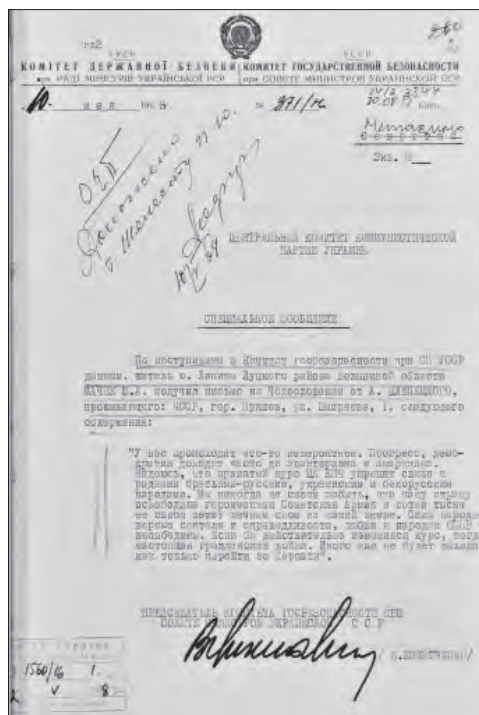
Od začátku dubna 1968 ukrajinská státní bezpečnost sledovala i korespondenci z Československa. Ve zvláštní zprávě z 9. dubna, postoupené i do moskevského

63 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 413/n ze dne 16. května 1968: Sdělení sovětských občanů, kteří navštívili Československo, na probíhající události v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0027.pdf>.

64 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 482/n ze dne 3. června 1968: Informace o událostech v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0037.pdf>.

65 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/2.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1996, s. 130, dokument 121.14 – Záznam vystoupení P. Šelesta na čtvrtém zasedání, Čierna nad Tisou, 30.7.1968, pozn. b.

ústředí KGB, byl Petro Šelest informován o obsahu několika (bohužel nedatovaných) dopisů. Pisatelka L. Kuliková z Bratislavy tak své známé do Kyjeva psala o zrušení cenzury, rehabilitacích a připravované federalizaci země. Jurij (patrně spíš Juraj) Chára z Prahy se pak nejmenovaně středoškolačce z Oděsy údajně svěřil s tím, že všichni chtějí svobodné a socialistické Československo, a žádal ji, aby všem spolužákům opakovala, že „pokud vaše vojska přijdou do Československa, řada studentů a já první budou bojovat v partyzánských oddílech proti všem, kdo by chtěl zničit naši svobodu“.⁶⁶ V citacích z dalších pěti dopisů se opakují slova „revoluce“ a „převrat“. Blíže neurčená žena podle zprávy psala své příbuzné do Doněcka, že „v současnosti u nás probíhá politický převrat. Několika ministrům a prezidentu republiky vyjádřili nedůvěru. Všude probíhají mítinky, někdy i do dvou ráno nebo i déle. Přikláníme se k Západu, tj. k Americe, Anglii, Francii, SRN a dalším, spíš než k Sovětskému svazu. Zatím ne ze strany vlády, ale studentů, inteligence a řady pracujících. Brzy budou volby do městských a krajských rad a do parlamentu.“⁶⁷ Myslím, že Komunistická strana ČSSR prohraje.“⁶⁸ Jen o dva dny později pracovníci ukrajinské tajné policie referovali o dalších pěti dopisech z Československa, v nichž se

Jeden z dokumentů ukrajinského Výboru státní bezpečnosti k situaci v Československu, které dostával Petro Šelest na jaře a v létě 1968 na svůj stůl (repro Archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny, Kyjev)

66 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 261/n ze dne 9. dubna 1968: Zjištění o tom, jak občané ČSSR hodnotí a komentují probíhající události. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0004.pdf>.

67 Volby do nižších zastupitelských orgánů (národních výborů všech stupňů) byly plánovány na květen 1968, volby do Národního shromáždění a Slovenské národní rady se měly konat v listopadu téhož roku. Nakonec však byly v důsledku probíhajících politických událostí odloženy až do listopadu 1971.

68 *Tamtéž.*

prý opakovaly motivy převratu, revoluce a zrušení cenzury, a navíc se v nich psalo o podpoře navázání diplomatických styků s Izraelem.⁶⁹

Prvního května postavili příslušníci ukrajinské tajné bezpečnosti politickému vedení v Kyjevě texty dvou dopisů z Československa adresovaných na Zakarpatí. První z nich (psaný ukrajinsky) upozorňoval na rizika zrušení cenzury, aktivizaci řeckokatolické církve, „nejasnou“ situaci po zveřejnění „Akčního programu KSC“ a na rehabilitace, do nichž prý měli být zařazeni i lidé, kteří „aktivně pomáhali fašistům“.⁷⁰ Druhý dopis chválil Leonida Brežněva za to, že nepodpořil bývalého nejvyššího představitele strany a státu Antonína Novotného, a kladně hodnotil, že „byla obnovena svoboda a opět se zavádějí základní principy československé demokracie“.⁷¹ Zvláštní zpráva ukrajinské KGB z 10. května citovala z dopisu zasláního z Prešova na Volyň, v němž si pisatel A. Šlepecký stěžoval, že „pokrok a demokracie často přerůstají do avanturismu a anarchie. (...) Nikdy nesmíme zapomenout, že naši zemi osvobodila hrdinná Rudá armáda a stovky tisíc jejích synů spí věčným spánkem v naší zemi. (...) Pokud by se opravdu změnilo směřování, pak bude skutečná občanská válka. Nebudeme mít jinou možnost než přejít Karpaty.“⁷²

Další informace o dopisech z Československa pocházejí až z konce července. Nejprve 24. července zaslali pracovníci ukrajinského Výboru státní bezpečnosti svému politickému vedení plný text rusky psaného dopisu devadesáti osmi zaměstnanců projektové a konstrukční kanceláře Vítkovických železáren v Ostravě pracujícím sléváren Azovstal ve Ždanově (dnes Mariupol), jehož pisatelé vyvraceli dezinformace sovětského tisku o situaci v Československu a ujišťovali o své oddanosti socialismu a přátelství se Sovětským svazem.⁷³ O den později stejnou cestou putoval dopis Jana Krále z Valašského Meziříčí adresovaný A. Šilinovi do Kyjeva, jehož pisatel naopak kritizoval české novináře i signatáře manifestu „Dva tisíce slov“ a vyjadřoval obavy, aby „reakční síly neudělaly to, co udělaly v Maďarsku“ v roce 1956.⁷⁴ A 26. července jej následoval konfiskovaný dopis středoškoláka Václava Mikulky z Jaro-

69 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 278/n ze dne 11. dubna 1968: Reakce občanů ČSSR na probíhající události v zemi. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0007.pdf>.

70 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 338/n ze dne 1. května 1968: Dopisy občanů Československa na Ukrajinu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0019.pdf>.

71 Tamtéž.

72 *Arhiv Služby bezpeky Ukrajiny*, Kyjev (ASBU), fond (f.) 16, opis (signatura – sign.) 1, sprava (složka – sl.) 972, dokument (dok.) 15, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 371/n z 10.5.1968.

73 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR ze dne 24. července 1968: Otevřený dopis dělníků z ČSSR adresovaný závodu „Azovstal“. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0172.pdf>.

74 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 974, dok. 234, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 669/n z 25.7.1968.

šova v okrese Uherské Hradiště zaslaný Elle Grasové do Ivano-Frankovska (Ivano-Frankivsk), který se svěřoval, že po přečtení článků v sovětské *Pravdě*, *Litěraturné gazetě* a *Izvestijích* „se mi chtělo plakat, když jsem viděl, jak oklamávají lidi“.⁷⁵

Co si mysleli ukrajinští občané o Československu

Většina zpráv tajné policie z území Ukrajinské sovětské socialistické republiky v období pražského jara se snažila přibližovat nálady a postoje vlastního obyvatelstva, přinášely ale i poznatky získané ze sledování československých občanů. Hlášení o názorech ukrajinských obyvatel mají zpravidla stejnou strukturu, kdy se v úvodu konstatuje, že většina občanů hodnotí tu či onu událost v souladu s postojem stranických představitelů, avšak vyskytují se mezi nimi negativní výjimky. Ty jsou poté popsány, s uvedením jmen a profesí dotyčných osob. Výběr a vyznění citací „mínění lidu“, s nimiž bylo posléze konfrontováno ukrajinské politické vedení, budí zdání účelovosti až snahy o manipulaci. Zprávy neobsahují žádné analýzy událostí a předkládaných informací ani závěry či predikce dalšího vývoje.

Ve „zvláštní informaci“ z 18. dubna 1968 tak byl Petro Šelest seznámen s „poznatky k reakci obyvatel republiky na usnesení dubnového pléna ÚV KSSS ‘O aktuálních problémech mezinárodní situace a boji KSSS za jednotu světového komunistického hnutí‘“. Usnesení bylo podle dokumentu „přijato souhlasně. Zároveň se ale vyskytují nezdravé názory na podstatu práce pléna ÚV a schváleného usnesení.“ Pisatelé zprávy pak citují hodnocení „židovského nacionalisty z Černovců“, ženy v domácnosti ze stejného města, docenta poltavského stavebního ústavu (člena komunistické strany), laboranta luganského strojínského ústavu a skupiny hasičů nábytkářského koncernu z Čerkas, podle nichž bylo zasedání ústředního výboru svoláno kvůli „antisovětským vystoupením v ČSSR a PLR. V socialistickém táboře, tvrdili někteří z nich, je všeobecný nepořádek a plénum s tím těžko něco udělá.“ Zmíněný laborant z Luganska (Luhansk) Oleg Kuraš údajně kolegům sdělil, že „Kuba a Jugoslávie opustily socialistický tábor proto, že v SSSR není vše v pořádku. Proto se snaží budovat socialismus svůj – národní... Události v Československu a Polsku bylo možné očekávat dávno, jelikož nikdo z nich nás nemá rád a [oni] vidí, jak to u nás vypadá, a proto nechtějí, aby to u nich vypadalo stejně.“⁷⁶ O ohlasech na dubnové zasedání Ústředního výboru KSSS zaslali pracovníci ukrajinské tajné bezpečnosti o několik dnů později ještě další zprávu. Opět v ní reprodukuje několik „pozitivních“ názorů, opakovaně vychvalujících obsah vystoupení Petro Šelesta na zasedání – včetně jeho kritiky vývoje v Československu, za nímž spatřoval mimo jiné sionisty a židovské nacionalisty – a vedle nich stavějí do kontrastu šestici hla-

75 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 680/n ze dne 26. července 1968: Kopie konfiskovaného dopisu z ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0174.pdf>.

76 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 971, dok. 177, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 295/n z 18.4.1968.

sů, které měly reprezentovat „výjimečné případy negativního“ vztahu k usnesení sovětského vedení.⁷⁷

Tajná policie hlásila ukrajinskému vedení i to, že kyjevské dětské divadlo uvedlo hru *Čertův mlýn*, jež „vyvolala různé komentáře jisté části tvůrčí inteligence“. Podle jednoho hlavní hrdina symbolizoval Ukrajinu, druhý se pak domníval, že dialog Belzebuba s jeho pomocníkem zobrazoval rozhovor Antonína Novotného s Alexandrem Dubčekem – pomocník navrhoval Belzebubovi useknout čertům rohy a ocas, protože překážejí v práci, a samotné peklo přejmenovat.⁷⁸

V polovině dubna zpracoval ukrajinský Výbor státní bezpečnosti zvláštní zprávu se zaměřením na Zakarpatskou Ukrajinu, podle níž „většina obyvatelstva Zakarpatské oblasti správně hodnotí situaci v ČSSR a vyjadřuje naději na její normalizaci v nejbližší době“. Uvádí se v ní osm citací zaznamenaných názorů, z nichž tři kritizovaly vystoupení Alexandra Dubčeka na posledním zasedání Ústředního výboru KSČ. Zpráva také tvrdí, že události v Československu jsou projevem antagonismu mezi Slováky a Čechy, a varuje, že někteří obyvatelé Zakarpátí schvalují protivládní vystoupení v zemi. Na podporu tohoto tvrzení cituje zaměstnance užhorodského strojírenského závodu Golovaťuka, který prý prohlásil, že „v ČSSR dělají správně, že vyhánějí své bývalé vládcy. Naše by bylo také třeba rozehnat a jmenovat nové.“ Další citované ohlasy například poměřovaly směřování Československa maďarskými událostmi v roce 1956 nebo spekovaly o změně západní ukrajinské hranice. Jistý šofér mukačevského lesního závodu tak prý prohlásil, že „řada poslanců československého parlamentu a další činitelé se zabývají otázkou, jak vrátit Československu Zakarpátí. Nová vláda upevní svou moc a poté se objeví otázka Zakarpátí...“⁷⁹

V podobném duchu se neslo i dalších šest zpráv, z nichž čtyři byly vypracovány v květnu 1968 v souvislosti s povoláváním do armády a odjezdem vybraných sovětských jednotek na cvičení do Polska a Československa. Opět se v nich objevuje řada údajně citovaných výroků, které nejsou nijak analyticky zhodnoceny, ale pouze občas opatřeny paušalizujícími komentáři typu: „Uniaté a antisovětské elementy schvalují události, k nimž dochází v Československu.“⁸⁰ Opakují se také stereotypy západoněmecké hrozby a eventuálního vojenského zásahu v Československu s cílem zabránit rozpadu socialistického tábora. Dělník lvovského závodu na výrobu televizních přijímačů Fjodorov tak prý prohlásil, že povolávání do armády „je věcí nutnou, jelikož je třeba průběžně posilovat obranyschopnost našeho státu. Tím spíše, že situace v Československu je nejasná. Sousedí ale se SRN a může se

77 *Tamtéž*, dok. 266, informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 314/n z 27.4.1968.

78 *Tamtéž*, dok. 176, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 293/n z 18.4.1968.

79 *Tamtéž*, dok. 153, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 286/n z 16.4.1968.

80 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 378/n ze dne 11. května 1968: Informace o reakci obyvatelstva na probíhající cvičení vojsk a mezinárodní události. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0034.pdf>.

Nejvyšší představitelé ukrajinských, československých a východoněmeckých komunistů v únoru 1968 v Praze. Zleva Petro Šelest, Alexander Dubček a Walter Ulbricht (foto AP)

lehce stát její kořistí. Povolávání není bezdůvodné, jak z hlediska vojenského, tak i z hlediska posilování mezinárodní pozice Sovětského svazu.⁸¹ Ve stejné zprávě se píše, že jistý Palaščuk, souzený dříve za nacionalismus, se naopak mezi svými známými nechal slyšet, že „Češi jsou frajeři“, že si vydobyli skutečnou svobodu a Moskva je již nebude moci ovládat jako dřív. Z předpokladu, že „ČSSR a Kuba se jednou provždy rozešly s Ruskem“, usuzoval na budoucí „dominový efekt“: „To je výborné, nejdřív budou odpadat socialistické země a v budoucnu si i ukrajinský národ vezme z Čechů příklad a řekne: pro Ukrajinu nastal čas být nezávislou. To se určitě stane.“⁸²

S přihlédnutím k podobným zprávám, ale i na základě vlastních zkušeností, Petro Šelest v polovině června informoval Leonida Brežněva o „svých dojmech, o náladě lidí v západních oblastech“ Ukrajiny, kde zrovna pobýval: „Lidé zde ostřeji pociťují znepokojivé události v Československu, dostávají více informací skrze přímé kontakty s obyvateli pohraničních oblastí. Proto mají skutečnější a realističtější hodnocení všech událostí, k nimž dochází v Československu,“ zapsal si k tomu Šelest do deníku.⁸³

81 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 972, dok. 16, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 286/n z 10.5.1968.

82 *Tamtéž.*

83 ŠELEST, P. Je.: ...da ně sudimy buděťě, s. 319 (viz pozn. 6).

Další zpráva ukrajinského Výboru státní bezpečnosti z konce července obsahuje jeden z nemnoha pokusů vyvodit z poznatků „v terénu“ nějaké obecnější závěry. Tvrdí se v ní, že „analýza materiálů o reakcích obyvatelstva republiky na události v ČSSR svědčí o tom, že zdrcující většina občanů schvaluje a plně podporuje politiku strany a sovětské vlády. Představitelé pracujících, zemědělců, pracující inteligence ve svých projevech a hodnoceních stávající situace v ČSSR zdůrazňují, že neexistence tvrdé stranické linie, kosmopolitismus, pochlebování buržoaznímu způsobu života a ‘příliš krátká paměť – zapomněli na válku’ mají za následek ohrožení socialismu v Československu. Ve srovnání s předcházejícími měsíci, zejména do pléna ÚV KSČ,⁸⁴ se zájem o události v Československu o něco snížil. (...) Zdůrazňuje se, že vše je inspirováno a probíhá pod vedením Spojených států a SRN.“⁸⁵ Stejný dokument obsahoval obligátní informace typu, že československý občan Moškovič, profesí advokát, v blíže neurčeném rozhovoru se sovětským občanem prohlásil, že „je cítit vliv západních zemí, v čemž má velký význam volný přístup do ČSSR přes západní hranice“, nebo že zaměstnanci papírny z Rožňavy během červnové návštěvy Ukrajiny uvedli, že „sní o tom, že sovětská vojska zůstanou v ČSSR“.⁸⁶

Před schůzkou v Čierné nad Tisou si ve svodce ukrajinského Výboru státní bezpečnosti z 26. července Petro Šelest přečetl, že na poště v Dněpropetrovsku byla zabavena anonymní pohlednice adresovaná předsednictvu Ústředního výboru KSČ a Alexandru Dubčekovi s následujícím textem: „Drahý s. Dubčeku, pracující a inteligence SSSR podporují vás i předsednictvo ÚV KSČ v den zveřejnění zločinného prohlášení kremelských darebáků,⁸⁷ kteří prodali věc socialismu již před desítkami let. Tihle ničemové, jako Suslov a Brežněv, se jen bojí, aby na jejich privilegia nešáhla zdravá ruka dělnické kritiky. Sám to víte dobře. Přeji vám úspěch, soudruzi. Petrov, horník.“⁸⁸

84 Je těžké určit, které zasedání ÚV KSČ zde bylo míněno. Nejdůležitější bylo zřejmě zasedání na přelomu března a dubna, na kterém byl přijat „Akční program KSČ“ a provedeny personální změny v předsednictvu ÚV KSČ. Zasedání na přelomu května a června mj. rozhodlo o tom, že se v září bude konat mimořádný 14. sjezd KSČ. Poslední zasedání ústředního výboru před datací zprávy se konalo 8. července v reakci na kritický dopis vedení komunistických stran SSSR, Bulharska, Maďarska, NDR a Polska adresovaný předsednictvu ÚV KSČ.

85 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 649/n ze dne 17. července 1968: Reakce obyvatel republiky na události v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0170.pdf>.

86 *Tamtéž*.

87 Zřejmě se jednalo o tzv. varšavský dopis ze 14. července 1968, adresovaný Ústřednímu výboru KSČ, v němž nejvyšší straníční představitelé pěti zemí Varšavské smlouvy (SSSR, Bulharska, Maďarska, NDR a Polska) kritizovali československé vedení za ztrátu kontroly nad situací a ultimativně žádali kroky k nápravě a potlačení „pravicových sil“.

88 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 9724, dok. 278, informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 677/n z 26.7.1968.

Strach z rehabilitací

Ve způsobu, jakým Výbor státní bezpečnosti USSR informoval Petro Šelesta o dění v Československu před srpnem 1968, není možné si nevšimnout nejen zaujatosti proti pražskému jaru a jeho představitelům, ale i nahodilosti zpracovávaných témat. Systematičtější zájem se dá vysledovat pouze v případě rehabilitací bývalých politických vězňů v Československu. Nejprve koncem května náčelník pohraničnicků bratislavského letiště Jan Minařík sdělil operativci KGB, že „někteří z nich obsadili vedoucí místa ve vládě a straně. Po celé zemi byly založeny komise, které šetří otázky porušování zákonnosti různými funkcionáři.“ Dosti zmatená zpráva obsahuje také informaci o požadavku pracujících Plzně na obnovu pomníku bývalého prezidenta Masaryka a hodnocení událostí v Československu jako kontrarevoluce z pohledu člena Komunistické strany Rakouska a majitele obchodu ve Vídni jménem Max Lenderle.⁸⁹

Koncem července se zpráva ukrajinské tajné bezpečnosti věnovala speciálně Klubu 231, který se ustavil na jaře 1968, jeho „cílům a nepřátelské činnosti“. Podle jejích informací se někteří bývalí političtí vězni vyslovují pro násilné svržení současného politického zřízení a obnovení „masarykovského demokratismu“. Klub 231 se těší podpoře samotného ministra vnitra a atmosféru odporu proti politice KSČ přitom posiluje tisk, rádio i televize.⁹⁰ Poslední zpráva věnovaná K 231 byla překladem šestnáctistránkového materiálu poskytnutého příslušníky československého ministerstva vnitra a mimo jiné se v ní tvrdilo, že vedení K 231 tvoří z většiny bývalí agenti americké zpravodajské služby.⁹¹ Byla odeslána 19. srpna a podle záznamu se s ní Petro Šelest seznámil 20. srpna, kdy již začala okupace Československa.

„Přejít od nekonečných rozhovorů ke konkrétním činům“

Bohužel nevíme, nakolik podstatný vliv měly materiály ukrajinského Výboru státní bezpečnosti na závěry, jež si v létě 1968 učinil první tajemník ukrajinské komunistické strany. Každopádně si Petro Šelest již před polovinou června zapsal do deníku: „Na základě předkládaných materiálů, informací, dopisů, zpráv ze zahraničí

89 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 437/n ze dne 21. května 1968: Informace o událostech v Československu a rehabilitaci politických vězňů. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0032.pdf>.

90 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 688/n ze dne 29. července 1968: O nepřátelské činnosti členů tzv. klubu „K-231“ v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0181.pdf>.

91 Zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 741/n ze dne 19. srpna 1968: Nepřátelské aktivity takzvaného klubu „K-231“ v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0082.pdf>.

a vlastní analýzy docházím k závěru, že v Československu nazrává neodvratná politická katastrofa.⁹² Jeho kontakty s ukrajinskou tajnou službou ale byly intenzivní a zajišťovala i jeho spojení se „zdravými silami“ v Československu. Její velitel Vitalij Fedotovič (Fedotovyč) Nikitčenko⁹³ a vedoucí tajemník komunistické strany v Zakarpatské oblasti Jurij Vasiljevič Ilnickij (Jurij Vasylovych Ilnyckyj) mu již na konci března předali vzkaz tajemníka Ústředního výboru KSČ Vasila Biľaka a vedoucího tajemníka Východoslovenského krajského výboru KSS Jána Koscelanského⁹⁴ s žádostí o schůzku v Užhorodě, jejíž uskutečnění podle Šelestových vzpomínek Brežněv neschválil.⁹⁵ K setkání došlo až ve dnech 24. a 25. května a Biľak (sám rusínského původu) v jeho průběhu Šelestovi vylíčil Dubčekovu neschopnost a neochotu zabývat se „pravicovými elementy“ v komunistické straně a státě, jejichž výhrůžky fyzickou likvidací podle něj dohnaly k sebevraždě řadu stranických funkcionářů a pracovníků Státní bezpečnosti.⁹⁶

S Vasilem Biľakem se za asistence KGB sešel Petro Šelest opět v noci z 20. na 21. července v Maďarsku na břehu Balatonu. Zapsal si jeho slova o „šoku, strachu, a dokonce panice po zveřejnění dopisu pěti stran zemí Varšavské smlouvy“,⁹⁷ načež ho sám vyzval: „Potřebujeme od vás dopis, v němž by byla vylíčena vaše žádost o pomoc. Zaručujeme, že dopis nebude zveřejněn, ani jeho autoři.“ Budoucí vrcholný protagonist „normalizace“ prý odvětil: „Pokud nám nestačí síly, obrátíme se na vás s žádostí o pomoc.“⁹⁸

Z pozice prvního muže komunistické Ukrajiny se Šelest podílel na organizačních přípravách cesty sovětské delegace na setkání v Čierné nad Tisou ve dnech 29. července až 1. srpna 1968, včetně zajištění jejího pobytu v železničních vagoncích na sovětské straně hranice, kam se uchýlovali na noc i v přestávkách mezi jednáním.

92 ŠELEST, P. Je.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 318.

93 Generálplukovník Vitalij Fedotovič Nikitčenko (1908–1992) byl předsedou Výboru státní bezpečnosti USSR v letech 1954–1970 a poté do roku 1974 velitelem Vysoké školy KGB SSSR v Moskvě, na níž pak vyučoval do svého odchodu do důchodu v roce 1978. (Viz LYSJUK, Jurij – ČYSNIKOV, Volodymyr: Kerivnyky orhaniv deržavnoji bezpeky raďanskoji Ukrajiny (1953–1991). In: Služba bezpeky Ukrajiny [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20071212210416/http://www.sbu.gov.ua/sbu/docatalog/document?id=39284>.)

94 Ján Koscelanský (1926–2010) byl v době pražského jara vedoucím tajemníkem Východoslovenského KV KSS, od roku 1966 členem ÚV KSS a ÚV KSČ, v letech 1966–1968 poslancem Národního shromáždění, poté poslancem Sněmovny lidu Federálního shromáždění. V roce 1971 se však ocitl na „Seznamu osob doporučených k zařazení do jednotné centrální evidence představitelů a exponentů pravice“, který schválil ÚV KSČ. (Viz Funkcionári KSČ a KSS. In: Ústav pamäti národa [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.upn.gov.sk/projekty/funkcionari-ksc-kss/vysledky-vyhľadavania/?priezvisko=Koscelansk%C3%BD>; Seznam osob doporučených k zařazení do jednotné centrální evidence představitelů a exponentů pravice ústředním výborem KSČ. In: Totalita.cz [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: http://www.totalita.cz/seznamy/exp_prav_smernice_seznam_01.pdf.)

95 ŠELEST, P. Je.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 307.

96 *Tamtéž*, s. 310–313.

97 Opět je řeč o tzv. varšavském dopisu (viz pozn. 87).

98 *Tamtéž*, s. 348–350.

Podle svých vzpomínek si o konkrétních opatřeních, včetně zajištění „sanitárních podmínek, ochrany a stravování“, telefonoval 25. července s předsedou celosvazového Výboru státní bezpečnosti Jurijem Andropovem, jemuž přitom sdělil své mínění, že „je třeba přejít od nekonečných rozhovorů ke konkrétním činům“.⁹⁹ Ještě před začátkem jednání si na základě studia „pošty“ zapsal, že „situace v Československu je stále složitější a nebezpečnější, je třeba přijmout rozhodnější opatření, jinak bude pozdě, může se prolít spousta krve a první, pro koho to bude znamenat velké náklady včetně politických, budeme my“.¹⁰⁰

Ve svém ostrém proslovu v Čierné nad Tisou 30. července, jímž vyprovokoval Alexandra Dubčeka k odchodu ze sálu a následnému protestu proti jeho tónu i obsahu, si Šelest stěžoval na negativní působení československých médií na ukrajinskou společnost: „Vaše televizní přenosy, vaše rozhlasové pořady, distribuování vašich novin a časopisů do našich oblastí, které leží nejbližší k vám, vyvolávají u našeho lidu otázky, které jsou plné rozpaků.“¹⁰¹ Konkrétně uvedl zaslání „tisíců, desítek tisíc“ výtisků provolání „Dva tisíce slov“ na Ukrajinu a dále dokládal, že KSČ nemá věci pod kontrolou, když umožňuje sbírat podpisy československých občanů proti „varšavskému dopisu“ pěti stran zemí Varšavské smlouvy. Znepokojeně hovořil také o údajných požadavcích na revizi hranic a navrácení Podkarpatské Rusi.¹⁰²

Hlavní událostí následné schůzky vrcholných představitelů komunistických stran šesti zemí sovětského bloku v Bratislavě 3. srpna bylo pro Petro Šelesta tajné setkání s Vasilem Biľakem, které netrpělivě očekával. Došlo při něm k předání proslulého „zvacího dopisu“ a Šelestův záznam v deníku potvrzuje známý průběh této události: „Večer jsem se nakonec sešel s Biľakem a smluvili jsme se, že ve 20:00 zajde na veřejný záchodek, kde se ve stejný čas objevím i já a on mi prostřednictvím našeho příslušníka KGB Savčenko předá dopis. Tak se i stalo. Setkali jsme se ‘náhodně’ na záchodcích a Savčenko mně nepozorovaně, z ruky do ruky předal obálku, v níž byl dlouho očekávaný dopis.“¹⁰³

Zápis v deníku z 16. srpna, když už byly přípravy na invazi v plném proudu, pak nabízí Šelestovo zdůvodnění tohoto fatálního rozhodnutí: „Českoslovenští vedoucí představitelé vůbec nekontrolovali situaci v zemi ani straně. Bratislavské prohlášení pěti stran se neplní, pravicové elementy a sociáldemokraté ho využívají k rozvířování nacionalismu a antisovětismu. Vše je napjaté do nejzazší krajnosti. Pokud teď nepřijmeme mimořádné a nejostřejší opatření, může vypuknout v Československu občanská válka a zemi ztratíme jako socialistický stát, vznikne mimořádný stav v Evropě s hrozbou velkých ozbrojených střetnutí a možná i války. Nebylo tak snadné rozhodnout se k přijetí krajních opatření, ale vše jsme již promarnili a jiné řešení

99 *Tamtéž*, s. 355.

100 *Tamtéž*.

101 VONDRŮVÁ J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, sv. 2, s. 126, dokument 121.14 – Záznam vystoupení P. Šelesta na čtvrtém zasedání, Čierna nad Tisou, 30.7.1968 (viz pozn. 65).

102 *Tamtéž*, s. 128 n. Obdobně viz ŠELEST, P.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 376–379.

103 ŠELEST, P.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 384 n.

a východisko není. Všichni chápeme, že tento krok hrozí politickými i vojenskými komplikacemi.¹⁰⁴

Závěrem

První tajemník Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky byl zjevně stoupencem tvrdého postoje vůči pražskému jaru od samého počátku a v tomto směru také jednal. Podobně jako v případě Władysława Gomułky či Waltera Ulbrichta jeho primární motivací byl strach z „nákazy“ společnosti v jeho vlastní zemi. Zrušení cenzury v Československu mělo v Sovětském svazu velký ohlas, a to nejen v takzvané generaci šedesátníků – spisovatelů a umělců, jejichž aktivity a vliv byly pro stranické vedení beztak výzvou, mimo jiné proto, že mnozí z nich byli také komunisté. I z toho důvodu věnoval Petro Šelest od samého počátku takovou pozornost sdělovacím prostředkům v Československu a často zdůrazňoval, že je strana nemá pod kontrolou.

Informace, které Šelestovi a dalším členům ukrajinského vedení, ale i moskevskému ústředí KGB, poskytoval v měsících před srpnovou okupací Československa ukrajinský Výbor státní bezpečnosti, nabízely značně zkreslený obraz tehdejší situace. Z povahy práce tajných služeb sice vyplývá snaha upozorňovat na možná rizika a hrozby, avšak v jeho zprávách se spíše než relevantní informace a analýzy vývoje v Československu objevovala různá kliše, ideologické floskule, nepřesnosti i vyložené nesmysly. Nekritické využívání příslušníků Státní bezpečnosti, kteří jednali často ze strachu a na vlastní pěst (a pravděpodobně porušovali i tehdejší zákony a služební přísahu), jako jednoho z hlavních zdrojů informací, se mohlo v tehdejší situaci zdát logické, avšak pouze přispívalo k tomu, že si šéf ukrajinských komunistů a spolu s ním další sovětsští představitelé vytvářeli zkreslené představy o situaci. Nabývali tak dojmu, že v Československu skutečně vítězí „pravice“, vládní protisovětská propaganda, chystá se vystoupení z Varšavské smlouvy, posilují západní zpravodajské služby a hrozí opakování událostí z Maďarska v roce 1956 a občanská válka. Oč přesnější bylo hodnocení generála Petra Grigorenka, zmíněné v úvodu článku, který i bez mohutného aparátu tajné bezpečnosti dokázal vnímat téměř všeobecnou podporu, jíž se těšilo reformní hnutí pražského jara i jeho političtí představitelé.

Na otázku, zda v dramatickém vyústění „československé krize“ v létě 1968 hrál specifickou roli ukrajinský faktor, zatím nelze dát jednoznačnou odpověď. Na základě dosavadních vědomostí se však zdá alespoň zřejmé, že Petro Šelest jako jeden z hybatelů posouval běh událostí k násilnému řešení a že k tomu měl i své specifické důvody, spočívající v intenzivním pocitu ohrožení stability režimu v zemi, která měla společnou hranici s Československem.

104 *Tamtéž*, s. 390.

Recenze

Diktát komunistické politiky, nebo dědictví umělecké avantgardy?

Michaela Janečková

ZARECOROVÁ, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. (Šťastné zírky, sv. 16.) Z anglického originálu přeložila Alena Všetečková. Praha, Academia 2015, 419 stran, ISBN 978-80-200-2308-7.

Knihy americké historičky architektury a umění Kimberly Elman Zarecorové *Utváření socialistické modernity* vyšla v českém překladu již před čtyřmi lety, i s odstupem si však zaslouží pozornost. Nejedná se – jak by se podle podtitulu *Bydlení v Československu v letech 1945–1960* mohlo zdát – o další příspěvek k nedávnému „boomu“ publikací a výstav zaměřených na československou socialistickou bytovou výstavbu. Takto tematicky pojaté práce se u nás téměř neobjevovaly před rokem 2010, poté se však začlenily do zdejší historiografie architektury, zprvu coby produkty individuálních snah, později už také jako výsledky víceletých grantových projektů. Knihu badatelky působící na Iowské státní univerzitě bychom však měli chápat především v kontextu turbulentního vývoje konstruování narativu dějin architektury druhé poloviny dvacátého století v českém prostředí, kdy se změny úhlu pohledu na socialistickou výstavbu nedotkly jen odborné uměleckohistorické obce, ale také široké veřejnosti. Proměnu diskurzu dokládají například hojně navštěvované vyčázky za architekturou z doby socialismu, dokonce i za tou sídlištní, kterých se

dnes účastní už nejen generace pamětníků, ale čím dál početnější vrstva zájemců narozených až po roce 1989.

Kniha *Utváření socialistické modernity* byla v mnohém směru počinem iniciačním, nebo alespoň redefinujícím pole tuzemských badatelských možností. Zarecorová totiž zahájila svůj výzkum v roce 1999. Tehdy poválečná bytová výstavba, a zvláště ta panelová, české historiky architektury buď upřímně nezajímala, nebo se jim jevila tendenčně jako nástroj legitimizace „bývalého režimu“, a tudíž jako téma „nehodnotné“. V tomto směru je možné pro ilustraci tehdejší atmosféry v okruhu historiků umění a architektury připomenout rozporuplné přijetí, a někdy až odsouzení pokusu Terezie Petiškové etablovat jako plnohodnotné téma umění socialistického realismu (na výstavě „Československý socialistický realismus 1948–1958“ v pražském Rudolfinu na přelomu let 2002 a 2003).¹

Právě v roce 2002 Zarecorová přijela na dvouletou studijní stáž do České republiky. Po víceletém bádání následovala v roce 2008 obhajoba její disertace na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Kimberly ji ochotně poskytla českým zájemcům, takže výsledky jejího bádání v režimu „na vyžádání“ kolovaly zdejší odbornou obcí již záhy, ovšem okruh osob obeznámených s její prací nebyl široký. To se změnilo o tři roky později, kdy byla její disertace vydána anglicky.² Českojazyčné vydání z roku 2015 můžeme chápat jako snahu zprostředkovat poznatky širšímu neodbornému publiku a vybavit odbornou veřejnost jazykově přístupnějším materiálem.

Tyto okolnosti zde nastiňují proto, aby bylo možné spravedlivě ocenit hodnotu badatelského přínosu autorky, vyzdvihnout to, co bylo teprve před desíti lety vyřčeno poprvé, a zhodnotit, zda přání Kimberly v předmluvě, aby kniha poskytla „solidní a použitelný základ k dalšímu bádání“ a aby „studium poválečné architektury v Československu coby téma bádání skutečně dospělo“ (s. 11), došlo svého naplnění.

Rámci svého bádání se Zarecorová věnuje v úvodu knihy. Nepřekvapí, že na možnost zaměřit se na architekturu bývalého Československa ji upozornil britský odborník Kenneth Frampton, jeden ze současných předních světových historiků a teoretiků architektury. Ten neskrývá svou fascinaci zemí, která v meziválečném období vybuodovala na poli architektury modernismus „hodný svého jména“.³ Jak ale Zarecorová poznamenává, ani on sám se ve svém badatelském zájmu nepřehoupl přes druhou světovou válku a celou socialistickou éru označil za „dlouhou periodu destrukce“, vytvářející mezi obdobím do roku 1948 a po roce 1989 „propast“ (s. 21). Pasivně tak přejal tendenční pojetí této éry, odpovídající dominantnímu narativu devadesátých a začátku nultých let. „Brzy jsem pochopila, že to bude osamělá práce,“

1 Viz výstavní katalog: PETIŠKOVÁ, Terezie (ed.): *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha, Gallery 2002.

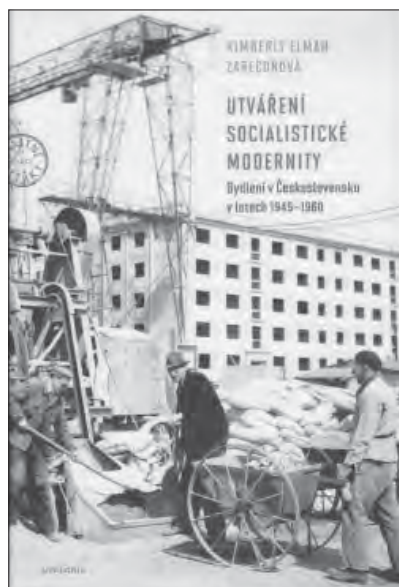
2 ELMAN ZARECOR, Kimberly: *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press 2011.

3 Zarecorová odkazuje na Framptonovu stať „A Modernity Worthy of the Name: Notes on the Czech Architectural Avant-Garde“. In: ANDĚL, Jaroslav (ed.): *El arte de la vanguardia en Checoslovaquia 1918–1938 / The Art of the Avant-Garde in Czechoslovakia 1918–1938: Catálogo de exposición, Valencia 10 febrero / 11 abril 1993*. Valencia, Institut Valencia d'Art Modern 1993, s. 213–231.

poznává k tomu v předmluvě autorka a dodává: „Postrádala jsem kolegy, s nimiž bych mohla o tomto specializovaném tématu hovořit, a chyběly mi konference, kde bych svou práci mohla představit jiným odborníkům z oblasti architektury.“ (s. 10) Kromě této osamocení také vzpomíná na tehdejší rezervovanost, s níž se vybrané téma u českých kolegů setkávalo: „Někteří lidé základní předpoklad této knihy zpochybňují – mají za to, že architektura z období počátků komunismu si ani nezaslouží studium.“ (s. 10) Právě zde je nutné výrok historicky situovat – je relevantní pro rok 2008, méně již pro rok 2011 a kuriózní v roce 2015. Také tento detail ilustruje, jak se změnila akceptovatelnost jistých druhů objektů coby předmětů zájmu historiků architektury a nakolik se obecně v rámci oboru proměnila reflexe období socialismu. Zavržení, ignoraci či pohrdavý výsměch během pouhých deseti let nahradila vrstevnatější prezentace dobové umělecké produkce či témat spojených se socialistickým životním stylem.⁴ Zvláště mladší generace se nesmiřuje s rozparem dehonestující interpretace, petrifikované již v devadesátých letech, a očividnou kvalitou mnoha architektonických realizací či urbanistických koncepcí. Osobní vzpomínky aktérů pak dále narušují představu o diktátu komunistické strany a jejím absolutním vlivu na architektonickou produkci po roce 1948.

Kimberly Elmah Zarecorová měla tu výhodu, že k tématu přistoupila jako zahraniční badatelka, a tudíž nemohla být obviňována z resentimentu a její kritika dřívějšího pojetí období 1948 až 1989 jako „půlstoletí temna, konce moderní éry“⁵ (s. 10) musela být brána vážně. Stejně tak je nutné se zamyslet nad jejím citlivým upozorněním na nelichotivý fakt, že české dějiny architektury se nijak nepokusily přesáhnout deskriptivní rámec, a to nejen v oblasti architektury poválečné.

Předmět svého bádání autorka vymezuje poměrně volně – jako „historii stavebních technologií i průzkum architektonické praxe“ (s. 22). To jí umožňuje pojmut knihu spíše jako „kapitoly z dějin“ než koherentní útvar, strukturovaný přísně chronologicky či tematicky. Zarecorová avizuje, že svou práci staví na třech metodologických

4 Pokračující zájem o československé prostředí a stále nedostatečnou tuzemskou reflexi dokládá nedávné vydání knihy srbské historičky architektury a designu jménem Ana Miljački, která působí na Massachusettském technologickém institutu (MILJAČKI, Ana: *The Optimum Imperative: Czech Architecture for the Socialist Lifestyle, 1938–1968*. London – New York, Routledge – Taylor & Francis Group 2017).

5 Zarecorová zde cituje z knihy editorů Michala Kohouta, Vladimíra Šlapety a Stephana Tempela *Prague: 20th Century Architecture* (Wien, Springer 1999, s. 12).

pilířích.⁶ Zaprvé, využívá do té doby neznámých zdrojů ze státních archivů, které rozkrývají mechanismy propojení architektury s politikou; zadruhé, na základě těchto zdrojů dokazuje, jak problematické je chápat komunistickou stranu jako monolitickou entitu a vstup do strany jako projev strachu; zatřetí, preferuje „procesně generované poznatky“ před estetikou (s. 24). Zajímá ji právě to, co do té doby nezajímalo českou scénu: tedy žádná deskripce unikátních realizací, které je pak možné prezentovat jako příklady realizované „režimu navzdory“ a tím stávající narativ nenabourat. Naopak, autorka se snaží získat o běžných, či dokonce typizovaných stavbách taková data, která přispějí k pochopení širšího kontextu jejich vzniku. Zarecorová zkoumá, nakolik může být bytová výstavba, a zejména ta panelová, považována za produkt politických rozhodnutí a nakolik je ideově zakotvena v předválečném úsilí architektů o racionalizaci výstavby, k níž samozřejmě patřila i industrializace a prefabrikace, rozvíjená neaktivněji v baťovském Zlíně. Záběr práce se tím rozšiřuje o popis systému architektonické praxe, tedy zestátnění projekčních ateliérů a jejich sdružení v jednotnou organizaci Stavoprojektu.

V úvodu autorka představuje výše uvedená východiska a cíle práce, seznamuje čtenáře s politikou a bytovou situací v Československu po roce 1945 a velmi stručně také popisuje silnou pozici zdejší meziválečné architektonické avantgardy v mezinárodním kontextu. Stejně tak i v první kapitole, nazvané „Fénix vstává: bydlení a rané debaty o socialistické modernitě“, Zarecorová kontextualizuje dění v poválečné architektonické obci dobovými politickými, hospodářskými a ekonomickými ukazateli. Oním Fénixem, který vstává z popela, jsou ideje meziválečné avantgardy, zejména technokraticky orientovaného okruhu kolem Karla Teigehe, v knize reprezentovaného Pokrokovou architektonickou skupinou (PAS). Tři architekti a přední členové této skupiny – Jiří Voženílek, Karel Janů a Jiří Štursa – rozvíjeli představy o budoucím typizovaném bydlení již ve třicátých letech a po válce se této činnosti dále věnovali. Americká historička jejich prostřednictvím nenápadně překlenuje dříve vyhloubenou propast mezi prací meziválečných funkcionalistů a poválečných budovatelů socialistických sídlišť. Soustředí se především na ustavení a činnost Bloku architektonických pokrokových spolků (BAPS), na stavební program dvouletky (1946–1947) a na projekty výstavby tří vzorných sídlišť – v Ostravě, Mostě a Kladně. Ideu kolektivního bydlení představuje na příkladu výstavby koldomu v Litvínově. Nesourodá témata sice tříští kapitolu do dílčích studií, v celkovém vyznění však zprostředkovávají čtenáři povědomí o tom, co se v bytové výstavbě brzy po skončení druhé světové války odehrálo.

Druhá kapitola „Typizace a standardizace: Stavoprojekt a transformace architektonické praxe“ zahrnuje taktéž poměrně široké spektrum témat – od zřízení Stavoprojektu jako státního podniku sdružujícího více než tisícovku architektů a jeho další vliv na architektonickou praxi přes organizaci stavebního oddělení a pokusy

6 Sama je označuje jako metodologické otázky a na jednom místě také jako priority. Ovšem například práci s nově nalezenými archivními materiály bychom těžko mohli označit za otázku (jako prioritu snad). Proto raději, i s vědomím posunutí autorčina metodologického záměru, volím slovo „pilíř“.

o typizaci a standardizaci firmy Baťa až po první typové domy a jejich umístění ve vzorových sídlištích. Tam, kde první kapitola vykreslovala na konkrétních dílčích příkladech místa protnutí státní politiky bydlení a myšlenek meziválečné avantgardy, druhá překračuje mezník roku 1948 a opět prostřednictvím vybraných příkladů zachycuje zase jiným způsobem dynamiku rodící se socialistické architektury.

Podobný princip uplatňuje Zarecorová i ve třetí kapitole „Obsahem socialistická, formou národní: sorela a architektonická imaginace“. Soustředí se zde na fenomén historizující architektury socialistického realismu, která byla v československém prostředí poměrně krátkou, nicméně velmi vlivnou epizodou, známou pod ironizujícím názvem sorela. Podle autorky nebyly estetizující a historizující trendy v rozporu s typizací a standardizací. Dokládá, že i přes zdánlivou dominanci estetiky zároveň intenzivně postupovalo zprůmyslnění staveb. Pro případovou studii si vybírá sídliště v Ostravě-Porubě, které i pod slupkou socialistického realismu skrývá typizované stavby typu T a mnohdy i uplatnění blokopanelů, chápaných často jako první krok k razantnější prefabrikaci. S tímto názorem lze polemizovat, nicméně nejedná se v její knize o tezi zásadní. V závěru kapitoly nabízí zhodnocení takzvaných urbanistických ansámbľů podle německého kulturního teoretika Borise Groyse a britské architektky a historičky architektury Catherine Cookeové. Tento i poměrně nenáročný teoretický exkurz může českého čtenáře překvapit, jelikož nebývá v našem prostředí zvykem vkládat do historických výkladů o architektuře pasáže tohoto druhu. Autorka si to zřejmě dobře uvědomuje, jak se ostatně zmiňuje již v úvodu knihy, a tak se můžeme dohadovat, zda tento jediný exkurz zařadila jako hozenou rukavici českému publiku, či naopak další nabízející se teoretické vsuvky vědomě potlačila.

Následující kapitola „Vize socialistické architektury: pozdní kariéra Jiřího Krohy“ se věnuje osobnosti architekta, výtvarníka a teoretika Jiřího Krohy (1893–1974), doyena československé architektonické avantgardy, a zároveň hlavního obhájce socialistického realismu a autora mnoha „sorelových“ staveb. Kroha je zde představen jako případ transformace předního avantgardisty do zastánce estetiky „sorely“, tedy architektury historizující, kterou meziválečná avantgarda ostře odmítala. Nicméně samotný Kroha se typizaci, industrializaci a prefabrikaci nikdy nevěnoval, byl od dvacátých let velmi individualistickým architektem s velkým citem pro komponování prostoru, uplatňovaným až scénograficky zálibně. Po roce 1948 se identifikoval s historizující estetikou socialistického realismu a v dobře známých textech publikovaných v odborných časopisech ji hájil. Dále pak své výjimečné postavení zhodnotil ve funkci vedoucího vlastního ateliéru, jenž proti všem tehdejšími tendencím práci architektů kolektivizovat nesl název Ateliér národního umělce Jiřího Krohy. Zarecorová věnovala poměrně dost prostoru představení tvorby a názorů jediného architekta, pro danou dobu a praxi velmi atypického. Přitažlivost profesních zvrátů v tvorbě Jiřího Krohy je nesporná, ovšem jediná a takto exkluzivně pojatá případová studie nedokáže zprostředkovat plasticky obraz typické architektonické praxe.

Poslední kapitola „Industrializace bydlení: Zlín a vývoj paneláku“ nejprve přibližuje práci stavebního oddělení firmy Baťa na vývoji typizovaných a prefabrikovaných staveb v meziválečném období. Právě v baťovském stavebním oddělení pracovali

architekti Bohumír Kula a Hynek Adamec, „otcové“ pozdějšího prvního celostěnového panelového domu typu G40, postaveného na přelomu let 1953 a 1954. Od pokusů pozdních třicátých let a několika válečných experimentů se autorka posouvá k poválečné proměně práce ve zlínském (později gottwaldovském) stavebním oddělení. Svou pozornost soustředí především na období 1948 až 1956, v němž Kula s Adamcem vyvinuli první celostěnový panelový dům typu G40 s variantami, a především typ G57, reprodukováný v desítkách tisíc staveb po celé republice. Pozdější velmi zajímavé typy, včetně experimentálních z let 1957 až 1961, jsou představeny jen ve zkratce. Kromě zlínské produkce je čtenář seznámen také s experimenty poválečné dvouletky, hlavně na pražském sídlišti Solidarita, a s pozdějšími základními typy panelových domů. Kapitulu doplňuje představení náplně práce dvou státních institucí – Ústavu montovaných staveb a Ústřední správy pro bytovou a občanskou výstavbu (ÚŠBOV).

V epilogu knihy Kimberly Elman Zarecorová téma aktualizuje, když dřívější práci československých architektů ve Stavoprojektu překvapivě srovnává se současnou praxí globálních ateliérů, jakými jsou Zaha Hadid Architects či Foster & Partners. Uvědomuje si rozdíl mezi státním ateliérem v socialistickém systému a tímto modelem v dnešním kapitalismu, ale její závěr se týká širší povahy industrializace. Ta by se podle ní měla týkat „hospodárného, úsporného a udržitelného stavění, nikoli utváření forem datově generovanými procesy“ (s. 378). Obává se, že při ztrátě této perspektivy se vytratí také obyvatelnost prostoru, a tato ztráta může postihnout stejně tak panelák jako digitálně zpracovanou současnou stavbu. Nepřímo tak mluví o něčem, co dnes spíše jen cítíme – je tak velký rozdíl mezi sídlištěm a současným office parkem? Jak je možné, že paneláky, tyto produkty a symboly socialismu, mohou být často lepším místem pro život než developerské produkty současnosti? Podle Zarecorové je v obou případech na vině selhání architektonické imaginace.⁷ Zda a nakolik je toto selhání důsledkem politického či ekonomického tlaku, v epilogu naznačeno není.

Připomeňme, že v úvodu Zarecorová píše: „Největší poctou by pro mě bylo, kdyby další výzkum zpochybnil, vyvrátil nebo doplnil závěry, ke kterým jsem zde došla. Znamenalo by to totiž, že studium poválečné architektury v Československu coby téma bádání skutečně dospělo.“ (s. 11) Myslím že mnohé, v co Kimberly doufala, se opravdu splnilo. Její kniha sice pro velkou část odborné obce nepřinesla převratné poznatky, ale často pojmenovala to, co před ní nikdo chuť pojmenovat neměl. Dalším nesporným přínosem její práce je heuristika. Jako první prozkoumala mnohé archivní zdroje a otevřela tak možnosti podrobnějšího výzkumu pro české badatele. Roztřídila materiál z archivů architektury, převážně plánovou dokumentaci,

⁷ Architektonická imaginace (*architectural imagination*) je pojem typický pro současnou anglosaskou teorii architektury. Skrývá se pod ním stěžejí přesněji definovatelná schopnost vytvářet smysluplné prostory použitím architektonických prvků, jejich vzájemným uspořádáním, barvou, materiálem. Pojem upozorňuje na fakt, že teoretická analýza architektury nemusí mít jen ikonografickou či ikonologickou povahu, ale že architektura má svá vlastní pravidla, na uživatele působí čistě architektonickými prostředky.

a věnovala se také politickým dokumentům, které historikům architektury až donedávna naprosto unikaly.

Předkládané závěry ve své době, tedy po roce 2011, korigovaly tehdejší narativ. Autorka ukázala, že českoslovenští architekti již v předválečné době přemýšleli o kolektivní práci a většina z nich později uvítala možnost pracovat ve státních ateliérech, kde mohli řešit úkoly, jež na ně kladla celá společnost, především již od meziválečné doby aktuální otázku hromadného bydlení. Její řešení bylo – také již od doby meziválečné – považováno za možné jen v podmínkách industrializovaného stavebnictví. Zarecorová úspěšně popsala proměnu architektonické praxe mezi lety 1948 a 1960 a zpochybnila, že by tuto praxi formovala násilně politická moc proti vůli samotných architektů. Mimo jiné také touto svou prací dokreslila životopisy mnohých postav meziválečné avantgardy. Zde je třeba si uvědomit, že dříve byla meziválečná avantgarda prezentována jako hnutí výrazných a invenčních osobností, jež ve třicátých letech vybudovaly množství oněch bílých luxusních vil, tolik obdivovaných v devadesátých letech. Nemluví se příliš o jejich levicové politické orientaci a rozhodně ne o jejich dalším poválečném angažmá.

Jako příklad může sloužit jeden z členů Pokrokové architektonické skupiny, architekt Jiří Voženílek. Ten byl až donedávna oficiálně prezentován jako „Batův muž“, jeho práce pro zlínský průmyslový koncern byla hojně publikována.⁸ Současně však nebyla zohledňována ta část jeho díla – jak praktická, tak teoretická – která svědčí o jeho silném zakotvení v marxismu. Stejně tak nové publikace mlčely o Voženílkově roli v poválečném rozvíjení architektonické prefabrikace a industrializace či o jeho organizační práci ředitele Stavoprojektu. Nejdůležitějším krokem i v nedávné minulosti mohlo být připomenutí jeho velmi úspěšně zastávané pozice hlavního architekta města Prahy, ovšem s ospravedlňujícím dovětkem, že po roce 1968 musel toto postavení opustit. Naproti tomu Zarecorová se komplexnímu pohledu na životní dráhy architektů nevyhýbá, a to nejen v případě podrobněji zpracovaného díla Jiřího Krohy.⁹

Vrátíme-li se k oněm metodologickým pilířům či prioritám, o nichž je také řeč v úvodu, můžeme konstatovat, že se Zarecorové opravdu podařilo plodně vytěžit archivní materiály, jež předtím nebyly v hledáčku historiků architektury (ne snad proto, že by byly nepřijatelným zdrojem informací, jak se domnívá autorka, ale spíše z toho důvodu, že dané období bylo zatím popisováno více na základě osobních vzpomínek a dojmů a že archivní materiály se starší generaci badatelů nezdály dost důležité). Také druhou prioritou – zpochybnit představu komunistické strany jako jednoduté entity diktující utlačovaným tvůrcům – se autorce podařilo na několika životních příbězích architektů doložit. Ač by se mohlo zdát, že již v době vydání

8 Jako příklad může sloužit publikace Jiřího Svobody *Jiří Voženílek: Architekt ve Zlíně*, založená na disertační práci obhájené na VUT v Brně (Brno, Vysoké učení technické v Brně 2011).

9 Je však třeba dodat, že život a dílo Jiřího Krohy byly již dříve zpracovány a představeny v rozsáhlé publikaci editorek Marcely Macharáčkové, Lenky Kudělkové a Jindřicha Chatrného *Jiří Kroha v proměnách umění 20. století (1893–1974): Architekt, malíř, designer, teoretik* (Brno, Era média – Muzeum města Brna 2007). Sama Zarecorová do publikace přispěla jednou stáří, obsahově shodnou s kapitolou pojednávající o Krohovi v recenzované knize.

knihy se nejednalo o nijak novátorskou tezi, debaty nejen v laických kruzích nás stále přesvědčují o opaku. Třetí priorita, polemizující s nadřazováním formálních a estetických kritérií v dějinách architektury nad „procesně generovanými poznatky“, jež vyzdvihuje autorka, už zasahuje hluboko do problematiky historie architektury. Zjednodušeně se dá říci, že od dřívějšího zaměření na unikátní díla dochází k posunu čtení díla jako dokumentu, jenž podává zprávu také o mimouměleckých záměrech autorů či vypovídá o stavu společnosti. Díla, kterými se zabývá dnešní historie architektury (či obecněji dějiny umění), již nemusí být jedinečná, ba ani nemusí mít vysokou uměleckou hodnotu. A tak jako se rozšiřuje škála předmětů bádání, rozšiřují se také možnosti interpretace. Historik umění či architektury se však ocitá na poli jiných oborů, kde zdaleka nevyniká a nemůže konkurovat například školeným historikům. Dodejme, že mnozí historici architektury nevystudovali humanitní obory, ale vysoké školy technického zaměření; jde o praxi běžnou zejména v anglosaských zemích a sama Zarecorová je taktéž vystudovanou architektkou. V jejím případě můžeme pokus proniknout mimo tradiční rámec oboru hodnotit jako úspěšný.

Pokud by měly být hledány problematické momenty celé knihy, týkaly by se nejspíš deklarovaných výzkumných cílů, jež měla kniha zprostředkovat. Autorka je v úvodu definuje poměrně široce a volně: „Projekt, který předkládám, je zároveň historií stavebních technologií i průzkumem architektonické praxe.“ (s. 22) O nějaké podrobnější historii stavebních technologií se tu však nedá mluvit, v tomto ohledu kniha nepřináší nové poznatky. Coby průzkum architektonické praxe v daném období již funguje lépe, ovšem i zde se jedná spíše o vybrané kapitoly z palety možných forem praxe než o komplexní pokrytí.

Útržkovitý, či spíše mozaikovitý přístup autorky, která celkový pohled na danou problematiku zprostředkovává na způsob *case studies* (ačkoli většinou ne explicitních), se může z metodologického hlediska jevit jako pochybný. Českou verzi knihy si ale pravděpodobně přečtou spíše čtenáři z řad zainteresované veřejnosti, a pro ně může být tento postup atraktivní. Případné námitky vůči dané struktuře knihy budou podle mého názoru vždy ustupovat do pozadí před jejím přínosem, neboť zásadním způsobem po roce 2010 přispěla k předefinování diskurzu a badatelského pole českých historiků architektury poválečného Československa.

Již vydání původní americké verze se setkalo s kladným přijetím v českých odborných kruzích. Pro nejvýznamnější tribunu současné umělecko-historické debaty – časopis *Umění* – ji v roce 2011 recenzoval Hubert Guzik,¹⁰ mladý historik architektury věnující se v nedávné době zvláště kolektivnímu bydlení v bývalém Československu. Ten ocenil, že autorka „objevuje nové souvislosti a jasně formuluje závěry, které zasazují architekturu a profesi architekta do rámce politické a ekonomické transformace poválečného Československa“.¹¹ Všiml si ale i subtilnějších témat, například naznačeného a v knize nedořešeného potenciálu průzkumu struktury mocenských vztahů, kdy důležitou a dosud neprobádanou roli hráli

10 Viz *Umění*, roč. 59, č. 6 (2011), s. 537–539. Recenze vyšla bez názvu.

11 Tamtéž, s. 539.

také objednavatelé – stavebníci, jako například ředitelé státních podniků – a jejich kontakty s dodavatelskými podniky. Obecnější výtku autor směřoval k pomnutí nedávných poznatků sociálních dějin, například prací Jakuba Rákosníka, v knize americké autorky. Hubert Guzik tak mimoděk velmi dobře postihnul, v jakém směru by mohly její závěry rezonovat v rámci příbuzných oborů. Americké vydání knihy Kimberly Elman Zarecorové jsem kromě toho (ve stručnější podobě) recenzovala v anglické verzi *Sociologického časopisu*.¹²

Zahraniční zájemci si mohli přečíst recenzi Martiny Hrabové v prestižním *Journal of the Society of Architectural Historians*.¹³ Česká historička architektury, jejíž odborný zájem se soustředí spíše do meziválečného období, oceňuje autorčin *a priori* neodsuzující tón a schopnost zprostředkovat nejen zahraničnímu publiku myšlenkové zázemí prvorepublikové architektonické avantgardy. Lehkou výtku adresovala autorce k výběru reprezentativních figur – Zarecorová mezi své aktéry totiž zahrnula převážně architekty, kteří podporovali komunistický politický systém po roce 1948 a ponechala stranou ty, kteří k němu byli kritičtí. Stejně tak si podle recenzentky bohužel nepoložila otázku, jakým směrem by se československá architektonická avantgarda a modernita vyvíjely, kdyby nebyly zasazeny do socialistického rámce. Knihu nicméně celkově hodnotí opět jako významný přínos pro daný obor.

Historie a teorie architektury jsou disciplíny, které svými výsledky do jisté míry ovlivňují myšlení těch, kteří navrhují nové stavby nebo plánují výstavbu obcí a měst – činných architektů a urbanistů. Zavržení socialistického plánování měst a koncepce hromadného bydlení v devadesátých letech připravilo mimo jiné půdu pro dezurbanizaci a růst satelitních obcí – „sídelních kaší“.¹⁴ Objasňování motivací aktérů a cílů bytové výstavby aktualizuje tehdejší problémy a staví i před ty, kteří navrhují praktická řešení, otázky, zda některé z dřívějších dobytých kót nebyly opuštěny zbytečně. Sama Kimberly na jednom z nedávných setkání v pražské galerii Viper vyjádřila uznání českým sídlištím s jejich dopravní a občanskou infrastrukturou.¹⁵ Ve srovnání s mnoha americkými městy, jejichž urbanismus byl formován pouze volnou rukou trhu a bujícím automobilismem, jsou naše milé „králíkárný“ stále příjemnějším místem k životu, alespoň pro ty, kteří netouží po životě v „sídelní kaši“. Pohled na poválečnou bytovou výstavbu, předložený zahraniční badatelkou, může být jistým impulzem k obratu také pro současnou architektonickou praxi.

12 Viz *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 48, č. 3 (2012), s. 602–604. Recenze vyšla bez názvu.

13 Viz *Journal of the Society of Architectural Historians*, roč. 73, č. 3 (2014), s. 423 n. Recenze vyšla bez názvu.

14 Pojem „sídelní kaše“ se používá pro satelitní zástavbu rodinných domků, postrádající typické urbánní znaky historické obce. Pojem byl kodifikován knihou Pavla Hniličky *Sídelní kaše*, poprvé vydanou před patnácti lety (HNILIČKA, Pavel: *Sídelní kaše: Otázky k suburbánní výstavbě kolonií rodinných domů*. Brno, ERA 2005).

15 Přednáška spojená s moderovanou diskusí se konala 12. září 2017 pod názvem „How the Past Informs the Future of Czech “Sídlště”“. In: Viper [online]. [Cit. 2019-05-20.] Dostupné z: <http://www.vipergallery.org/en/events/how-the-past-informs-the-future-of-czech-sidliste>.

Recenze

Pestrost panelové šedi

Petr Roubal

SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – NOVOTNÁ, Eva – JIRKALOVÁ, Karolina (ed.): *Paneláci 1: Padesát sídlišť v českých zemích. Kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku*. Praha, Uměleckoprůmyslové muzeum 2016, 463 strany, ISBN 978-80-7101-161-3;

SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – KOUKALOVÁ, Martina – NOVOTNÁ, Eva (ed.): *Paneláci 2: Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989. Kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště: Plány, realizace, bydlení 1945–1989*. Praha, Uměleckoprůmyslové muzeum 2017, 350 stran, ISBN 978-80-7101-169-9.

„Hodnota sídlišť a paneláků je v jejich pravdivosti, v pro nás zatím nesnesitelné opravdovosti reflexe své doby,“ napsal v roce 1997 architekt Ladislav Lábus a přirovnal paneláky s jejich „nepředstíraností výrazu“ k lidové a průmyslové architektuře, „této architektuře bez architektů“.¹ Jak skvěle ukazují knihy *Paneláci 1* a *Paneláci 2*, po dvaceti letech se „pravdivost“ paneláků stává součástí hlavního proudu bádání o dějinách architektury a urbanismu v českých zemích.

Obě knihy představují výsledek nebývalého vědeckého, pedagogického i manažerského úsilí, které v dlouhodobém výzkumu, ale i v rozsáhlém popularizačním a kurátorském počínu propojilo vedle historiček a historiků architektury a umění

1 Odpověď Ladislava Lábusa na redakční anketu: Anketa: Ptáme se architektů. In: *Architekt*, roč. 43, č. 22 (1997), s. 53.

také řadu dalších specialistů z oborů jako sociologie, antropologie či památková péče. Rozsah projektu se také odráží v poněkud komplikované struktuře knih. *Paneláci 2* jsou svého druhu rozsáhlým, téměř pětisetstránkovým velkoformátovým kritickým katalogem k výstavě „Bydliště: panelové sídliště. Plány, realizace, bydlení 1945–1989“, která se konala od ledna do července 2018 v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze, ale také k exteriérovým výstavám „Příběh paneláku“, které proběhly postupně ve všech krajských městech. *Paneláci 1* představují zase první systematický pokus o periodizaci panelové výstavby v Československu (přesněji v jeho české části), tak jak ji na základě týmové diskuse zformulovala Martina Koukalová. Jednotlivé fáze výstavby – *Dřevní fáze* (sídlíště dvouletky 1946–1947), *Fáze socialistického realismu* (od roku 1948 do poloviny padesátých let), *Pionýrská fáze* (druhá polovina padesátých let), *Krásná fáze* (šedesátá léta), *Technokratická fáze* (období „normalizace“ přibližně do poloviny osmdesátých let) a konečně *Fáze pozdních krásných a postmodernistických sídlišť* (zhruba korespondující s perestrojkou) – ilustrují v textu příklady jednotlivých sídlišť z celkem padesáti různých oblastí Čech a Moravy. Každé sídlíště je podrobeno důkladnému uměleckohistorickému rozboru, který načrtává vývoj koncepce sídliště, podává stručnou informaci o jeho autorech, přibližuje urbanistický koncept sídliště, použitý typ panelové technologie a uměleckou výzdobu.

Každý periodický blok knihy *Paneláci 1* uzavírá obsáhlá sociodemografická studie vybraných sídlišť v podání Lucie Pospíšilové a Petry Špačkové. Přestože autorky v jiných svých textech zásadně přispěly k urbánní geografii a sociologii, tyto studie jsou jediným slabším místem obou knih. K jednotlivým sídlíštím (vybraným pro jejich uměleckohistorické charakteristiky, nikoliv pro sociodemografické vlastnosti) se tu na základě dat ze sčítání lidu prezentují základní sociodemografické údaje o vývoji a počtu obyvatel, jejich vzdělanostní, profesní a rodinné struktuře. Kromě někdy problematické povahy vlastních dat (například pro poválečná dvouletková sídliště

se používají data až z roku 1970) tyto studie nijak podstatně nepřispívají k pochopení sociální dynamiky sídlišť. Místo toho přináší na celkem více než šedesáti stranách soubor těžko interpretovatelných a nepříliš významných sociologických údajů. Není například jasné, k čemu čtenář potřebuje vědět, jak se změnil podíl obyvatel zaměstnaných v priméru (tj. v zemědělství, lesnictví a rybářství) na pražském sídlišti Solidarita mezi lety 1970 a 2011 (pro pořádek: nastal pokles z 0,77 na 0,25 procent).

Systematičtější vhled do komplexní historie panelových sídlišť přináší navazující kniha *Paneláci 2*, která nese ambiciózní, ale výstižný podtitul *Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*. Přestože publikace představuje kolektivní a mezioborové dílo, lví podíl historika architektury Rostislava Šváchy je zřejmý nejen z autorství poloviny všech textů, ale také z celkové její koncepce. Švácha tak završuje své dlouhodobé úsilí o přehodnocení pohledu na paneláky, které zahájil již koncem devadesátých let, když v sérii článků upozorňoval na význam panelových sídlišť pro architektonickou teorii i praxi a jejich paušální odsudky označil za „nemístné a vlastně nezodpovědné“.² Kniha *Paneláci 2* je tak v podstatě komplexním zhmotněním jednoduché, ale zásadní teze, kterou Švácha prosazoval již před dvaceti lety: že není možné házet všechna sídliště do jednoho pytle. K rozlišení kvalit jednotlivých sídlišť Švácha se svým autorským kolektivem užívá především zmíněnou chronologii, která se mu stává základním metodologickým nástrojem. Teoreticky se přísně chronologické hledisko opírá o princip seriality formulovaný Georgem Kublerem, který je relevantní pro studium paneláků svým pojetím dějin věci jako série řešení problémů. Periodizace, přestože by se o detailech i její koncepci dalo (a nepochybně i bude) dlouho diskutovat, velmi efektivně pomáhá zprostředkovat základní cíl obou knih: ukázat panelová sídliště přes jejich zdánlivou podobnost jako různorodý a dynamicky se vyvíjející předmět zájmu. Tento efekt obou knih dál podtrhuje skvělá práce s archivními fotografiemi a celkově výborné grafické zpracování publikací.

Přestože Šváchův autorský vklad je mimořádný, stejně tak je působivé, jakým způsobem dokázal spolu s Lucií Skřivánkovou, dříve Zadražilovou (je autorkou několika zásadních publikací k dějinám panelové výstavby a hlavní řešitelkou projektu NAKI, ze kterého knihy vzešly), vytvořit kompaktní tým badatelek a badatelů. Zvláště cenný je v *Panelácích 2* příspěvek Jany Zajoncové o kritice sídlištní výstavby v šedesátých letech a snaze o její humanizaci, stejně jako na něj navazující text Michaely Janečkové o postmoderních tendencích ve výstavbě sídlišť pozdního socialismu. Diskusi o panelové výstavbě také zásadně rozšiřuje text Martiny Koukalové o přestavbě a asanaci starší zástavby, který ukazuje dramatické důsledky této stavební technologie pro urbanismus socialistického města obecně.

Mé kritické poznámky ke knize *Paneláci 2* vycházejí ze dvou vzájemně propojených okruhů témat. Zaprvé, publikace celkem pochopitelně preferuje architekturu před urbanismem, přesto v ní ale tento důraz není úplně dostatečně reflektován. Dobře je to vidět na příkladu periodizace, která citlivě reflektuje změny v architektuře sídlišť a do prvních dvou dekad státního socialismu datuje čtyři z šesti fází jejich vývoje.

2 ŠVÁCHA, Rostislav: Rekapitulace sídlišť. In: *Stavba*, roč. 7, č. 5 (2000), s. 36–41.

Důležité změny v chápání socialistického urbanismu, které přišly na konci šedesátých, a zejména v sedmdesátých letech, však periodizace nepostihuje a ani jejich význam zde není dostatečně ozřejměn (snad s výjimkou textu Martiny Koukalové o asanacích). Autorský kolektiv knihy na rozpor mezi architektonickým a urbanistickým pohledem narazil při rozboru sídlišť z fáze socialistického realismu, která podle nich charakterizuje dobrý urbanismus a špatná architektura. Přesný opak by ale bylo možné říci o některých – v knize vysoce oceňovaných – „krásných“ sídlišťích, jež ani dobová kritika nepovažovala za urbanisticky zvládnutá. Kniha dostatečně nezohledňuje radikální proměnu v pohledu na socialistická sídliště během „normalizace“, kdy se stávala terčem stále ostřejší palby expertní kritiky, problematizovala je ale i populární kultura (s označením „králfkárny“ nepřišel Václav Havel po listopadu 1989, ale slyšíme ho například už v televizním seriálu Jaroslava Dietla *Muž na radnici* z roku 1976). Především ale panelová sídliště mizí během osmdesátých let z urbanistických plánů velkých měst. Co zůstává, je panelová technologie zbařená konceptu sídliště a pronikající pod hesly „město pro lidi“ a „lidské měřítko“ za cenu asanací do vnitřních měst.

Druhá námitka se týká chápání „normalizačních“ sídlišť, označovaných v knize termínem „technokratická“, což je v jejím kontextu míněno pejorativně. Opět z hlediska dějin architektury je tento pohled pochopitelný, nicméně jsou to právě „normalizační“ sídliště, která naplňují ideál, na němž jejich zakladatelé – „pasisté“ – stavěli: poskytnout co nejrychleji a nejlevněji hygienické bydlení pro široké masy obyvatel za pomoci nových technických a vědeckých postupů bez interference trhu a umělecké inspirace.³ V podání „pasistů“ sídliště měla být „technokratická“, a nikoliv „krásná“. Panelové domy se podle jejich původní koncepce nemusely ladně ohýbat ani stát na nožkách, ale měly plnit jasnou funkci v celkovém sociálním plánování společnosti. Této ambici se „normalizační“ sídliště blížila mnohem spíše než sídliště „krásná“, která pro svou finanční náročnost nemohla být realizována v měřítku, jež řešení bytové krize vyžadovalo. Chápání „normalizace“ obecně v knize pokulhává za současným stavem bádání a často zůstává na úrovni statického a povrchního klišé o „bezčasí“, přejatého s esejů Václava Havla.

Problematické chápání „normalizačních“ sídlišť ale mění jen velice málo na faktu, že obě knihy tvoří a na dlouhou dobu budou tvořit zásadní mezioborový rámec pro jakékoliv další bádání o panelových sídlišťích, ve kterých stále bydlí zhruba třetina všech obyvatel České republiky. Jejich hodnotu a přínos podtrhuje prestižní ocenění Magnesia Litera, jež *Paneláci* získali v roce 2018 v oboru naučné literatury.

3 Pracovní architektonická skupina (PAS), tvořená především trojicí Karel Janů, Jiří Voženilík a Jiří Štursa, prosazovala pod silným vlivem Karla Teigeho program industrializace stavebnictví a zvědečtění architektury.

Recenze

O příznacích totality ve všedním životě a jejich uměleckém zobrazení

Pavel Vlk

KLIMEŠ, Ivan – WIENDL, Jan (ed.): *Kultura a totalita*, sv. 4: *Každodennost*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016, 442 strany, ISBN 978-80-7308-701-2.

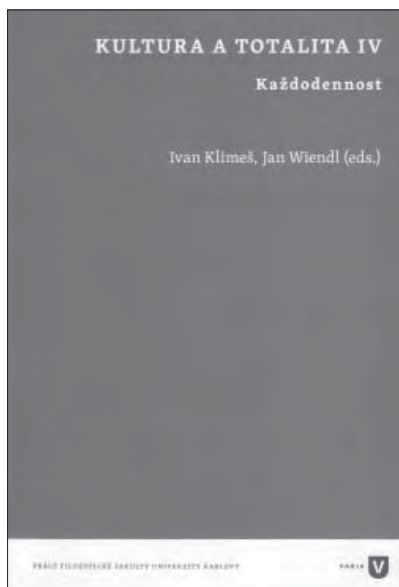
V pozoruhodném kolektivním publikačním projektu souhrnně nazvaném *Kultura a totalita* se jeho editoři, kterými jsou filmový historik Ivan Klimeš a literární historik Jan Wiendl, snaží představit pojem „totalita“ prostřednictvím analýzy jejích projevů v oblasti umění a kultury. K samotnému pojmu „totalita“ tak tvůrci projektu přistupují novým a netradičním způsobem. Jak objasňují v úvodu ke čtvrtému svazku, jejich záměrem není ukázat „totalitu“ pouze prostřednictvím historické, respektive politické perspektivy, ale především jako „filozofický a estetický model, rozvíjející určité obecnější představy a formulující konkrétní východiska v kulturním a uměleckém kontextu“ (s. 9).

Analýzami vztahu každodennosti a „totality“ v jeho uměleckém zpracování se uzavírá celá monografická knižní série *Kultura a totalita*, realizovaná vydavatelskou péčí Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, jejíž předešlé svazky nesly podtituly *Národ* (2013), *Válka* (2014) a *Revoluce* (2015). Snaha reflektovat „totalitu“ v jejích širších souvislostech za pomoci interdisciplinárního propojení filozofie a vybraných uměleckých oborů je charakteristická pro všechny publikace vzešlé z tohoto projektu. Každá z nich se přitom věnuje jednomu určitému tematickému okruhu, jenž

poskytuje možnost uchopit „totalitu“ vždy z jiného úhlu a v jiném kontextu. V úvodním svazku autoři a autorky sledovali příznaky „totality“ ve vazbě na národ jako jednotící entitu velké skupiny lidí sdílejících společnou historii, kulturu a řeč. Následující svazek zkoumal znaky „totality“ v době mezních situací, jako jsou světové či občanské války, rozsáhlé požáry a další události, během kterých jednotlivé země mění zavedené normy a jsou nuceny vstupovat a zasahovat do života svých občanů. Předposlední díl série pak ohledával projevy „totality“ v čase zásadních společenských převratů či transformací dosavadních uměleckých struktur, během kterých dochází ke konfliktnímu střetu starého a nového. Podle editorů monografické řady je záměrem posledního svazku *Každodennost* zrcadlit rozpor, jenž vychází z porovnání různých uměleckých ztvárnění projevů každodennosti a jejich následného rozvratu, přeměny, uskutečnění či vyloučení během různých konfliktních situací, ať už společensko-politické, nebo umělecko-kulturní povahy. Jednotlivé příspěvky jsou pak založeny právě na této „*konfliktní povaze* střetu různorodých projevů každodennosti s určitou vyhocenou formou totalitního principu (jak v rovině umělecky vyjádřených nároků a postojů, tak ve sféře politických a kulturních praktik)“ (s. 9).¹

Kniha je rozdělena do dvou nestejně rozsáhlých částí podle stejného modelu jako předchozí svazky. První, stručnější oddíl nese název „Prolegomena“, druhý oddíl je vyhrazen pro „Sondy a analýzy“. „Prolegomena“ sestávají ze tří textů, jejichž záměrem je určitým způsobem generalizovat zkoumanou problematiku a z různých perspektiv nastínit přístupy a metody, jež jsou charakteristické pro případové studie obsažené v druhém oddíle knihy. Ten se skládá z patnácti příspěvků z pera českých autorů a autorek zastupujících několik uměnovědných a umělecko-historických oborů. Analýzy a průzkumy konkrétních příkladů literární, divadelní či filmové tvorby jsou seřazeny v chronologickém pořadí, takže mapují umělecké reprezentace každodennosti ve střetu s „totalitou“ od českého národního obrození až do současnosti.

Celý svazek otevírá studie „*Kde život náš je v půli se svou poutí: poetika každodennosti v moderní literatuře*“ (s. 19–68), ve které se Petr Málek zabývá prozaickým dílem spisovatele Josefa Jedličky, popisujícím každodenní život obyvatel severočeského Litvínova v padesátých letech minulého století.² Jedličkův způsob uměleckého ztvárnění se přitom blíží etnografickému popisu zachycujícímu kulturu a zvyky

1 Zvýrazněno v původním textu.

2 JEDLIČKA, Josef: *Kde život náš je v půli se svou poutí*. Praha, Československý spisovatel 1966.

dané doby, jak je autor poznal z vlastních zážitků a zkušeností. Jedlička ve své knize rovněž často sahá k metaforickému vyjádření a líčení událostí ve všedním životě místních postav prokládá vlastními filozofickými úvahami. Petr Málek se ve svém eseji zabývá jeho dílem zejména z intertextuálního hlediska, když v pěti podkapitolách představuje a rozebírá texty, z nichž Jedlička po literární, historické i filozofické stránce čerpal nebo které charakterizují jeho vlastní literární postupy a filozofické postoje. Každodennost tak Málek nezkoumá pouze z pohledu historicko-kulturního a literárního, ale také filozofického.

V následující kapitole, pojmenované „Banalita zla, každodennost, malé dějiny a otevřené vyprávění“ (s. 69–87), se Jiří Holý a Hana Nichtburgerová soustředí na literární a filmové zobrazování lidské každodennosti v období nacistického Německa, a to se zaměřením na život v Protektorátu Čechy a Morava, pronásledování židovského obyvatelstva a holokaust. Hned v úvodu si kladou otázku po každodennosti v životě nacistických zločinců. Na případu díla *Eichmann v Jeruzalémě* Hannah Arendtové ukazují, že každodennost jednoho z předních organizátorů holokaustu se nemusela nijak výrazně lišit od každodennosti jakéhokoli obyčejného úředníka, plnění příkazy svých nadřízených. V dalších odstavcích pak autoři pomocí teoretických rozborů a ukázek z vybraných literárních a filmových příběhů, zahrnujících například román Jiřího Weila *Život s hvězdou* (1949), román polského autora Jerzyho Beckera *Jakob lhář* (1969) a stejnojmenný východoněmecký film režiséra Franka Beyera (1974) nebo román východoněmeckého spisovatele Bruna Apitze *Nahý mezi vlky* (1958), znázorňují rozdíly ve způsobech a literárních postupech, jakými autoři těchto děl vyobrazovali každodenní životy svých fiktivních i reálných literárních postav z řad židovské obce v době jejich pronásledování nacisty. Holý s Nichtburgerovou v té souvislosti upozorňují na rozdíl mezi uzavřeným vyprávěním, založeným na kontinuálním a příčinném sledu událostí, jež jsou nahlíženy z nějakého vyššího smyslu, reprezentovaného kupříkladu triumfem dobra nad zlem, a otevřeným vyprávěním, jež se naopak „vyhýbá patosu i okázalému heroismu, blíží má ke grotesknosti a černému humoru. Nebývá založeno na iluzivní naraci, spíše je neiluzivní a zcizující (může zdůraznit i svou fiktivnost).“ (s. 70)

Třetí studie „Prolegomen“ pochází od Kamila Činátla, a jak už napovídá její název „Historici, čas a normalizace: sonda do proměn historické temporality“ (s. 88–104), je věnována každodennosti lidí žijících v době takzvané normalizace. Činátl se však tímto obdobím zabývá zejména z hlediska problematiky historického pojetí času. Zdůrazňuje přitom, že to, jak je období „normalizace“ reprezentováno, se různí nejen na úrovni konkrétních výkladů, ale rovněž „ve způsobu, jak je reprezentace temporalizována“ (s. 101). Autor pak v jednotlivých podkapitolách svého textu představuje a srovnává rozdílné typy historického pojetí času, které demonstruje na příkladech konkrétních děl různých žánrů. Singulární historický čas považuje za typický pro období před rokem 1989 a jako typickou ukázkou díla využívajícího tohoto přístupu k času uvádí publikaci *Křižovatky 20. století*, jež byla souborem historických studií věnovaných dějinám Evropy a Československa od roku 1914 do roku 1989

a vyšla původně samizdatem.³ Narativně epický čas historie je podle něj charakteristický obzvláště pro životopisy a autobiografie vydané zkraje devadesátých let a jako příklad mu slouží třetí díl *Paměti* Václava Černého.⁴ Od těchto pojetí času však v současnosti nastal posun směrem k „pluralitě a vrstvení různých časových formací, které nelze jednoduše převést na jednotící princip. Současná variabilita a různorodost časů se odráží ve vztahu mezi historií a identitou, který se obdobně pluralizuje.“ (s. 101) Za touto proměnou historické kultury dle Činátla zčásti je také rozvoj orální historie a stále populárnější záznamy výpovědí pamětníků, pomocí kterých je možné poznávat historii z pohledu „obyčejných lidí“. Pluralita historických časů je pak dána také popularitou takzvaného retra, kdy se minulost zpřítomňuje prostřednictvím dobových předmětů, popkulturních fenoménů a každodenních činností lidí, jako je tomu například v televizním pořadu *Retro* či seriálu *Vyprávěj*, jež „normalizaci“ zobrazují poutavým a zábavným způsobem (s. 102).

Celek „Sondy a analýzy“ obsahuje příspěvky, které se zabývají konstrukcí každodennosti v literatuře, divadle i filmové tvorbě, a pokrývá více než dvousetleté období českých, respektive československých dějin. Úvodním textem oddílu je tak studie „Listy na papíře duchovém... Obraz lidského života v obrozené epistolární satíře“ literárního historika Václava Vaňka, zatímco publikaci uzavírá studie „Od otevřeného divadla apelu k otevřené společnosti občanů“ teatrologa Martina Pšeničky.

Studie literárního zobrazení každodennosti osvětlují aspekty tvorby autorů dnes známých i pozapomenutých. K takovým zřejmě dnes už patří protagonista textu Daniela Vojtěcha „Ironická idyla všedních dnů: k tvorbě Vojtěcha Rakouse“ (s. 151–181). Českožidovský spisovatel Vojtěch Rakous (1862–1935) byl oblíbeným autorem humoristických povídek, navazujících na fejetonistickou a žánrově realistickou prozaickou tradici a zasazených především do venkovského prostředí, a zároveň významným představitelem českožidovského hnutí. Studie v sobě kombinuje jazykovou a žánrovou analýzu Rakousovy tvorby, vrací se k jeho publicistickým počátkům v humoristickém časopise *Paleček*, analyzuje jeho obrazy každodenního života v nejznámějším románu *Vojkovičti a přespolní* (1910) a přitom Rakousovo dílo průběžně začleňuje do dobového společensko-politického kontextu. Česko-židovský vztah a antisemitismus na přelomu 19. a 20. století jsou obsahem studie literárního historika Luboše Merhauta „Masaryk lidem ‘jen trochu myslícím’: Každodennost a hilsneriáda“ (s. 124–150). Autor ukazuje, jak strategicky Tomáš Garrigue Masaryk uplatňoval zásady kritického myšlení, racionální argumentace a svobody projevu v každodenních střetech s českou národoveckou demagogií a žurnalistickou manipulací veřejného mínění při obhajobě Leopolda Hilsnera, obviněného z rituální vraždy.

Socialistická každodennost je pak v dalších studiích nahlížena zrcadlem dobových děl prozaických i poetických. Tragickou perspektivu básníka a politického vězně v jedné osobě v jejích základních polohách umně zprostředkovávají Josef Vojvodík a Jan Wiendl ve stati „Výkyv každodenní / z propasti do propasti: téma každodennosti

3 MENCL, Vojtěch – HÁJEK, Miloš – OTÁHAL, Milan – KADLECOVÁ, Erika: *Křižovatky 20. století: Světlo na bílá místa v našich dějinách*. Praha, Naše vojsko 1990.

4 ČERNÝ, Václav: *Paměti 1945–1972*. Brno, Atlantis 1992.

a jeho transformace ve vězeňské lyrice Jana Zahradníčka“ (s. 250–276). Literární kritik a publicista Michael Špirit na ni navazuje studií „‘Málem a byl bych napsal datum’: Zdánlivé dějiny v Hančových *Událostech*“ (s. 277–290), v níž upírá pozornost na osobitou deníkovou koláž básníka Jana Hanče, komponovanou z povídek, básní, bezprostředních záznamů „událostí“ a dojmů, úvah, sebereflexí i zaslechnutých anekdot,⁵ na její osudy a na to, jak se do ní promítá tehdejší každodennost. Petr Mareš v textu „Jak učinit všednost zajímavou? Ztvárňování každodennosti v české próze šedesátých let“ (s. 313–325) prostřednictvím vybraných literárních děl Vladimíra Párala a Aleny Vostřé ilustruje, „že jedním z významných (a inovativních) témat české prózy šedesátých let 20. století se stala problematika stereotypnosti života, banálního opakování stále stejných úkonů v rámci rodinného a pracovního fungování a zároveň i ustrnulosti jazykové (komunikační) a myšlenkové“ (jak shrnují editoři v úvodu, s. 14).

Mezi texty věnovanými kinematografii zřetelně zaujme studie filmového historika Petra Szczepanika „‘Aby režiséři nenosili nos nahoru’: Barrandovští komunisté a každodennost českého filmaře v padesátých letech“ (s. 227–249), která líčí každodenní změny spjaté s nástupem komunistické moci do prostředí československé poválečné filmové tvorby. Autor upozorňuje zejména na totalitní představu barrandovských filmových studií jako „továrny“ na filmy, jež se svou organizační strukturou a výrobními postupy měla blížit klasickým závodům těžkého průmyslu. Tato představa filmového průmyslu však byla v přímém rozporu s dosavadními způsoby filmové tvorby a zvyklostmi filmových tvůrců. „Umělci, zvyklí pracovat na volné noze, doma v noci či ve venkovských hotelích a projednávat své projekty v kavárnách kolem Václavského náměstí, najednou mají denně jezdit deset kilometrů do barrandovských ateliérů a tam sdílet pracovní dobu i prostředí se stovkami úředníků, techniků, a především dělníků,“ podotýkají k tomu editoři v úvodu (s. 13). Szczepanik tak ve své studii shrnul problémy, s nimiž se ve svém pracovním životě museli v padesátých letech potýkat filmoví tvůrci natolik rozdílní jako Otakar Vávra, Alfréd Radok či Miroslav Hubáček. Ve studii „Ticho pod lipami: venkovské publikum padesátých a šedesátých let“ (s. 291–312) filmové teoretičky a historičky Lucie Česákové se však objevuje i pohled z druhé strany filmového průmyslu – z perspektivy venkovských návštěvníků kin, kteří byli mnohdy konfrontováni se snímky, jež měly za cíl spíše propagovat u diváků myšlenku zemědělské kolektivizace a napomoci jejich ideové převýchově než vyjít vstříc jejich touze pobavit se. Autorka přitom dospívá k závěru, že „ačkoli si představitelé kulturní politiky Československa od počátku padesátých let uvědomovali, že jednou z cest, jak ovlivňovat publikum, je činit tak právě skrze zábavu, model, jenž by byl pro diváky akceptovatelný, nenašli“ (s. 302).

Opomenout nelze ani průhledy do divadelní tvorby v osmdesátých letech minulého století, jak je v tomto svazku nabízejí divadelní historičky Julie Kočí a Barbara Topolová. Zatímco prvně jmenovaná autorka ve studii „*Píseň našeho žití* – inscenovaná normalizační každodennost (nejen) pod taktovkou Vítězslava

5 HANČ, Jan: *Události*. Praha, Československý spisovatel 1991; v rozšířené podobě Praha, Torst 1995 a 2016.

Rzounka“ (s. 336–362) demonstuje na dobové inscenaci Rzounkova pásma veršů k šedesátému výročí založení KSČ v Národním divadle způsob, jakým byla v době „normalizace“ na jevišti zobrazována a oslavována „každodennost socialistického člověka“ (Úvodem, s. 15), pak cílem příspěvku druhé autorky s názvem „Někdy se život nevyvede“: Současnost a každodennost v inscenacích znormalizované první scény“ (s. 363–383) je naopak upozornit na „obtíže, ne-li faktickou nemožnost zachytit právě každodenní život“ (s. 15) prostřednictvím „normalizační“ divadelní tvorby. Barbara Topolová podrobuje analýze inscenace tří her v Národním divadle z první poloviny osmdesátých let (*Můj hrad* Jana Jílka, *Pěší ptáci* Jiřího Šotoly a *Stará dobrá kapela* Jiřího Hubače), které shodně pracovaly s tématem neuspokojení a frustrace, jež tehdy „bezsporu ... odpovídalo divákovi každodennímu zakoušení, avšak strategie, jimiž se k němu dramatici i inscenátoři přibližovali, jeho důvěryhodnost nutně devalvovaly. Rigidnost, neautentičnost, simulativnost, beznaděj a mrtvolnost přítomné normalizační reality, které zasahovaly život každého občana do nejmenších detailů, zůstávaly ve své totalitě zcela mimo zorné pole sledovaných inscenací.“ (s. 376 n.) Do kontrastu k těmto představením pak autorka staví divadelní hru *Noční zkoušky* Antonína Máši, uvedenou v režii Evalda Schorma na multimediální scéně Laterny magiky, které se jako jedné z mála inscenací ve své době podařilo zmíněná omezení překonat a na divadelních prknech zpodobnit tristní situaci „znormalizované“ společnosti.

Autoři a autorky v celém svazku zkoumají vztah „totality“ a každodennosti téměř výlučně v českém, potažmo československém prostředí, a protože většina příspěvků je věnována umělecké tvorbě v období mezi lety 1948 a 1989, jedná se tu přednostně o „totalitu“ komunistickou. Ačkoliv jednotlivé sondy a analýzy nemohou vyčerpávajícím a všestranným způsobem ozřejmit tak obsáhlou problematiku, jakou představuje téma kultury a „totality“ ve spojení s každodenností, přinášejí velmi hodnotný soubor informací a neotřelých pohledů. Ve svém celku přitom zdařile naplňují inspirující záměr editorů, aby každodennost v knize „nevystupovala v podobě nehistoricky, dekontextualizovaně založeného studia různorodých forem a podob každodenního života“ (s. 10), ale aby byla nahlížena v konkrétních historických souvislostech a s vědomím důsledků, bez nichž nelze fenoménům „totality“ a totalitarismu hlouběji porozumět.

Publikované studie mají formu odborných textů se všemi jejich náležitostmi. Autoři v nich využívají vysvětlujících a upřesňujících poznámek pod čarou a součástí textů jsou i odkazy na primární a sekundární zdroje. S ohledem na své interdisciplinární tematické zaměření může publikace přinést značný užitek odborníkům, studentům a poučeným zájemcům o dějiny a teorii literatury, teatrologii, filmovou teorii a historii, soudobé dějiny, filozofii a příbuzné obory.

Recenze

Tuzemský komiks dvacátého století *Tři svazky ucelených dějin*

Lucie Kubíčková

PROKŮPEK, Tomáš – KORÍNEK, Pavel – FORET, Martin – JAREŠ, Michal: *Dějiny československého komiksu 20. století*, sv. 1–3. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2014, 996 + 87 stran, ISBN 978-80-7470-061-3.

Přelom ve studiu vývoje československého komiksu nastal před pěti lety, když čtveřice autorů (Tomáš Prokůpek, Martin Foret a Michal Jareš v čele s hlavním redaktorem Pavlem Kořínkem) vydala monumentální *Dějiny československého komiksu 20. století*.¹ Po knize *Český komiks 1. poloviny 20. století* od Heleny Diesingové z roku 2011² a dvoudílné *Encyklopedii komiksu v Československu 1945–1989* autorů Josefa Ládky a Roberta Pavelky³ přinesly totiž *Dějiny* ucelenější a mnohem obsáhlejší přehled historie československého obrázkového seriálu ve dvacátém století. Více než tisíci-stránková kniha, k jejímuž napsání zmíněné autory „vyprovokovali“ někteří fanoušci komiksu domnívající se, že před rokem 1989 existoval v Československu

1 Kniha je spolu s jejími ohlasy a dalšími aktualitami dostupná na internetu: *Dějiny československého komiksu 20. století* [online]. [Cit. 2019-07-18.] Dostupné z: <http://www.dejinykomiksu.cz/>.

2 DIESING, Helena: *Český komiks 1. poloviny 20. století*. Praha, Verzone 2011.

3 LÁDEK, Josef – PAVELKA Robert: *Encyklopedie komiksu v Československu 1945–1989*, sv. 1–2. Praha, XYZ 2010 a 2012.

pouze *Čtyřlístek* a komiksy od Karla Saudka,⁴ vznikla díky projektu Grantové agentury ČR s názvem „Komiks: dějiny – teorie“ z let 2010 až 2012, který se realizoval v Ústavu pro českou literaturu AVČR a na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, a byla vydána za podpory Ministerstva kultury ČR, Státního fondu kultury ČR a hlavního města Prahy. Autoři na ní pracovali intenzivně pět let, během kterých pobývali převážně v českých a slovenských archivech a knihovnách, v nichž hledali jakékoli stopy po obrázkových seriálech.

Výsledkem jejich úsilí je impozantních téměř jedenáct set stran historie československého komiksu v minulém století ve třech svazcích o úhrnné hmotnosti sedm kilogramů. Publikace může být tedy právem považována za „dosud největší přehled české a slovenské komiksové historie dvacátého století“.⁵ Rovnocennou součástí textu je opulentní obrazová složka, čítající více než pět stovek ilustrací. Mimořádný rozsah díla není nijak na úkor přehlednosti zpracování a poutavosti výkladu. Tomuto dojmu napomáhá jednotná metodologie, s níž autoři tuzemské komiksové dějiny sledovali. Uživatelům usnadňuje orientaci rovněž totožná struktura všech kapitol, které vždy začínají vylíčením dobového kontextu, pokračují přehledem nejrůznějších obrázkových seriálů pro děti i dospělé od známých i neznámých autorů, poté seznamují s překlady zahraniční komiksové tvorby a nakonec přibližují dobovou reflexi komiksů, v souladu se záměrem autorského kolektivu vysledovat taktéž „proměny recepce obrázkového seriálu v československém kulturním prostoru a společnosti jako takové“ (s. 19). Každou z těchto podkapitol přitom vždy doplňuje přehled použité literatury, který obsáhlé sumě poznatků dodává odborný základ.

Sedm kapitol rozdělených do dvou svazků představuje bohatou a rozmanitou paletu obrázkových seriálů z Československa, ale také množství jejich zahraničních ukázek. Jednotlivé kapitoly svým pojetím odrážejí důležité historické mezníky a zároveň odpovídají vývojovým proměnám tuzemského obrázkového seriálu. V jednom celku je tak například zachyceno období první republiky nebo druhé světové války. Kniha je proto do určité míry nejen historií československého

4 Viz TAŠEVSKÁ, Barbora: Český komiks nebyl jen Čtyřlístek a Saudka: Kniha důkazů má tisíc stran. In: *iDnes.cz: Zpravodajství* [online]. MAFRA 2019, 21.03.2015 [cit. 2019-07-03]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/olomouc/zpravy/kniha-olomouckych-akademiku-mapu-je-dejiny-ceskoslovenskeho-komiksu-20-stoleti.A150219_2140909_olomouc-zpravy_stk.

5 Tamtéž.

obrázkového seriálu, ale také sociokulturními a potažmo politickými dějinami Československa.⁶

Celý třetí svazek v rozsahu 87 stran je vyhrazen pro pomocný technický aparát, v němž čtenáři naleznou cennou pomůcku pro práci s předchozími dvěma díly. Obsahuje periodizační tabulku vývoje komiksu v rámci dějin Československa, přehled zásadní literatury, zdroje použitých vyobrazení, jmenný a názvový rejstřík i obsah obou předešlých svazků. Zvláště záslužné jsou pak medailony jednotlivých komiksových tvůrců, které zahrnují jak známé autory, jako byl Josef Lada, Karel Saudek, Ondřej Sekora či Jaroslav Němeček, tak i ty méně známé, jako třeba Artuše Scheinera.

Vzhledem k velkorysému rozsahu i vybavení třísvazkového díla na křídovém papíře je pochopitelná cena 2800 Kč, za kterou se kniha prodávala v době svého vydání, nicméně nyní ji lze pořídit v eshopu již za 1932 Kč.⁷ Z obsahového hlediska *Dějiny československého komiksu 20. století* nabízejí především přehledné uspořádání a popis československých obrázkových seriálů, nechybí ale ani analýza proměn komiksu v Československu. Tento rozbor ovšem zaujímá pouze skromné místo v rámci celé knihy, což bylo autorům také často vytýkáno, ačkoli jejich deklarovaným cílem bylo právě shromáždit a utřídit bohatý materiál. V tomto ohledu také spočívá největší přínos díla. Oproti dřívějším publikacím Heleny Diesingové nebo Josefa Ládky a Richarda Pavelky totiž *Dějiny* zachycují širší časový úsek a zpracovávají mnohem větší množství materiálu, navíc poprvé zahrnují také vývoj obrázkových seriálů na Slovensku. Od uvedených prací se odlišují rovněž zmíněnou jednotnou metodologií a zohledněním dobového kontextu komiksové tvorby.

Publikace je to tedy v mnohém jedinečná a podle mého názoru jí nelze až na pár drobností nic vytknout. Autoři v úvodu knihy navíc na případné nedostatky sami upozorňují a jasně vysvětlují také svůj výzkumný záměr, zvolenou periodizaci, výběr materiálu či používanou terminologii, aby předešli možným nedorozuměním. Můžeme se tu například dočíst, že považovali za vhodnější „kombinovat kapitoly určené publikační platformou s klasičtějšími exkurzy monografické povahy“ než „konstruovat plošné exkurzy mapující vždy určitý segment trhu s tiskovinami periodického i neperiodického charakteru“ (s. 17). Uznávají sice, že „lze počátky českých komiksových projevů nacházet již hlouběji v 19. století“, omezení publikace na dvacáté století ale zdůvodňují tím, že sekvenční obrázkové cykly z druhé poloviny 19. století, zveřejňované v humoristických či zábavních časopisech, představují artefakty pouze „parakomiksové“, a proto se jimi v knize nezabývají (s. 16).

Je třeba také vzít na vědomí, že *Dějiny československého komiksu 20. století* ani přes svůj kromobýčejný rozsah nemohou zahrnout všechny obrázkové seriály,

6 Viz KRAJTL, Ondřej: Komiks jako kulturní dějiny. In: *Mediální studia* [online], roč. 1, č. 1 (2015), s. 70–83. [Cit. 2019-07-03.] Dostupné z: https://medialnistudia.fsv.cuni.cz/front.file/download?file=2015_01_04_recenze.pdf.

7 Viz <https://www.megaknihy.cz>.

kteří v Československu v minulém století vyšly. V úvodu proto autoři také upozorňují, že jejich cílem nebylo představit vyčerpávající seznam veškerých českých a slovenských komiksů, ale „systematicky a chronologicky zaznamenat vývojové tendence jejich vzniku a prezentace, sledovat výrazné autorské osobnosti na jejich cestách komiksem“ (s. 19). Publikace by tak měla být pro odborné zájemce spíše odrazovým můstkem pro jejich další bádání v knihovnách a archivech.

Autoři se nicméně nespokojili se stereotypně cirkulujícím názorem „o opakovaně přetrhávané a oživované ... domácí komiksové tradici“ stejně jako s tvrzením „o marginálnosti a nezajímavosti domácích komiksových projevů, o jejich naivitě ... či izolovanosti od ‘velkých komiksových dějin’, psaných především díly francouzské či americké provenience“ (s. 15). Přiznávají československému komiksu svébytné kvality, přestože poukazují na to, že jeho vývoj byl od začátku do značné míry ovlivněn i překladovými seriály a cykly (s. 19).

Autoři také museli reflektovat fakt, že komiks ve své historii náleží „k problematicky přijímaným, někdy akceptovaným, jindy potlačovaným masově mediálním formám“ (s. 15), a ukazují, jak vývoj obrázkových seriálů provázela tendence vnímat je jako podřadné produkty populární kultury a kritika jejich nízké umělecké kvality či hodnoty. Upozorňují na to i některými názvy podkapitol, přímo reprodukcijí dobové odsudky (Nevkusné nejpapné zkrusleniny s textem přímo ubohým, O slabomyslném plevu a americké výchově fašistických vrahů) nebo ilustrujícími jejich překonávání (Hledání dějin a (pozvolné) odhazování předsudků). V té souvislosti vyzdvihují výhody, jež plynuly ze spolupráce komiksových tvůrců v socialistickém Československu s jinými typy médií, například s televizí, neboť „s kritikou neustále zápolící redakci dodávala vazba na televizní tvorbu na důvěryhodnosti“ (s. 699). Tady by se otevíral prostor pro důkladnější zkoumání podobných „mimooborových“ vazeb a vývoje samotného statusu komiksu, nicméně „vztahům komiksu k různým charakterizačně-stratifikačním systémům v kultuře (komiks jako médium, žánr, umění)“ je věnována jiná kniha autorského kolektivu Pavel Kořínek, Martin Foret a Michal Jareš s názvem *V panelech a bublinách*, vydaná o rok později.⁸

O tom, že *Dějiny československého komiksu 20. století* jsou dílem v mnohém přínosným a jedinečným, svědčí i řada jejich ocenění a nominací. Připomenout si zaslouží alespoň Zlatá stuha v kategorii „teorie a kritika literatury (umění) pro děti a mládež“ z roku 2015⁹ či nominace na cenu Magnesia Litera ve stejném roce a na Nejkrásnější českou knihu roku 2014.¹⁰ Dva členové autorského kolektivu

8 KOŘÍNEK, Pavel – FORET, Martin – JAREŠ, Michal: *V panelech a bublinách: Kapitoly z teorie komiksu*. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2015. Citace pochází z anotace knihy na internetových stránkách knižního distributora Kosmas [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: <https://www.kosmas.cz/knihy/215198/v-panelech-a-bublinach.-kapitoly-z-teorie-komiksu>.

9 HRONOVÁ, Milada: *Dějiny československého komiksu získaly Zlatou stuhu*. In: *Žurnál Online* [online], 27.05.2015 [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: <http://archiv.zurnal.upol.cz/nc/ff/zprava/clanek/dejiny-ceskoslovenskeho-komiksu-ziskaly-zlatou-stuhu/>.

10 *Dějiny československého komiksu 20. století* [online]. [Cit. 2019-07-18.] Dostupné z: <http://www.dejinykomiksu.cz/>.

po tomto úspěchu na popis vývojových tendencí československého obrázkového seriálu ve dvacátém století navázali další publikací nazvanou *Před komiksem*, jež svým záběrem časově předchází velmi zdařilým *Dějínám* a ukazuje, z jakých obrazově-textových útvarů se komiks v pravém slova smyslu na začátku minulého století zrodil.¹¹

11 PROKŮPEK, Tomáš – FORET, Martin: *Před komiksem: Formování domácího obrázkového seriálu ve 2. polovině XIX. století*. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2016.

Recenze

Rozpaky nad monumentem o dějinách československého komiksu

Martin Franc

PROKŮPEK, Tomáš – KORÍNEK, Pavel – FORET, Martin – JAREŠ, Michal: *Dějiny československého komiksu 20. století*, sv. 1–3. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2014, 996 + 87 stran, ISBN 978-80-7470-061-3.

Snad nikdy mě vytváření recenze nestálo takové úsilí a nevyžádalo si tolik času. Nejlépe se píšou recenze na velmi špatné a koncepčně zcela pomýlené publikace. Člověk si užívá jízlivou ironii a ani neví, jak se co nejpotměšileji vysmát nejrůznějším nesmyslům. Vlastně si jen musíte dávat pozor, abyste to přece jen nepřehnali a autor či autorka (nebo ještě hůř autorský kolektiv) si to s vámi nepřišli osobně vyřídit. Taky je přece jen slušnost najít na recenzovaném blábolu nějakou dobrou stránku (například že jsou tam pěkné obrázky nebo že je vytištěn zajímavým fontem písma), což si někdy vyžádá značnou vynalézavost. Podstatně hůře se recenzují práce vynikající, v nichž se skvělá a originální metodologie spojuje s perfektně zvládnutou empirií a vybroušenou stylistikou. Recenzent může jen vymýšlet barokně načechrané a poetické oslavné pajány a snažit se jemně naznačit, že i na posuzovatele díla, zejména pokud je schopen jeho kvality pochopit, dopadá odlesk autorského génia. Ale bezkonkurenčně nejhůře se ubohý recenzent vyrovnává s dílem pozitivistickým, s textem plným těžko popiratelných faktů, které jsou

prostě řazeny jeden za druhým. Samozřejmě, když najdete nějaký věcný lapsus, je vyhráno – sebemenší chybička stačí a zdánlivě naprosto solidně vystavěná práce se syje jako domeček z karet. Jenže na kvalitně provedeném pozitivistickém díle se faktické omyly a nepřesnosti hledají nesmírně obtížně a málokterý recenzent dokáže v této kategorii autory přemistrovat, zejména pokud není úzce vymezeným specialistou v oboru, jímž se zabývá posuzovaný text. Ale co víc psát než ocenit obrovskou práci na přesném sesbírání všemožných faktů a faktíčků? Čeho se chytit, s čím polemizovat, když názory a postoje tvůrců se objevují jen v letmých a nejasných náznacích? A navíc – jak se nenechat zavalit tou obří masou detailních údajů, stovkami a tisíci jmény, letopočty, čísly? Už jen na prostého čtenáře je to úkol často nadlidský a detailní analýza vhodná jako podklad pro kvalitní recenzi se jeví v této situaci jako zcela nemožná věc.

Jistě všichni pochopili, že poněkud rozkošatělá, snad až příliš mnohomluvná úvodní úvaha vznikla proto, že recenzovanou práci považuji za mistrovskou ukázkou třetího typu publikace a zápasím s velkými rozpaky, jak svůj posudek pojmout. Určitě cítím potřebu ocenit obřímí práci, již autoři vykonali. Mohutná a jistě nesmírně obtížná heuristika přinesla doslova ohromující výsledky. Nevěřím, že by bedlivým sítem propadl nějaký aspoň trochu významnější komiks, který vznikl v prostoru českých zemí a Slovenska během celého dvacátého století. Vždyť autoři nezapomněli ani na komiks vycházející v předlistopadovém období na krabíčkách dětské pasty na zuby značky Tuti frutti, vyráběné na Slovensku (s. 711), a prohledávali poctivě i různé fanziny vycházející v devadesátých letech v pouhých několika exemplářích. Pokud by jim snad něco nevysvětlitelnou náhodou uniklo, nemá smysl to ani zmiňovat – těžko by šlo o dílko s alespoň nějakým minimálním dopadem. V tomto ohledu vytvořili skutečně epochální dílo, které se stane základem každé další práce zabývající se jakýmkoliv aspektem dějin komiksu v českých zemích a na Slovensku v daném období. Nelze než obdivovat, co dokázal čtyřčlenný autorský kolektiv všechno zpracovat.

Jenže... jenže co vlastně z té obrovské píle a neuvěřitelného množství práce vzešlo? První odpověď se nabízí – graficky náročně vypravená publikace o dvou svazcích, navíc s útlejším sešitem s detailním obsahem, soupisem literatury (překvapivě dosti krátkým), medailonky významných komiksových tvůrců, rejstříky a dalším pomocným aparátem. Jak se tvůrci společně se zástupci nakladatelství Filip Tomáš – Akropolis pochlubili i v televizním šotu krátce po vydání, váha celé knihy dosahuje sedmi kilogramů. Nechybí ani velké množství ilustrací, vesměs ukázek popisovaných komiksů. Umím si přitom představit, jak náročné v tomto případě bylo vyjednávání o autorských právech, přestože pochopitelně málokdy jsou reprodukovány celé kreslené epizody. Snad lze namítnout, že někdy se v knize s místem nakládá poněkud neohospodárně. Pravděpodobně by také publikace přes vysoký počet stran a plnobarevný kvalitní tisk nemusela mít tak vysokou hmotnost. Trochu jsem podezíral nakladatelství, že usilovalo právě o co nejvyšší hmotnost, aniž by přitom jakkoliv hledělo na čtenářský komfort. S jednotlivými svazky lze jen velmi obtížně manipulovat, takže by se k nim hodily pulpity, známé ze středověkých i novověkých klášterů. Na druhou stranu by však v menším formátu řada ilustrací

do značné míry ztratila svoji sdělnost. Jinak však je grafické zpracování perfektní, s některými vtipnými nápady, které se však nepřeklápějí do výtvarnického samoúčelu.

Recenzent se však pochopitelně nemůže nechat svést líbivou grafickou podobou a skvělými barevnými ilustracemi. Musí se ptát po obsahu, co vlastně kniha přináší a nakolik odpovídá tomu všemu její název. A tam už se objevují první rozpaky. Skutečně jde o komplexní dějiny československého komiksu dvacátého století zasazené do obecnějšího rámce? Dějiny, jež by ukazovaly, jak se prolínají společenské proměny s vývojem komiksu, a načrtávaly možná překvapivá, ale především

přesvědčivá spojení osvětlující proměny pozice komiksu v české a slovenské populární kultuře? Bohužel navzdory drobným kontextuálně pojatým kapitolkám mi oba svazky nejvíce připomínaly svojí formou uměleckohistorické korpusy. Na tom samotném není nic dehonestujícího ani nepřiměřeného – když máme korpusy například gotické deskové malby, není nijak šokující, že vznikne korpus českých a slovenských komiksů. Navíc je potřeba zdůraznit, že *Dějiny československého komiksu 20. století* nejsou primárně dílem čistě historickým, ale spíše balancují na pomezí mezi textem z literární historie a dějin výtvarného umění.¹ Občasná hodnotící stanoviska autorů, kterých je ovšem méně, než bych považoval za vhodné, se také svým stylem a rozhodností spíše podobají literárněhistorickým nebo uměleckohistorickým statím. Nemohl jsem se zbavit pocitu, že interakce mezi komiksem a společností autory až tak moc nezajímá a že proměny jeho forem a výrazu vnímají jako imanentní vývoj v rámci samotného umění. Hodnotu jednotlivých komiksů stanovují podle využívání „pokrokových“ výtvarných prvků a ve svých soudech jsou mnohem jednoznačnější, než bývá zvykem u „čistých“ historiků. Samozřejmě výrazněji oceňují prvky „vysokého“ umění a informovanost o žánrovém vývoji v zahraničí. Ostatně asi jednou z vůdčích ambicí jejich rozsáhlé a pilné práce byla snaha etablovat komiks v našem prostředí jako svébytný výtvarně-literární žánr, který není jen nějakou hříčkou pro kulturní historiky či sociology. Když hovoří o recepci komiksů ve veřejnosti, jde jim vlastně výhradně o přijetí v odborných kruzích; u nás tedy o diskuse v literárněvědných periodikách či případně samostatných vědeckých publikacích.

Samozřejmě že poněkud zjednodušuji. Problematika spjatá s komiksovou tvorbou na našem území se ovšem neobejde bez určitých přesahů do oblasti

1 Podle údajů v úvodu je publikace výsledkem historické části grantového projektu „Komiks: dějiny – teorie“.

společensko-politického vývoje v českých zemích a na Slovensku, a tato témata zajímají autory výrazně méně, než bych čekal. Jakkoliv jde o přístup plně legitimní, mně osobně příliš nevyhovuje. Představa víceméně do sebe uzavřených dějin jednotlivých uměleckých žánrů, tak jak jsem ji poznal u některých kolegů při studiu dějin umění, mi zůstala cizí. Chápu ovšem, že vždy budou vznikat práce i takto zaměřené, což ve skutečnosti zajišťuje potřebnou různorodost v pohledech na jednotlivé umělecké fenomény. Nejsem si však jist, zda jde o nejpřiměřenější formu pro zpracování tématu, jako je komiks, zejména pokud má ambici stát se klíčovým syntetickým a komplexním dílem.

Domnívám se navíc, že snaha podat komiks jako především svébytný výtvarně-literární žánr přispěla výrazným způsobem k vůbec největší slabině celé knihy, alespoň z mého pohledu – k tomu, že se až zoufale špatně čte. Řeknu to zcela bez vytáček – moje recenze je tak výrazně opožděná právě proto, že jsem se při čtení většiny z těch skoro tisíce stran neuvěřitelným způsobem nudil. Uznávám, že moje kvality v tomto ohledu se v posledních letech výrazně zhoršily, dříve jsem dokázal přelouskat prakticky všechno (včetně filozofických studií) bez větších problémů a v relativně krátkém čase. Stejně jako mnozí další jsem v tomto směru pokážen brouzdáním po internetu a stále častější snahou vyfiltrovat z textů jen informace, které bezprostředně nějak využiji. Ale domnívám se, že i v mladších letech bych s *Dějiny československého komiksu 20. století* docela složitě zápolil. Řada kapitol, zejména v druhém svazku, není opravdu ničím jiným než sáhodlouhým vypočítáváním nejrůznějších komiksů, jejich tvůrců (tedy autorů scénáře i výtvarné podoby), publikačních dat a počtu pokračování. Kromě toho zde ještě najdeme informace o tom, zda jsou slova umístěna v bublinách, či volně (případně zda náhodou není pod obrázky ještě další komentář či vyprávění – to ovšem vnímají autoři jako odporně zpátečnickou formu, která si zaslouží nejhlubší pohrdání), a také o počtu a tvaru panelů. Celek tak někdy připomíná přepsané kartotéční lístky. Nic na tom nemění ani dušování autorů v úvodu, že nechtěli „nabídnout detailní soupis všech českých a slovenských komiksových seriálů“ (s. 19).

Těžko bych asi hledal brutálnější trest pro studenty humanitních oborů než učinit recenzovanou knihu povinnou učebnicí, z níž by se zkoušelo ve stylu „Vyjmenujte mi ostatní dětské seriály z časopisů pro dospělé a novin 1979–1985“ (srv. s. 700–706). Pokud by pak zájemce o absolutorium z dějin komiksu nedokázal vyjmenovat těch skoro sedmdesát zmiňovaných seriálů, případně by nedokázal přesně zodpovědět, kdo je jejich tvůrcem, kdy a kde vycházely nebo kolik pokračování která řada měla, mohl by na úspěšné složení zkoušky zapomenout. A to je prosím řeč o jediné kapitole čítající pouhopouhých sedm stran, z nichž jednu zcela zabírá ilustrace. Sám bez mučení přiznávám, že bych se na podobnou zkoušku raději rovnou nedostavil a nechal se vyhodit takříkajíc kontumačně. Přestože jsem (čestné slovo!) přečetl všech 996 stran (na rejstříky, seznam literatury či medailonky komiksových tvůrců jsem už opravdu neměl energii), nepamatuji si o mnoho víc komiksových příběhů, než kolik jsem jich znal předtím, než jsem začal s četbou celého díla. Záplava dat se přese mě převalila, ale zůstalo po ní víceméně prázdko. Nepopírám, že je to i moje chyba, ale nejsem si vůbec jistý, kolik čtenářů na tom bude výrazně lépe. Jako

autor a spoluautor několika dosti tlustých publikací si čím dál víc uvědomují, jak je problematické vytvářet podobně monumentální díla. Kdo si najde čas na jejich čtení v době, kdy nás neustále zasypávají spousty a spousty nejrůznějších informací a kdy jen s největším vypětím sil odborníci dokážou sledovat alespoň nejrelevantnější literaturu ke svému úzce vymezenému oboru? Myslím, že v takové situaci je požadavek maximální možné čtivosti, zejména objemných svazků, mimořádně naléhavý a zároveň oprávněný.

Obraz českého a slovenského (nebo chcete-li československého, protože vzájemná spolupráce obou národů na tomto poli nebyla, jak jsem pochopil, ničím výjimečným) komiksu ve dvacátém století, jak ho podává recenzovaná publikace, se mi jeví jako naprosto roztržštěný. Autorům se vlastně nepodařilo nijak ho scelit a nezdá se, že by se o to aspoň nějak výrazněji snažili. Spíše lze rozpoznat určité jejich úsilí po nalezení specifík zdejšího komiksu ve srovnání s komiksem v jiných zemích. Hodně v této souvislosti hovoří o takzvaném klubáckém komiksu, hlásícím se ke vzoru slavných *Rychlých šípů*. Myslím si však, že právě úvahy o specifických typech českých a slovenských komiksů neměli autoři roztrousit na různých místech po celé knize, ale spíše soustředěněji a uceleněji rozpracovat, když jde o tak důležitou otázku, k jejímuž zodpovězení se právě tvůrci dějin československého komiksu jeví nejlépe kvalifikovaní. Osobně bych jim odpustil nudný výčet v řadě kapitol, pokud by celá práce vrcholila impozantním a jiskrně podaným závěrem. V něm by podle mého názoru mohli zrekapitulovat zjištění vycházející z onoho epochálního souboru nashromážděných dat, načrtnout hlavní vývojové směry českého a slovenského komiksu, vyzdvihnout jeho specifika ve srovnání s jinými komiksovými kulturami, naznačit naopak paralelní prvky vývoje (například v rámci východního bloku s podobnými ideologickými limity) a samozřejmě také poukázat na dosud opomíjené vývojové souvislosti. Asi by se to neobešlo bez určitého společensko-politického zarámování, i když se do něj autorům zřejmě příliš nechtělo. Právě v závěru by autoři mohli naplnit své ambice formulované v úvodu. Jenže v současné době se závěrům publikací nevěnuje ani zdaleka taková pozornost, jaká by byla zapotřebí. Často je nahrazují pouhá resumé předcházejícího textu beze stopy nějaké shrnující úvahy a snahy o rekapitulaci dosažených poznatků. Jinak si s tím poradili tvůrci *Dějin československého komiksu 20. století*, když pojali závěr díla jako výhled za horní časovou hranici a místo jakýchkoliv úvah načrtli v krátkosti vývoj komiksu po roce 2000.

A jak uzavřít tuto hodně opožděnou a s velkými obtížemi vznikající recenzi? Autorům *Dějin československého komiksu 20. století* se to nejspíš příliš zamlouvat nebude, ale nemohu jinak: základní soupis českého a slovenského komiksu je díky nim hotov, teď už jen zbývá z něj vytvořit mnohovrstevnatou historickou syntézu. Obávám se ale, že tohoto úkolu se už bude muset chopit někdo jiný.

Recenze

Tři diskuse o studentské každodennosti za socialismu

Michael Polák

NEBŘENSKÝ, Zdeněk: *Marx, Engels, Beatles: Myšlenkový svět polských a československých vysokoškoláků 1956–1968*. (České moderní dějiny, sv. 1.) Praha, Academia – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2017, 422 strany + ilustrace, ISBN 978-80-200-2668-2 a 978-80-87782-66-8.

Období takzvaného poststalinismu patří v českých moderních dějinách k méně zpracovaným časovým úsekům. Přestože druhé polovině šedesátých let byla věnována větší míra pozornosti, předchozí léta, datovaná zhruba od roku 1956 do půli následující dekády, unikala a stále unikají syntetickému zpracování. I samotná šedesátá léta se dostávají do hledáčku historiků a historiček prizmatem blížícího se „demokratického výbuchu“ pražského jara. Celé období tak bývá sledováno jako jakýsi lineární proces od tuhého stalinismu k demokratickému vzepětí komunistické strany i společnosti v roce 1968.

Zdeněk Nebřenský se svou rozsáhlou monografií o studentech a studentkách snaží přispět k hlubšímu porozumění daného období, které vnímá jako specifickou periodu, kdy se po odhalení takzvaného kultu osobnosti v roce 1956 vytváří nová socialistická ideologie, jež měla představovat alternativu jak ke stalinismu, tak ke kapitalismu. Proměňující se poststalinistickou ideologii autor zkoumá na příkladu diskusí o problémech každodenního studentského života. Studentky a studenty

přítom autor nevnímá jako pasivní objekty, nýbrž jako jednající aktéry, kteří vstupují do expertních a stranických debat a kteří osvojováním si oficiálních deklarací přispívají k utváření ideologických proměn. Předmětem zájmu autora není málo početné studentské hnutí, které nehlouběji zkoumal Jaroslav Pažout,¹ ani každodenní vyjednávání ve fakultních institucích, o nichž pojednává kolektivní monografie autorského týmu Katky Volné, Matěje Spurného a Jakuba Jareše,² nýbrž se snaží zaměřit na každodenní realitu široké masy studentstva. I z toho důvodu si k analýze nevybírám subverzní témata typu odříkání povinné vojenské služby, nošení dlouhých vlasů či poslechu rokenrolu, nýbrž taková, která se opírala o oficiální deklarace stranické nomenklatury. Publikace se tak zabývá třemi oblastmi, jež úzce souvisely se životem studenta či studentky – studentským manželstvím, plánovanou zaměstnaností

a studentskými kluby – a to z komparativní perspektivy Čech a Moravy, Slovenska a Polska. Každému tématu je věnována jedna kapitola, vždy rozdělená na tři větší podkapitoly, jež reflektují dané téma ve třech národních kontextech. Hlavním pojítkem všech tří témat je silící akcent na diferenciaci zájmů jednotlivých sociálních skupin, který Nebřenský vykládá jako jeden z hlavních aspektů poststalinské ideologie. Důraz na plán měl být nahrazen důrazem na společnost.

Studentské manželství autor rozsáhle rozebírá ve spojitosti s celkovým pojetím tohoto fenoménu. Přes určité radikálně levicové vize z počátku budování socialismu nebyl nikdy vážně zpochybněn jeho institucionální primát. Manželství se mělo v nové socialistické společnosti osvobodit od ekonomických a patriarchálních tlaků kapitalistického systému. V době, která neměla znát ekonomický útlak, tak neměl být nikdo do manželství tlačěn ekonomickou nouzí či touhou po zlepšení třídního statusu. Přes oficiální emancipační étos se však ani ženy ve státním socialismu nezbavily takzvané dvojí zátěže (tedy duality námezdní práce a starosti o domácnost). S rostoucím vlivem psychologických a později i sociologických věd v socialistickém Československu a Polsku se klíčovým rozměrem mladých manželství stal silící apel na ekonomickou, sociální a psychickou vyzrálou mladých novomanželů.

- 1 PAŽOUT, Jaroslav: *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*. Praha, Prostor 2008, s. 113–117.
- 2 JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka a kol.: *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti na Filozofické fakultě UK v Praze v období normalizace*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Togga 2012.

Poststalinský ideál manželství byl založen na racionálním rozhodnutí dvou lidí svobodně vstupujících do tohoto svazku, kteří ale manželství v ideálním případě odkládají až na dobu po ukončení studia. Nehledě na tento ideál ale patřilo uzavírání manželství v mladém věku k obvyklému strategickému jednání, díky kterému studenti a studentky mohli získat manželské půjčky, studijní odklady či bydlení blízko své školy či pozdějšího pracoviště.

V otázce plánované zaměstnanosti měly hrát klíčovou roli hospodářské plány. V socialistickém státě neměly rozmístění pracovních sil určovat partikulární zájmy vlastníků výrobních prostředků a kapitálu, nýbrž mělo být racionálně stanoveno národohospodářským plánem. Celkový status studujících se do velké míry odvozoval od principu reciprocity – společnost jim umožňovala dosáhnout privilegovaného vzdělání a oni se jí pak měli odvděčit svou prací tam, kde to bylo potřeba. Systém pracovních umístěnek, který se v celém sledovaném období různě proměňoval, přitom narážel často na *Eigensinn* jak samotných studentů a studentek, tak hospodářských podniků. U studujících mizel postoj individuální oběti a stále častěji si tak vyhledávali atraktivnější pracovní místa. Podniky zase chtěly mít větší rozhodovací pravomoc v tom, koho budou na jakou pozici přijímat. Řada studentů a studentek se naučila využívat mezery v systému rozmísťování pracovních sil k tomu, aby odmítala nastoupit do určeného podniku. I v této otázce se přitom postupně začaly brát větší ohledy na individuální a diferencované zájmy mládeže.

Zatímco v polském prostředí v padesátých letech vznikala hustá síť studentských klubů, v Československu vládnoucí funkcionáři dlouho odmítali nabourat jednotu mládeže tím, že by studentům a studentkám přiznali v tomto směru specifické zájmy. Po celé sledované období tak zde bylo v porovnání s Polskem studentských klubů značně méně. U našich severních sousedů se v druhé polovině padesátých let staly tyto kluby velmi populárním místem, kde se zároveň utvářelo svobodné prostředí pro politické i neortodoxní kulturní aktivity. Paradoxně se ale postupem času začaly kluby podřizovat principu ziskovosti a ekonomické racionality a ztrácely přitom svůj progresivní charakter.

Zdeněk Nebřenský svůj výzkum opírá o širokou paletu pramenů. Jedná se především o zdroje úřední proveniencie: zprávy funkcionářů oficiálních vysokoškolských organizací a doporučení analytických útvarů stranických, svazových a vysokoškolských orgánů. Vedle úředních dokumentů autor analyzuje studentské časopisy a dobovou expertní i publicistickou literaturu. V menší míře pak vychází ze subjektivních studentských projevů, zaznamenaných v peticích, dopisech, odvoláních či v záznamech z disciplinárních řízení.

Úctyhodným počinem autora je především představení řady lokálních i celonárodních diskusí, které nabourávají představu o strnulosti státního socialismu. Publikace naopak zřetelně ukazuje, že ve sledovaném období máloco neprocházelo kritickou reflexí samotných funkcionářů, kteří – ač neustále přesvědčení o správně nastoupené cestě – nebyli nikdy zcela spokojeni s aktuální podobou konkrétních realizací. Cenná je i snaha o konkrétní historizaci toho, co v každodenní politice znamenaly pokusy o reformu socialismu. V neposlední řadě je nutné ocenit autorův záběr na genderový aspekt sledovaných problémů. Autor se genderu nevěnuje až

v nějaké kapitole nakonec, v podobě jakéhosi přílepku k textu, nýbrž nechává jej prostupovat jednotlivými kapitolami jako přirozenou součást své analýzy.

Publikace však trpí několika problémy, které výrazně zhoršují čtenářský zážitek i její celkovou kvalitu. Hlavní potíž spočívá v samotném pojetí výkladu, který místy připomíná spíš seznam vědomostí autora než souvisle vyargumentovaný text. Hned po přečtení teoreticko-metodologického úvodu není zřejmé, které z řady nastíněných metodologických přístupů a interpretačních schémat jsou pro autorovu analýzu klíčové. V obsahových částech, které se zabývají konkrétními tématy, zas chybí jasná interpretační linie, často se opakují stejné informace a závěry jednotlivých kapitol nejsou zřetelně odůvodněné. Celému textu by prospěla preciznější položená výzkumná otázka, celistvěji vypracovaná metodologie a logičtější struktura obsahových kapitol. Nejvýrazněji tím asi trpí kapitola o studentských manželstvích, kdy se čtenář nemůže zbavit pocitu, že na zhruba sto stranách čte několikrát dokola tytéž informace, a zároveň se nemůže dočkat silné teze.

V samotném závěru autor nešťastně komparuje západoevropské studentské hnutí se středoevropským, což směřuje trochu mimo výseč zájmu celé publikace, která se jinak studentského hnutí dotýká jen velmi málo. Ani zde se tak čtenáři nenabízí odpověď na otázku, „jaký byl vztah těchto diskusí k proměně komunistické utopie“ (s. 14), co tvoří jádro poststalinické ideologie a jestli vůbec je oprávněné o poststalinismu mluvit jako o specifickém historickém období. Z výkladu je sice zřejmá již zmíněná přiznaná diferenciací zájmů jednotlivých částí socialistické společnosti, avšak není již moc přesvědčivě vyloženo, jestli právě tento aspekt tvořil klíčovou podstatu poststalinické ideologie. Bohužel autor nevyužil ani potenciálu komparace tří národních kontextů ke srozumitelné tezi, v čem se v podstatě lišilo polské, slovenské a české prostředí a co jim naopak bylo společné. Z textu tak sice vyplývá řada dílčích rozdílů (například otázku studentských manželství ovlivňoval fakt, že Polsko řešilo problém s vysokou natalitou, zatímco Česko se potýkalo se stavem opačným), ale opět chybí silnější zobecnění. Čtenář si tak musí v knize hledat odpovědi na otázky sám, což nepřispívá k její čtivosti ani atraktivitě. Celá práce tak působí spíš jako ilustrace studentské každodennosti než jako ucelený výklad s jasnými otázkami a odpověďmi.

Problém chybějících tezí a nepřliš vyargumentovaných závěrů se objevuje napříč celou monografií Zdeňka Nebřenského a zvláště vynikne ve srovnání s nedávno vydanou kolektivní monografií *Mezi pionýrským šátkem a mopedem*,³ která se zabývá příbuzným tématem ve stejném období a jejímž autorům se podařilo neztratit v celém svazku jasnou interpretační linii. Publikace nabízí řadu zajímavých poznatků, které by mohly přispět k lepšímu porozumění sledovaného období. Bohužel ale kvůli její obsahové nedotaženosti a někdy i nesrozumitelnosti se jí zřejmě jen málokomu podaří dočíst do konce.

3 K NAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Mezi pionýrským šátkem a mopedem: Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970*. Praha, Academia 2018.

Recenze

Nenápadné půvaby socialistické módy

Petra Schindler-Wisten

HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Móda za železnou oponou: Společnost, oděvy a lidé v Československu 1948–1989*. Praha, Grada Publishing 2016, 288 stran, ISBN 978-80-247-5833-6.

Kniha o proměnách odívání a módních trendech, které byly k vidění v československých ulicích v druhé polovině dvacátého století, je určena čtenářům zajímajícím se o každodenní život v období komunismu, kteří však nemají v módním oboru odborné vzdělání. Konstantina Hlaváčková jako vedoucí kurátorka sbírky textilu dvacátého a jednadvacátého století Uměleckoprůmyslového muzea v Praze je však odbornicí na módu na slovo vzatou, což dokázala beze zbytku zúročit také v této publikaci.

Na první pohled zaujme bohatý obrazový materiál, který neslouží jen jako pouhý doplněk textu, ale má v knize naprosto rovnocenné postavení. V některých pasážích naopak text spíše jen komentuje fotografie z módních a společenských časopisů a sbírkových předmětů Umprum. Vizuální stránka publikace je doladěna do nejmenšího detailu, více než tři stovky fotografií jsou technicky i graficky kvalitně zpracovány. Jediné, co může čtenáře poněkud rušit, je nezvyklé umístění poznámek pod čarou k vnitřnímu okraji stránek. Nicméně jich v celém textu není tolik, aby zásadně odváděly pozornost od samotného obsahu. Škoda že stejné péče, jaká byla věnována vizuální podobě knihy, se nedostalo i redakci textu, který na několika místech stylisticky pokulhává, nelogicky navazuje a některé poznatky se v něm opakují. Naopak velmi pozitivní je zařazení slovníčku pojmů na konci knihy, protože čtenář,

který se v módě vůbec nevyzná, by se bez něj mohl v záplavě blejzrů, fiží, krimplenu, taftu a podobně brzy ztratit.

Na téměř třech stovkách stran autorka představuje různé aspekty utváření módního oděvu v Československu od poválečných let až do konce let osmdesátých, přibližuje činnost textilních výrobních podniků a také dokumentuje snahu lidí nosit slušné a módní oblečení. Na pozadí proměňujících se politických i společenských tendencí nastiňuje, jak odívání a móda odrážejí způsob života společnosti a její ideály, a také upozorňuje na skutečnost, že i podoba oděvu se může stát součástí ideologického boje a nástrojem formujícím vztah jedince ke společnosti.

Kniha je rozdělena do sedmi kapitol. V úvodní kapitole autorka popisuje historii módy v Československu, přičemž zohledňuje její politické a sociální kontexty. Načrtává také vývoj a proměny módních časopisů a zabývá se i problematikou zaměstnanosti žen v daném období. Rozkvět oděvnictví dosažený v období první republiky po válce pohasl a směr dalšího vývoje nastavil i v této oblasti rok 1948. Nástupu kvalitního českého krejčovství bránil nedostatek materiálu v důsledku pomalé obnovy textilního průmyslu, negativní vliv měl i odsun kvalifikovaných německých pracovníků na všech úrovních. Móda se postupně stávala předmětem zájmu komunistického režimu, který se ji snažil využít jako účinný prostředek k ovládnutí občanů. Nový módní styl poúnorového období měl být vytvořen pro „nového člověka“, bytostně odlišného od člověka žijícího v kapitalistické společnosti. Způsob odívání měl zpretrhat vazby s předválečným obdobím i s módou západního světa. Od šedesátých let bylo pak i v módě vidět jisté oživení inspirované Západem, nicméně československý textilní průmysl a služby s ním spojené zaostávaly za světem i v následujících desetiletích. Situace na vnitřním trhu byla neuspokojivá, scházelo zboží nejen oděvního charakteru. Občané tehdejšího Československa se postupně dané situaci přizpůsobili a naučili se v ní pokud možno i důstojně žít.

Druhá kapitola se věnuje výrobě oděvů a jednotlivým výrobním podnikům v socialistickém Československu, jakými byly především na export určený Centrotex nebo národní podnik Textilní tvorba, později pokračující s novou oborově rozšířenou náplní pod názvem Ústav bytové a oděvní kultury. Vytvoření těchto designerských institucí autorka velmi oceňuje, vzápětí však odhaluje jejich zásadní problém, totiž že se nemohly rozvíjet v podmínkách svobodného podnikání, a naopak byly okleštěny ideologickými nároky a špatně fungujícím hospodářským systémem. Pozornost se soustředí i na založení oděvního ateliéru na Vysoké škole uměleckoprůmyslové nebo v Ústředí lidové umělecké výroby, které v celém systému zaujímal specifické místo.

Následující kapitola se zaměřuje na mladou generaci, která se oblékáním často odlišuje od starších pokolení. Autorka charakterizuje některé typické subkultury, jež se během sledovaného období objevily, jako byli například takzvaní páskové, hnutí *hippies* nebo punkáči (třeba „depešáci“ z jejího hledáčku ale vypadli).

Ve čtvrté kapitole se dočteme, kde a jakým způsobem bylo možné oděv zakoupit. Dovídáme se o historii známých obchodních domů nejen v Praze (například Bílá labuť, Dům módy, Dětský dům), ale i v dalších velkých městech. I přes výstavbu nových obchodních domů v šedesátých až osmdesátých letech (například Kotva nebo Máj v Praze) se vnitřní obchod potýkal s obvyklými problémy, jakými byl omezený sortiment zboží včetně textilního a nízká kvalita výrobků. Autorka věnuje pozornost i historii pražských modelových domů, které vznikly před druhou světovou válkou, a jejich dalšímu osudu po znárodnění. Některé z nich se reorganizovaly a fungovaly až do roku 1989. Například slavný salon „Podolská“ byl v červnu 1948 znárodněn, nicméně jeho majitelka Hana Podolská v něm mohla na přímělu Marty Gottwaldové pracovat až do roku 1954, kdy pokračoval v činnosti pod názvem „Eva“. Přesto i v následujících letech se mezi lidmi běžně užíval původní název, a tak se šilo u „Podolské“ až do uzavření krejčovství v roce 1992. Samostatnou podkapitolu si pochopitelně vysloužil i Tuzex a jeho historie od zřízení vyhláškou ministerstva zahraničního obchodu v roce 1957. Nebylo by však na škodu také zmínit, jakým způsobem a kdy Tuzex zanikl.

Nejobsáhlejší kapitola (třetina knížky) se podrobně zabývá tím, jak se v druhé polovině dvacátého století v Československu oblékaly ženy. Autorka nejprve představuje světové módní trendy a styly, aby pak vysvětlila, jak se s různými světovými proudy vyrovnávala československá móda. Detailně ukazuje, co se nosilo u nás: od pokrývek hlavy až po boty a doplňky, a nechybí ani informace o oblíbených účesech a líčení. Tak například klobouk byl nedílnou součástí dámského oblečení všech sociálních skupin (s výjimkou venkovských pracujících žen), dokud nezačal být po roce 1948 z ideologického hlediska vnímán jako nepatřičný symbol vyšší společenské třídy. Jako vhodnější se propagoval šátek, nejen z praktického hlediska, ale také jako symbol městského a venkovského proletariátu. Ideologický tlak na nošení šátků se nicméně již během padesátých let zmenšoval. Šátek se ještě nosil na podzim a v zimě, ke kožichu nebo k odpolednímu pláští. Nutnou součástí ženského oděvu se opět staly klobouky dokreslující styl. Přirozeně v daleko menší míře je v další kapitole obdobným způsobem prezentována mužská móda.

V poslední kapitole autorka představuje textilní materiály, především syntetická vlákna a jejich rozvoj od počátku dvacátého století. Podobně jako v jiných odvětvích i zde byl vývoj a výroba chemických vláken v Československu oproti západním zemím pozadu. V době, kdy byl trh na západ od železné opony novými polyesterovými materiály již zaplněn, u nás se na vývoji teprve pracovalo. Konečně začátkem šedesátých let uvedl československý textilní průmysl na trh směšovou tkaninu na bázi polyesteru známou jako tesil, který si hned získal velkou popularitu.

Publikace Konstantiny Hlaváčkové velmi podrobně mapuje módu nejen „za železnou oponou“, jak praví její titul, ale na obou stranách této opony. Minimální vhled do vývoje zahraniční módy je určitě nutný pro postihu československé situace

a její porovnání, v některých částech knihy se však dokonce dozvíme víc o tom, co se nosilo v Londýně či v Paříži než v Praze. Kdo se zajímá o módu a její proměny v druhé polovině dvacátého století, bezpochyby najde v knize mnoho důležitých informací, ilustrovaných a rozhojněných výborným obrazovým materiálem. Poutavé je i vylíčení životních příběhů některých československých návrhářů. Částečně si lze udělat také představu o domácí krejčovské svépomoci, reagující na nedostatek vhodného oblečení v obchodech i služeb v daném odvětví. Způsob, jakým si (hlavně) ženy dokázaly poradit s tehdejší neutěšenou situací, ať už šily z radosti, či nutnosti, by mohl být námětem pro další knihu.

Recenze

Blízký východ v komparativní perspektivě

Adam Coman

ČERNÝ, Karel: *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017, 577 stran, ISBN 978-80-7422-595-6; anglické vydání: *Instability in the Middle East: Structural changes and uneven modernisation 1950–2015*. Prague, Charles University – Karolinum Press 2017, 476 stran, ISBN 978-80-246-3427-2.

Kniha *Velká blízkovýchodní nestabilita (Instability in the Middle East)* z pera Karla Černého, vydaná paralelně česky a anglicky, nabízí unikátní a originální analýzu širokého spektra problémů, jimž musí oblast Blízkého východu čelit zhruba od konce druhé světové války.¹ Výchozím předpokladem práce je, že nestabilita regionu vyvěrá z komplikovaného vztahu mezi blízkovýchodním předmoderním kulturním „substrátem“ (náboženství, kulturní symboly, tribalismus), prudkou sociální a demografickou modernizací, křehkým ekonomickým systémem, stagnující politickou modernizací a složitým mezinárodním kontextem (závislost na exportu ropy, chronické ozbrojené konflikty, silné externí zasahování velmocí). Právě studium vzájemných vztahů a rozporů mezi výše zmíněnými faktory knize vymezuje

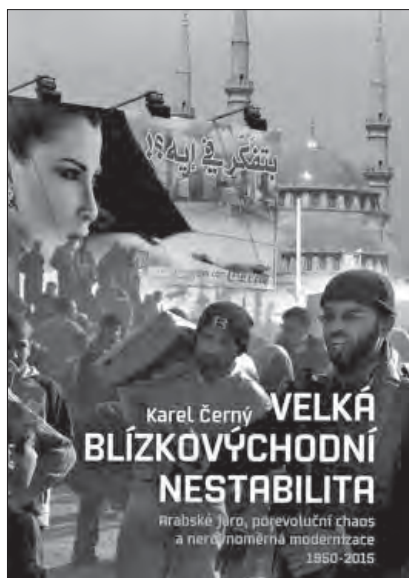
1 Zkrácená anglická verze této recenze byla v květnu 2019 publikována v online verzi *British Journal of Middle East Studies*, roč. 46, č. 3 (2019). Dostupné na: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13530194.2019.1614332?scroll=top&needAccess=true>. Přístup na webovou stránku je zpoplatněn.

prostor pro vykreslení přesného a přesvědčivého obrazu procesů a událostí, které vedly k bouřlivému arabskému jaru a následujícímu dění.

Autor opírá svou analýzu a následné závěry o původní empirický výzkum, široký výběr sekundární literatury a vlastní pevné teoretické ukotvení. Pohled Karla Černého na situaci v regionu Blízkého východu zpochybňuje dva dominantní přístupy blízko-východních studií, když se vymezuje jak proti paradigmatu příliš pomalé, tak naopak příliš rychlé sociální změny. Paradigma „příliš pomalé změny“ přisuzuje zodpovědnost za problémy v regionu arabské mentalitě, vleklé adaptaci na změny a následné dysfunkční organizaci společnosti a politického života. Tento orientalistický přístup k Blízkému východu, který podrobil

drtivé kritice Edward Said, je spjat se stereotypní a leckdy takřka rasistickou optikou, skrze niž bývá arabský a muslimský svět nazírán. Na druhé straně paradigma „příliš rychlé změny“ se zaměřuje na překotnou modernizaci Blízkého východu ve dvacátém století, tedy na proces, jenž „traumatizoval zdejší obyvatelstvo a vhněl je do náruče umírněných i militantních islamistů“ (s. 13). Problém tohoto přístupu tkví v ignorování rozdílného tempa modernizace dosaženého v různých sférách života, jako je politika, společnost, ekonomika či technologie. Podle Černého nevede k nestabilitě v oblasti Blízkého východu zpozdilá arabská mentalita, ani naopak příliš rychlý a chaotický pokrok, ale vnitřní a stále se stupňující nesoulad mezi jednotlivými složkami modernizačního procesu.

S odkazem na teorie pojímající modernizaci jako mnohovrstevnatý proces, jak je reprezentuje kupříkladu americký politolog Samuel Huntington v díle *Politický řád v měnících se společnostech*,² a na teorii rozmanitých modernit izraelského sociologa Shmuela Eisenstadta Černý nechápe modernizaci jako uniformní fenomén či rovnoměrný proces. Snaží se přitom zjistit, co odlišuje blízko-východní modernitu od těch ostatních. Dle jeho soudu existují tři základní faktory, které podstatně ovlivnily proces modernizace Blízkého východu: islámské náboženství, kolonialismus a přítomnost bohatých ložisek ropy (s. 22–24). Tyto faktory samy o sobě přirozeně nejsou příčinou vážných problémů v regionu, ale jejich kombinace sehrála podstatnou roli v procesu nerovnoměrné modernizace, kterou tamní společnosti prošly a která určuje stav Blízkého východu dnes. Černý proto zkoumá modernizační procesy v politice, ekonomice, médiích a vzdělávání stejně

2 HUNTINGTON, Samuel: *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Yale University Press 1974.

jako demografické proměny a urbanizaci. Identifikuje přitom čtyři hlavní oblasti, jejichž nesynchronizovaná modernizace postupně vyústila v nestabilitu: politickou strnulost či regres (přetrvávající represivní režimy s nízkou schopností vládnout), ekonomickou křehkost či stagnaci a rychlý demografický růst ruku v ruce s vysokým tempem sociálního rozvoje (urbanizace, vzdělanost a dynamický rozmach médií a komunikačních technologií). Právě v nesouladu těchto sfér, zasažených modernizací, a zvláště v sílící kolizi mezi politickými a ekonomickými systémy na jedné straně a sociálním a demografickým rozvojem na straně druhé, spatřuje autor kořeny regionální nestability.

Kniha je rozdělena do šesti hlavních částí, které odpovídají specifickým sférám modernizace (politika, ekonomika, demografie, média, vzdělání, urbanizace). Studium těchto oblastí je zasazeno do rámce čtyř makrohistoricko-sociologických srovnání, ilustrujících jak partikulární, tak obecné aspekty modernizačního procesu na Blízkém východě: Hlavní komparace vedle sebe staví modernizační vzorec „post-koloniální blízkovýchodní modernizace ... a modernizační vzorce v dalších světových makroregionech, zejména v těch s post-koloniální zkušeností“ (s. 27). Ve druhém rámci jde o porovnání jednotlivých časových fází (dekád) blízkovýchodní modernizace, s důrazem na vzrůstající nerovnoměrnost procesu modernizace v jeho jednotlivých oblastech, která vrcholí krátce před takzvaným arabským jarem. Komparace míry nerovnoměrnosti modernizačního procesu v jednotlivých zemích Blízkého východu (s důrazem na arabské země) tvoří třetí rámeček. K tomu přistupuje historické srovnání procesu blízkovýchodní modernizace a rané západoevropské modernizace. Tato poslední komparace poukazuje především na podobnosti obou modernizačních procesů, které se odehrávaly s určitým časovým odstupem. Slouží tak k lepšímu pochopení blízkovýchodního vývoje a problémů s ním spojených, když využívá odkazů na bohatou evropskou zkušenost s rychlou a nerovnoměrnou modernizací a jejími důsledky.

Ačkoli se Černý nepokouší vyložit, proč vypuklo arabské jaro, považuje ho za výsledek dlouhodobých procesů, přičemž jeden z těch klíčových vidí právě v nerovnoměrném rozvoji jednotlivých sfér v průběhu modernizace. Aby problematiku lépe osvětlil, přichází s teoretickým modelem umožňujícím zmapovat vztahy a rozpory mezi jednotlivými modernizujícími se sférami. Vzhledem k tomu, že arabské jaro chápe jako vyvrcholení těchto dysfunkčních vztahů, je model založen na *push* a *pull* faktorech vedoucích k této erupci. Mezi *push* faktory můžeme zahrnout politické, ekonomické a demografické systémy. Z politického hlediska byly blízkovýchodní státy dlouhou dobu represivně řízeny autoritářskými vládci, kteří však mohli svou autoritu uplatňovat pouze omezeně. Současně byly tyto režimy do značné míry neúspěšné téměř ve všech oblastech života, snad s výjimkou schopnosti potlačovat protesty kritizující jejich neefektivitu. Dalším selháním těchto vlád byla neschopnost kooptovat nové politické aktéry do politického systému, což by případně mohlo utlumit nespokojené hlasy či podnítit změnu nefunkčních a zkosnatělých režimů (s. 437). Jestliže bohaté ropné země, jako například Katar, Spojené arabské emiráty a Kuvajt, mohly ekonomickou cestou pacifikovat narůstající politickou frustraci, v chudších státech byla nespokojenost s nefunkčním politickým systémem

ještě posilována nestabilní ekonomickou situací. Demograficky se Blízký východ potýká jak s rostoucím počtem mladých lidí (v absolutních číslech), tak s nadměrnou urbanizací. Hromadění mladých lidí ve městech se pak logicky stává zdrojem potenciálního konfliktu, neboť příležitosti, které se jim tu nabízejí, jsou omezené a neodpovídají společenské poptávce. Nezaměstnanost, případně nutnost hledat zaměstnání v nejisté šedé ekonomice, ovlivňuje mladou generaci dvojnásobně: vytváří „vynucený“ volný čas, což ještě komplikuje proces urbanizace (odcizení, anomie), a znemožňuje těmto lidem založení rodiny (sňatková krize). K *pull* faktorům pak patří pokroky ve vzdělávání, rozmach médií a *boom* sociálních sítí. Šíření vzdělanosti znamenalo nejen vzdělání a osvětu pro rostoucí počet mladých lidí na celém Blízkém východě, ale rovněž proměnu jejich ambicí a tužeb, které byly následně rozmetány na kusy ve chvíli, kdy tito lidé dosáhli dospělosti. Jednu z klíčových rolí přitom zastávaly univerzity, kde měli mladí lidé nejen možnost seznámit se s radikálními ideologiemi, ale rovněž se setkávat, komunikovat a organizovat. Nicméně stav vzdělávacích systémů v době před arabským jarem lze rovněž nazírat jako *push* faktor, neboť obecně vládla nespokojenost se zhoršující se kvalitou vzdělávání. Moderní média pak sehrála nezastupitelnou úlohu při stimulaci revolučních nálad: vytvořila moderní a lépe informované veřejné mínění, umožnila rychlejší šíření zpráv, myšlenek a politické propagandy a poskytla vhled do zemí, kde společnost fungovala lépe, s menší mírou korupce a vyšší životní úrovní.

Vedle těchto víceméně univerzálních činitelů bere Černý v potaz i vliv konkrétního prostředí a historického vývoje blízkovýchodního regionu, v prvé řadě postkolonialismus a islám. Černý s těmito faktory pracuje citlivě a vyhýbá se zjednodušeným vysvětlením, v nichž někdy bývá kolonialismus pojímán jako omluva pro neutušený stav regionu, a rovněž nesklouzává k prostému házení viny na islám jako takový. Obzvláště poutavý je autorův přístup k islámu, jelikož poskytuje komplexní pohled na jeho roli v souvislosti s povahou blízkovýchodních režimů, tamní populací a modernizací. S vědomím konzervativní povahy a stabilizujícího účinku islámu na společnost potýkající se s modernizačním procesem Černý ilustruje jednotící a zklidňující úlohu, kterou islám sehrál ve městech, kde lidé museli bojovat s *po-city* odcizení, anomii, nezaměstnaností a chudobou. Není to však jediná funkce islámu, neboť jej lze využít i v boji proti vládnoucímu režimu. Rostoucí vzdělanost v kombinaci s komunikačními technologiemi umožňuje muslimům vytrhnout islám ze spárů režimu, nově jej interpretovat a užít ho v boji proti němu. Autor našel řadu podobností v úloze islámu v procesu modernizace Blízkého východu a křesťanství v případě modernizačního procesu v Evropě. Bylo by proto chybou vidět islám jen jako brzdu modernizace, obzvláště vezmeme-li do úvahy výše zmíněnou zklidňující úlohu v dobách turbulentních proměn společnosti či šíří rozmanitých interpretací, ať už v náboženské, nebo ideologické rovině. Podobně neortodoxně přistupuje Černý také k postkolonialismu. Ačkoli je obvykle pojímán jako zdroj přetrvávajících politických, sociálních a ekonomických problémů, Černý skrze komparativní náhled ukazuje, že i země s postkoloniální minulostí, kupříkladu v Jižní Americe, dokázaly své systémy demokratizovat, čemuž se takřka všechny blízkovýchodní státy vyhnuly, dokonce i během takzvané třetí vlny demokratizace (s. 123).

V rámci tohoto přístupu lze polemizovat s autorovým tvrzením, že antisemitismus byl na Blízký východ zavlečen z Evropy, a že tudíž politicky motivované násilí je důsledkem modernity, a nikoli islámu. Tato teze je nepřesná a neprůkazná. Celkově však Černého věcný přístup a vnímavý pohled zvnějšku ústí ve vyváženou, přesvědčivou a zajímavou práci.

Díky interdisciplinárnímu pojetí a pečlivému výzkumu je kniha Karla Černého nejen relevantním zdrojem poznání pro studenty a další zájemce o blízkovýchodní problematiku, ale i originálním a podnětným příspěvkem k úsilí erudovaných odborníků postihnout příčiny nestability na Blízkém východě. Užitá mnohvrstevnatá komparativní metodologie v kombinaci s pečlivým a detailním výzkumem by se měla stát inspirací pro další nekonvenční pokusy o porozumění modernizačním procesům jinde na světě.

Z angličtiny přeložil Jaroslav Mrázek

Recenze

Zpověď Tomase Venclovy

Dagmar Petišková

HINSEY, Ellen – VENCLOVA, Tomas: *Magnetic North: Conversations with Tomas Venclova*. Rochester (New York), University of Rochester Press 2017, xvi + 405 stran, ISBN 9781580465861.

Magnetický sever je knihou zpovědi a vzpomínek. Americká nezávislá badatelka Ellen Hinseyová¹ v ní klade otázky Tomasu Venclovovi, spisovateli, básníku, překladateli, přednímu litevskému intelektuálovi a emeritnímu profesorovi slovan-
ských jazyků a literatur na Yaleově univerzitě v New Havenu, a Venclova ve svých
odpovědích shrnuje a bilancuje vlastní osmdesátiletou životní pouť. Ta je spjatá
především s politickým děním i s uměleckou, hlavně disidentskou, scénou býva-
lého sovětského státu. V knize-interview má však své místo i dávnější litevská
historie s její složitou a nejednoznačnou politickou a národnostní situací, lingvi-
stické exkurzy do národní minulosti či úvahy o emigraci. V poslední části knihy
seznamuje Venclova se životem litevské, ruské i ukrajinské diaspory ve Spojených
státech a nevyhýbá se ani kontroverzním otázkám současné litevské politiky.

1 Ellen Hinseyová (narozena 1960) se trvale zajímá o dějiny střední a východní Evropy. Její první kniha *Cities of Memory* (New Haven, Yale University Press 1996), za níž získala cenu Yaleovy univerzity pro mladé autory, se týká událostí roku 1989 v Praze a v Berlíně.

Publikaci vydalo americké univerzitní nakladatelství Rochester Press v edici věnované východní a střední Evropě. Práce na ní trvala několik let a pro Venclova, který (jak tvrdí) se s angličtinou ani po desetiletích strávených ve Spojených státech plně nesžil, nebyla právě jednoduchá. Váží si profesní poctivosti, s jakou ke společnému psaní autorka interview přistupovala: „Ellen Hinseyovou napadl námět na knihu, když jsme se poprvé setkali ve Švýcarsku. Začala se zajímat o litevské dějiny a dá se říct, že se stala v této oblasti odbornicí – a to už samo o sobě je velkým úspěchem, protože historie Litvy je jednou z nejsložitějších v Evropě. (...) Kladla mi otázky a já na ně anglicky odpovídal prostřednictvím e-mailů. A tak se to dalo do pohybu. Psát anglicky jsou pro mě galeje, hrozná, vyčerpávající práce, kterou je pak třeba stejně ještě korigovat.“²

V jedné z úvodních pasáží knihy si spisovatel pohrává s etymologií jména Venclova a odkazuje na germánskou podobu českého rodného jména Václav – Wenceslas: „Mé příjmení zní česky – či německy – daleko spíš než litevsky.“ (s. 14) Vzpomíná přitom, že jeho otec nevylučoval možnost, že předkové jejich rodiny byli čeští imigranti – husité, kteří po prohraných válkách s katolickou aliancí našli v Litvě útočiště před represemi, jež by je v jejich domovině čekaly.

Reflexe dějinných zvrátů a proměn, kterými byl litevský, etnicky různorodý politický a kulturní prostor doslova nasycen, se v knize prolínají s osobními a rodinnými příběhy autora. Venclova připomíná ty, kteří ho v jeho bohatém, pestrém životě nejvíce ovlivnili. V dětství to byl především dědeček z matčiny strany, jenž malému Tomasovi odkryl svět antické literatury. Tento klasický filolog, zaměstnaný nejprve jako středoškolský učitel na jihu Ukrajiny (podle carského nařízení nesměli litevští vzdělanci, s výjimkou katolických duchovních, působit v rodné zemi), se po říjnové revoluci stal vysokoškolským pedagogem na nově otevřené kaunaské univerzitě. Do litevského veřejného života se podle svých možností a schopností zapojil i Venclovův prarodič z otcovy strany, relativně vzdělaný rolník, jehož dům v oblasti dnešního litevsko-polského pomezí byl otevřen vesničanům jako debatní klub i jako knihovna.

Značně komplikovanou minulost mělo samo rodiště Venclovy, město Klajpeda (litevsky Klaipėda, německy Memel), založené kolem středověké pevnosti řádu německých rytířů, kteří vedli pohanské baltské kmeny ke křesťanství. Později hraniční pruské město se v roce 1923 stalo součástí Litvy, po nástupu Hitlera k moci pak většina zdejších německých obyvatel podlehla nacistické propagandě a v roce 1939 byla Klajpeda připojena k Německé říši. Rodina s tehdy dvouletým Tomasem město opouští a přesídluje do Kaunasu. Následné válečné události na čas rodiče rozdělily – otec, levicový spisovatel Antanas Venclova, je jako tehdejší ministr školství sovětské Litvy evakuován do Moskvy a Tomas zůstává s matkou u prarodičů, když celou rodinu finančně zaštiťuje dědeček ze svého učitelského platu.

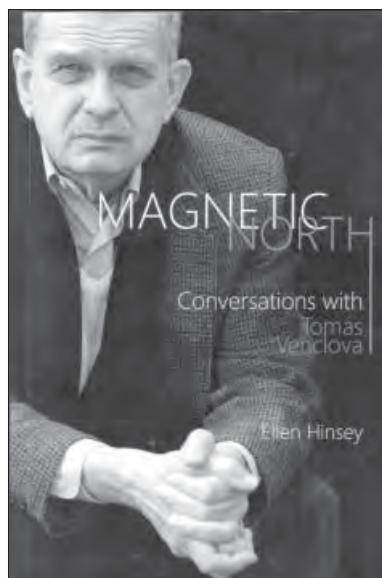
2 Citováno podle: MARČYNSKYJ, Anton: „Mahnetyčna pivnič“ Tomasa Venclovy. In: Polske radio [online], 25.05.2018 [cit. 2019-06-05]. Dostupné z: <http://www.polradio.pl/5/266/Artykul/365347>.

Po válce se Tomasovi rodiče stěhují do Vilniusu, hlavního města poválečné Litevské sovětské socialistické republiky. Polorozbořené město, kterým se během války několikrát přehnala fronta, na budoucího spisovatele, hrajícího si ve druhé polovině čtyřicátých let s kamarády v ruinách staveb, silně působí: „...zoufalé bloudění, když jsem hledal cestu domů, se pro mě stalo až jakýmsi životním symbolem.“ (s. 62) O původně multietnickém městě později Venclova často píše a ve svých esejích křísí ztracený svět jak židovského, tak polského Vilniusu.

V padesátých letech, kdy studoval na vilniuské univerzitě, počíná jeho aktivní protistátní činnost. Impulzem k aktivnímu zájmu o politiku byl pro tehdejšího studenta druhého ročníku a člena Komsomolu takzvaný tajný projev Nikity Chruščova, pronesený na dvacátém sjezdu sovětských komunistů v roce 1956. Venclova na něj vzpomíná jako na „naprostý šok“ (s. 130), který pro mnoho lidí včetně jeho univerzitních spolužáků znamenal změnu názorů a vztahu k politice. Teprve nyní se začalo otevřeně hovořit o stalinských politických čistkách, o deportacích do pracovních táborů, ale i o některých do té doby zamlčovaných okolnostech židovského holokaustu. Venclova připouští, že naprosto utajená nebyla tato fakta ani předtím: téměř každý z jeho vrstevníků se něco dozvěděl od příbuzných či přátel, ovšem plný rozsah těchto tragédií neznali.

Tomas se zapojuje do disidentských kroužků a seznamuje se s díly vydávanými v samizdatu. Protirežimní postoj mladého intelektuála přitom naráží na názory a kariérní ukotvení jeho otce, významného prozaika a básníka, autora veršů oslavujících Lenina i Stalina, držitele několika sovětských vyznamenání za literaturu včetně Stalinovy ceny, ale i politického funkcionáře a předsedy Svazu spisovatelů Litevské SSR v letech 1954 až 1959.

Hinseyovou zajímají sociální poměry rodiny a ptá se, zda se na Litvě dalo za socialismu uživit pouze psaním. Venclova čtenáři odhaluje tehdejší systém utváření všesvazového literárního kontextu, kdy se do ruštiny soustavně překládala díla napsaná v neruských národních jazycích; připomíná v této souvislosti dnešní nostalgii starších spisovatelů, kteří se, na rozdíl od současnosti, za socialismu psaním pohodlně živil. Pokud jde o Antanase Venclovu, jeho prozaická díla i sbírky poezie byly z litevštiny překládány nejenom do ruštiny, ale například i do lotyštiny, polštiny či ukrajinštiny. Životní styl Venclovových byl i z toho důvodu na tehdejší sovětské poměry nadprůměrně vysoký: rodina vlastnila auto, Tomasova matka nechodila do práce a měla k ruce pomocnici v domácnosti – nic z toho nepatřilo k sovětskému standardu.

K nejpoutavějším částem knihy patří Venclovovy vzpomínky na setkání s litevskými, ruskými, ale i například běloruskými spisovateli, básníky a intelektuály. Čtenáře zavádí třeba do spisovatelské vesnice Peredělkino, kde ve třicátých letech, ještě jako oslavovanému „vedoucímu sovětskému básníkovi“, byla přidělena *dača* i Borisu Pasternakovi. Sovětský Literární fond neodebral autorovi *Doktora Živaga* dřevěný domek ani v době, kdy upadl v nemilost, a tak ho zde koncem padesátých let mohl Venclova, jenž překládal jeho verše do litevštiny, navštívit. Za pár měsíců se sem vrací znovu, na Pasternakův pohřeb, který se stal svého druhu disidentskou demonstrací (s. 155–158).

V Moskvě, kam se počátkem šedesátých let stěhuje, potkává Venclova další velikány ruské poezie. Seznamuje se i s Annou Achmatovovou a Josif Brodskij se stává jeho blízkým přítelem. Venclova poodkrývá tajná zákulisí tehdejšího moskevského života: jedním z nich je *cénacle* na Puškinově náměstí, kde se scházeli mladí lidé narození většinou ve Francii, jejichž rodiče, ruští emigranti, podlehli Stalinově marnivě, falešné propagandě zvoucí k „návratu do vlasti“ – ten pro ně ovšem zpravidla končil tragicky. Jejich dětem pak bylo přiděleno sovětské občanství, avšak ty novou vlast, jež jim byla vnucena, nenáviděly a ani v dospělosti nepřestávaly snít o svém francouzském dětství a o návratu do Francie. Patřil k nim avantgardní hudebník „kníže“ Andrej Volkonskij či výtvarník Oleg Prokofjev, syn známého hudebního skladatele (s. 172 n.).

V šedesátých letech se v sovětské literatuře utvořila skupina takzvaných šedesátníků, původem jak z liberálních kruhů, tak ze stalinského *milieu*, kteří ve svých dílech, většinou však dosti opatrně, protestovali proti režimu. Hinseyovou zajímají reakce Venclovových souputníků na takové literární události, jakou bylo vydání Jevtušenkovy poémy *Stalinovi dědici* či Někrasovovy prózy *Na obou stranách oceánu* počátkem šedesátých let. Venclova vysvětluje, že ačkoliv sám formálně také patřil k této generaci „synů bouřících se proti otcům“, on ani jeho přátelé, jako třeba Natalja Gorbaněvská nebo Alexandr Ginzburg, „šedesátníky“ neadorovali, měli výhrady k jejich opatrnickému postoji a hledali si své vzory jinde (s. 186 n.).

Po otcově úmrtí v roce 1971 se Tomas otevřeně zapojuje do protirežimního hnutí. V roce 1976 se stává členem Litevské helsinské skupiny, jedné z několika občanských iniciativ, které se po podpisu Závěrečného aktu helsinské konference v Sovětském svazu utvořily. V manifestu skupiny kromě jiného stálo, že „současný status Litvy vznikl jako důsledek vstupu sovětských vojsk na její území 15. června 1940“ (s. 285). V době všudypřítomné kontroly a pronásledování ze strany Výboru státní bezpečnosti (KGB) mívaly podobné formulace za následek velmi přísný postih jejich autorů.

Venclovovi ale namísto mnohaměsíčního vyšetřování a následného dlouholetého vězení, které by ho jistě čekalo, pokud by bylo jeho jméno méně známé, umožnily sovětské orgány vycestovat do Spojených států. Mohl tak přijmout velkorysou nabídku na hostování, které mu na základě doporučení Czesława Miłosze nabídla Kalifornská univerzita v Berkeley. Záhy potom, co odjel do Spojených států přednášet, mu ovšem bylo odebráno sovětské občanství a byl vydán příkaz ke stažení jeho děl z knihovních fondů a knihkupectví v celém Sovětském svazu.

Ve Spojených státech obnovuje Venclova kontakty s bývalými kolegy, nyní rovněž emigranty, z Litevské i Moskevské helsinské skupiny. V městečku Tarrytown nedaleko New Yorku navštěvuje Ljudmilu Alexejevovou, jež se stala nejaktivnější mluvčí sovětského disidentského hnutí v USA, a přátelí se s vůdcem zdejšího ukrajinského disentu Petrem Hryhorenkem.

V knize se objeví několik odstavců odkazujících k osobnostem československé politiky a společnosti: Alexander Dubček se tu připomíná jako vzor liberálního komunisty, jaký na politické scéně socialistické Litvy chyběl (s. 256). V souvislosti s protestním sebeupálením devatenáctiletého studenta Romase Kalanty v Kaunasu počátkem sedmdesátých let je pak zmíněn jeho předchůdce Jan Palach (s. 267 n.).

V květnu 2014 měli návštěvníci Knihovny Václava Havla v Praze možnost poznat Tomase Venclovu osobně. Na besedě s ním se hovořilo i o připravovaném překladu spisovatelových esejů o Vilniusu do češtiny – zatím však jediné Venclovovo dílo, které u nás knižně vyšlo, je dvojjazyčná sbírka veršů s názvem *Čas rozpůlil se... / Įpusėja para...*³

Venclovovy verše byly ostatně i inspirací pro název knihy *Magnetický sever*. Autor v roce 1975, krátce předtím než připojil svůj podpis pod otevřený dopis adresovaný představitelům Litevské komunistické strany a než požádal o povolení k výjezdu do Spojených států, napsal: „Směřuji k neštěstí, jak magnetická střelka k severu...“⁴

Básnické tvorby se týká také poslední otázka knihy-interview: Hinseyová se ptá na místo poezie v životě básníka-exulanta. Venclova odpovídá, že pro něho osobně je poezie způsob, jak se vypořádat s neřešitelnými problémy; poezie dovoluje uniknout z hlavního proudu, vypovědět to, co náleží jenom autorovu nitru. Dobrý básník pak „najde své místo v prostoru jazyka a dějin, v tom prostoru, jenž existoval před ním a bude pokračovat po jeho smrti. (...) Nebývá snadné žít mimo svou zemi: ta se stane magnetickým bodem, ke kterému je člověk přitahován jako střelka kompasu k pólu.“ (s. 389)

V úvodu publikace jsou chronologicky přehledně podána důležitá data Venclovovy biografie, uzavírá ji pak soupis jeho děl a jmenný rejstřík. Nelze opomenout předmluvu z pera Ellen Hinseyové. Autorka v ní popisuje genezi knihy a podtrhuje mezníky, jež spisovatelův život formovaly, jako ono zmiňované chaotické bloudění v rozvalinách Vilniusu po druhé světové válce; Hinseyová toto Venclovovo trauma přirovnává k Patočkově „zkušenosti otřesu“ (s. ii). Autorka v předmluvě děkuje těm, kteří jí v její práci pomohli, ať již svým dílem, či osobně. Poděkování však je třeba adresovat především Hinseyové samé: za nápad tuto knihu-interview sestavit, za vytvoření její zdařilé struktury a za naléhavý a přitom citlivý způsob kladení otázek; díky tomu všemu máme k dispozici knihu o ne právě jednoduchém, ale bohatě a smysluplně prožitém životě litevského literáta a intelektuála, sovětského disidenta. Spisovatelovy vzpomínky na čas války i budování socialismu

3 VENCLOVA, Tomas: *Čas rozpůlil se... / Įpusėja para...* Pecka, Venkovské dílo 2014. Z litevštiny do češtiny přebásnil Jaroslav Kabíček za jazykové spolupráce Aleny Vlčkové.

4 TÝŽ: *The Junction: Selected Poems*. Ed. Ellen Hinsey. Tarse, Boodaxe Books 2008, s. 97.

vedou navíc čtenáře k poznání či opětovnému uvědomění si, že na podobně vypjatá období dějin by se nemělo nahlížet zjednodušeně a že činy jejich aktérů nelze posuzovat černobíle.

Anotace

KREISINGER, Pavel: *Češi a Slováci v Austrálii v první polovině 20. století a jejich účast ve světových válkách*. Praha, Academia 2018, 400 stran, ISBN 9788020028211.

Když autor představené monografie cituje stížnost generálního konzula v Sydney Adolfa Solanského na průběh náboru dobrovolníků do československé zahraniční armády v rámci protihitlerovské koalice, odhalí tím mnohé o práci samotné. Dobrovolníků bylo totiž pouze šest a obdobný počet krajanů, respektive jen jedenáct z nich, se hlásil do australské armády za první světové války. Historik Pavel Kreisinger, který pracuje jako odborný asistent na Katedře historie Univerzity Palackého v Olomouci, proto musel své bádání o krajanech v Austrálii v první polovině 20. století vést do značné hloubky a často pouze z několika málo indicí skládat jejich (mnohdy dobrodružné) osudy. Během disertačního projektu, z něhož představená monografie vychází, se mu podařilo prozkoumat obrovské množství archivního materiálu z českých i zahraničních zdrojů včetně Národního australského archivu v Canbeře a jeho poboček (*National Australian Archives*) a zachytit tak příběhy jednotlivých krajanů do pozoruhodných

detailů. Vedle standardních metod, jako je obsahová analýza pramenů, využil autor hojně i biografickou metodu. Většinu kapitol tak doplňují biogramy konkrétních osob z řad krajanské komunity, ať již se jednalo o vojáky působící v armádě, československé diplomaty, nebo konzulární úředníky.

Čechů a Slováků v Austrálii nežilo – viděno optikou jiných krajanských komunit – v té době mnoho (koncem druhé světové války přibližně tisíc osob, včetně tří až čtyř set československých Židů) a dobrovolníků z jejich řad bylo ještě méně. Na druhou stranu počet Australanů, kteří se narodili v Československu nebo měli za jednoho z rodičů „Čechoslováka“ a účastnili se bojů druhé světové války, nebyl úplně zanedbatelný (139 mužů a tři ženy). Nejvíce mužů sloužilo v australské pozemní armádě, jeden v námořnictvu a sedmáct u letectva.

Kreisingerova kniha je rozdělena do sedmi kapitol, z nichž každá mapuje nejen osudy Čechů a Slováků v australské armádě, ale i činnost tamních československých konzulátů, vztahy mezi Austrálií a Československem, vývoj místní krajanské komunity v první polovině 20. století či působení Československého červeného kříže v Austrálii.

Je pravdou, že některé podkapitoly působí v rámci daného tématu trochu nadbytečně, jako například odbočka o Australanech, kteří byli nositeli Řádu Bílého lva. Vytknout by se rovněž dalo, že v některých částech autor nerozlišuje, kdo z meziválečných československých občanů, které zachycují statistiky australských úřadů, se skutečně k československé národnosti také hlásil. Kniha o Čechách a Slovácích tak popisuje i působení některých československých Němců a Židů, včetně novináře Egona Erwina Kische.

Obecně ale monografii historika Pavla Kreisingera o osudech krajanů, kteří si za svůj nový domov zvolili Austrálii a zároveň se zapojili do světových konfliktů v první polovině 20. století, lze určitě doporučit ke čtení všem, kteří se o toto téma zajímají. Přináší čtivou formou řadu nových poznatků a zajímavých informací, které může jistě ocenit i neodborná veřejnost. Dosud se přitom jednalo o nedostatečně zpracované téma a je dobře, že mu byla věnována samostatná monografie. Dříve vydané práce o krajanské komunitě v Austrálii, které zpracovali Kreisingerovi kolegové z olomoucké katedry historie, se věnovaly především situaci po druhé světové válce a poúnorové i posrpnové emigraci v Austrálii.

Ondřej Hlaváč

LANDA, Ivan – MERVART, Jan a kol.: *Imagínace a forma: Mezi estetickým formalismem a filosofií emancipace. Studie Josefu Zumrovi*. (Studie a prameny k dějinám myšlení v českých zemích, sv. 17.) Praha, Filosofia 2018, 415 s., ISBN 978-80-7007-500-5.

Josef Zumr (narodil se 19. března 1928 v Úmyslovicích, okres Nymburk) je

mimořádným svědkem i aktérem dění druhé poloviny 20. století a plynoucích dekád století našeho. Vynikající znalec českého myšlení 19. a 20. století i ruské literatury věnoval systematickou pozornost především filozofii herbartismu u nás i v Německu (srv. ZUMR, Josef: *Máme-li kulturu, je naší vlastní Evropa: Herbartismus a česká filosofie*. Praha, Filosofia 1998). Z myslitelských osobností se zabýval mimo jiné dílem Josefa Ludvíka Fischera, Otakara Hostinského, Emanuela Chalupného, Roberta Kalivody, Karla Kosíka, Tomáše Garrigua Masaryka, Augustina Smetany, ale též originálního filozofa, prozaika, básníka a dramatika Ladislava Klímy. Zumr má mnohé co říci k filozofii Jana Patočky, s nímž se osobně dobře znal. Filozofa, historika a překladatele Josefa Zumra, muže neokázalého, skromného, a přitom kultivovaného, nacházíme rovněž v řadách obhájců tradic pražské Libně i v okruhu intelektuálů a umělců kolem spisovatele Bohumila Hrabala (ve spisovatelově díle narazíme na inspirace pocházející z jejich vzájemných hovorů i z četby Zumrových prací).

Vše, co bylo řečeno, napovídá, že osobnost Josefa Zumra je mnohorozměrná a inspirativní pro vědce různých oborů, ale i pro umělce a zájemce z řad širší veřejnosti, jimž není lhostejný vývoj české vzdělanosti a kultury. Při přípravě anotované knihy se sdružili Zumrovi oboroví kolegové, ale i literární historici a dějepisci, aby svými příspěvky uctili významné životní jubileum oslavence, jenž k údivu všech jako by nestárl. Je pozoruhodné, jak Josef Zumr inspiruje příslušníky i té nejmladší badatelské generace. Mnohé k Zumrovi duševnímu světu a cestám, jimiž kráčel a kráčí, obsahuje rozsáhlý a poutavý rozhovor, který s ním vedli Roman Kanda a Jan Mervart (s. 325–369).

Do čela knihy byl postaven text Ivana Landy a Jana Mervarta, který zařazuje Zumrovo dílo do kontextu českého filozofického myšlení. „Po celý svůj tvůrčí život se zajímal o utváření svébytné tradice českého emancipačního myšlení a současně se zasloužil o její oživení a další rozvíjení. Jedná se o tradici *filosofie emancipace*, jež má svůj původ v *politické* reinterpretaci platónského realismu. (...) Za společného jmenovatele této výkladové linie lze považovat jednak důraz na podvrtný potenciál platónského realismu, jednak jeho prohlubující se historizaci.“ (s. 13) Autoři si všímají rozvoje platónismu v herbartismu a užítkování jeho impulzů v českém strukturalismu.

Shromážděné studie jsou rozčleněny do šesti tematických celků. První z nich je nazván přílehlavě „Svár obsahu a formy“. Nalezneme zde stať Martina Z. Pokorného, který si všímá dvojho chápání přírody v Máchově *Máji* – jako symbolu života, ale i pomíjivosti a zmaru. Autor srovnává toto pojetí s dílem Máchova současníka, filozofa Friedricha Wilhelma Josepha von Schellinga *Klára*. Švýcarská filozofka Carole Maigné ve svém příspěvku, věnovaném primárně dílu česko-rakouského filozofa Roberta von Zimmermanna, mapuje vývoj herbartismu, především z hlediska prnutí panujícího mezi Vídní a Prahou jako dvěma centry jeho rozvoje. Autorka konstatuje, že neuralgický bod zde představoval konflikt mezi univerzalistickým myšlením a hájením národní identity. Sřet mezi univerzalizmem a partikularismem se objevuje i v následující stati, jejímž autorem je Xavier Galmiche. Ten se zaměřil na osobnost Zdeňka Nejedlého, jenž se podle něho nakonec stal „nejemblematičtějším příkladem odvrácení herbartovského odkazu směrem k přijetí estetické normy, směrem k ‘autoritativizaci’ estetiky“ (s. 82). Francouzský bohemista přitom odmítá vidět Nejedlého

jako izolovaný „případ“ a zasazuje jej podnětným způsobem do kontextu českých reflexí herbartismu a strukturalismu.

Ve druhém oddíle knihy s názvem „Setkání“ nalezneme studii Jana Zouhara o měnících se postojích Jana Patočky k dílu a odkazu T. G. Masaryka. Patočkovskou stopu nalezneme i v kapitole Wojciecha Starzyńskiego. Cenným pramenem k analýze vztahu Ireny Kroňské k dílu Romana Ingardena a jejímu vlivu na polskou fenomenologii je totiž její korespondence s Janem Patočkou. V oddíle nazvaném „Surrealismus – formalismus – strukturalismus“ se potkávají dvě statě spojené s osobností surrealistického uměleckého teoretika, spisovatele a básníka Vratislava Effenbergera. V první analyzuje Tomáš Glanc vliv strukturalistického myšlení Romana Jakobsona na Effenbergerův myšlenkový svět, ve druhé nahlíží Effenbergerovo dílo Šimon Svěrák prizmatem soustavy funkcionálního strukturalismu. Oba si přitom všímají mimo jiné vlivu Karla Teigehe na Effenbergera, představují ho ale jako myslitelsky svébytnou osobnost.

Také čtvrtý oddíl „Radikální demokracie a materialismus“ je propojen významnou myslitelskou osobností – tentokrát jde o Karla Kosíka. Tomáš Hermann podrobil analýze hlubší předpoklady vzniku Kosíkovy *Dialektiky konkrétního*. Novátorsky je spojuje s jeho *Českou radikální demokracií*, jakkoli jde o formálně i obsahově zcela odlišné práce. Hermann – stejně jako autor následující kapitoly Ivan Landa – zasazuje dílo Karla Kosíka do kontextu jeho osobního intelektuálního vývoje i dobového českého a evropského myšlení. Ivan Landa se ve svém příspěvku zaměřuje na Kosíkovu polemiku s dílem Martina Heideggera.

Pátý tematický blok s názvem „Lid a avantgarda“ přináší faktograficky bohatou studii Romana Kandy, zabývající se

novým přijetím a reinterpetací avantgardy v Československu v šedesátých letech minulého století. Všimá si zvláště podílu Vítězslava Nezvala na tom, že došlo k obratu v pojmání předtím zavrhované avantgardy. Americký filozof Joe Feinberg otevírá v následujícím textu zajímavé a neotřelé téma „lidu jako filozofa socialismu“. Upírá přitom pozornost na stále znovu se vynořující snahy o zformování „masového intelektualismu“ i občas až grandiózního úsilí zapojit do komunistického hnutí folklor.

Kolektivní monografie k počtě Josefa Zumra graduje v posledním tematickém celku, nazvaném „Filosofie emancipace“. Miloslav Caňko zde uvažuje o osobnosti filozofa a estetika Roberta Kalivody jako o „vypravěči mezi vědou a politikou“. Petr Kužel se zaměřil na význam díla Josefa Zumra pro poznání genealogie strukturalismu a jeho styčných ploch s marxismem. Ve stati Jana Mervarta nalezneme pokus o rekonstrukci Zumrova pojetí filozofie českých dějin. Je důležité, že ve svém výkladu zpochybňuje schematickou vizi dvou linií v českém poválečném marxistickém myšlení (dogmatické a reformní) a ukazuje na vnitřní různorodost reformních konstruktů.

Kniha, nesoucí graficky jemnou, čistou podobu zásluhou Markéty Jelenové, přináší řadu cenných metodologických impulzů. Získá si pozornost zájemců z řad historiků, filozofů, politologů, estetiků, zájemců o dějiny literatury a umění i dalších odborníků a poučených laiků. Je vybavena seznamem literatury, jmenným rejstříkem a anglicky psaným resumé.

Jiří Křesťan

RUPNIK, Jacques: *Střední Evropa je jako pták s očima vzadu: O české minulosti a přítomnosti*. Praha, Novela bohémica 2018, 427 s., ISBN 978-80-87683-90-3.

Kniha představuje výběr článků, esejů, referátů, přednášek a rozhovorů francouzsko-českého politologa se slovinskými kořeny Jacquesa Rupnika z let 1988 až 2018. Většinou vyšly příležitostně už dříve, některé texty se zde ale publikují úplně poprvé, jiné prvně v českém překladu či v nezkráceném znění. Soubor ve svém celku přináší rozsáhlou analýzu střeoevropských (zejména českých) dějin, hledá příčiny a následky historických a politických mezníků a nabízí množství asociací propojujících události od vzniku první Československé republiky s dnešní dobou, zmítanou skomírající demokracií a populismem. Dvaadvacet Rupnikových textů je rozděleno do tří oddílů, kniha je opatřena předmluvou a její epilog tvoří rozhovor autora s novinářem Karlem Hvižďalou.

Předmluva je věnována přelomovým „osmičkám“ československého 20. století, osudové roky posléze postupují obsahem celé publikace. V jednotlivých statích tak autor zachycuje vznik Československé republiky roku 1918 i krizový rok 1938, mezi „zlomové osmičkové roky“ ale netradičně zařazuje také rok 1928 (kterému přikládá obdobnou váhu), kdy byla bolševizována Komunistická strana Československa. Z poválečného období se autor v této linii zabývá komunistickým převzetím moci v roce 1948, nezdařeným pokusem reformních komunistů o nápravu systému o dvacet let později a nakonec i přelomovými roky 1988 a 1989. Rupnik se přitom snaží postihnout nejen historický význam a souvislosti těchto událostí, ale i jejich současnou reflexi a politické aktualizace.

Tématem první části knihy je „národní identita a nacionalismus“ a jejich proměny v českých dějinách 19. a 20. století. Jako stěžejní osobnost určující podobu české identity na počátku století a v meziválečném období vyzvedává autor Tomáše Garrigua Masaryka, kterého zde prezentuje optikou demokrata, nacionalisty a socialisty, na něhož se odvolávali sociální demokraté i komunisté. Tyto kategorizace autor obratně kombinuje a propojuje do plastického obrazu. Přestože by se to tak v českém prostředí nemuselo zdát, ústřední roli při budování národní identity hrálo náboženství (protestanství). V článku z roku 1991 Rupnik označuje Václava Havla za ideologického nástupce prezidenta Masaryka, když v obou státnících spatřuje politiku platónského ražení, pokoušející se národní identitu utvářet primárně na mravních základech. V dalším příspěvku pak autor nabízí srovnání mezi francouzským a českým moderním nacionalismem.

Prostřední oddíl „Česká společnost a komunismus“ shrnuje texty, v nichž se Jacques Rupnik zamýšlí nad ústředním problémem československých dějin v druhé polovině minulého století. Autor nachází kořeny zdejšího stalinismu již hluboko před rokem 1948, v době bolševizace KSČ, a samotný únorový převrat charakterizuje jako „národní a nenásilnou cestu ke stalinismu“, čímž jednak poukazuje na vnitřní hybné síly tohoto vývoje oproti častému zdůrazňování vnějších faktorů, jednak upozorňuje na jeho kontinuitu s předešlými etapami. Rok 1956 Rupnik označuje za promeškávanou příležitost, kdy se nesetkaly vývojové amplitudy ve středoevropských zemích na východ od železné opony. Ve stati věnované Alexandru Dubčekovi autor jedná o komunistického státníka kriticky analyzuje na pozadí událostí pražského jara a následné invaze sovětských vojsk. V následujících

příspěvcích se dostává pozornosti disentu v „normalizačním“ Československu a dekomunizaci v českém prostředí po roce 1989 v porovnání s dalšími postkomunistickými státy.

Finální část knihy zůstává u naší nejmladší historie, když se soustředí na „českou transformaci a evropskou integraci“. Rupnik nejprve rozebírá sametový československý rozvod a poté porovnává „návrat do Evropy“, tedy integraci do Evropské unie a Severoatlantické aliance, u jednotlivých středoevropských států. Vykresluje přitom, jak tento proces komplikovaly jejich vzájemné vztahy, a zejména ekonomický a politický přechod od komunistické diktatury k liberální demokracii. Závěrečné Rupnikovy texty reflektují dění z posledních let, poznamenané nejen ve střední Evropě vzestupem krajní pravice, politického populismu a vyostřenou medializací migrační krize.

Knih jako celek představuje originální a zasvěcený pohled na více než století dlouhou etapu československých (respektive českých), potažmo středoevropských dějin. Jacques Rupnik středoevropské státy připodobňuje k ptáku z jedné povídky José Luise Borgese, jenž se vydal na cestu s očima upřenýma nazpět, jelikož mu nezáleží na tom, kam letí, nýbrž odkud. Rupnik ke svým čtenářům promlouvá s výzvou, jak se postavit k vlastní minulosti i budoucnosti.

Patrik Mrázek

ŠIMSOVÁ, Sylva – JANOVICKÝ, Karel: *Láska v exilu 1949–1950: Z deníků a dopisů Sylvy Šimsově a Karla Janovického*. Včelákov, RONADO 2019, 269 s., ISBN 978-80-906356-5-4.

Anotovaná kniha je unikátním a úchvatným svědectvím o prožitku exilu a o vztahu dvou mladých lidí, kteří se rozhodli v roce 1949 společně opustit vlast a vydat se vstříc nejisté budoucnosti. Sylva Šimsová sestavila knihu z úryvků a delších pasáží z deníků, korespondence i dodatečně psaných či namluvených vzpomínek svých i jejích příbuzných. Propojila je vlastními spojovacími komentáři, které z textu činí působivé a neobvyklé epické pásmo. Hlavním protagonistou knihy je vedle Sylvy Šimsově, pozdější knihovnice, učitelky, archivářky a spisovatelky, vystupující v knize pod skautskou přezdívkou Švestka, její choť Bohuš Šimsa (v knize Joviš), známý pod pseudonymem Karel Janovický, pozdější hudební skladatel a organizátor, redaktor a vedoucí československého vysílání BBC. Dodejme, že oba mladí lidé se vydali k útěku přes hranice se Sylvinými rodiči – jejím otcem byl Karel Maiwald, známý sociálnědemokratický politik, poslanec Prozatímního národního shromáždění, národohospodář a statistik, později výzkumný pracovník univerzit v Cambridge a Glasgow.

Příběh se odvíjí od velikonočních svátků roku 1949, kdy se Sylva seznámila se svým budoucím manželem na skautské brigádě, organizované charismatickým, leč kontroverzním filozofem a archivářem Pavlem Křivským, pozdějším politickým vězněm (1952–1965). Ten mladé chlapce a dívky, sdružené do neformální organizace Kruh, svým příkladem celoživotně ovlivnil. Příběh se uzavírá na konci roku 1950, kdy se Sylva a Karel konečně dostali do Anglie a mohli začít svůj nový život (v Londýně, ač již byli manželé, mohli ovšem společně

bydlet až od roku 1953). V závěru publikace jsou potom naznačeny další osudy mladých manželů i jejich blízkých.

Knihou primárně zachycuje prožitky z německých utečeneckých táborů a středisek na přelomu 40. a 50. let minulého století. Jde o zážitky někdy velmi drsné. Nuzné a chaotické poměry v táborech, ostré konflikty mezi stoupenci vzájemně se svářících politických proudů a příslušníky různých národností, každodenní realita plná brutality a bezohlednosti, málo nadějně čekání na povolení vycestovat do některé přijatelné země, to vše bylo těžkou zkouškou charakterů, v níž mnozí neobstáli. Mimořádně špatnou pověst měl tábor Valka u Norimberka, jímž aktéři příběhu také prošli. Kniha naznačuje rovněž rozpory, v nichž se zmítala československá emigrace a jimž se nevyhnula ani exilová sociální demokracie. A přece i v tíživých podmínkách oba mladí lidé našli smysluplnou práci pro druhé, ať již to bylo vedení skautského oddílu, loutkové divadlo, či školní výuka dětí. Text je současně působivým příběhem Sylvina lidského vyzrávání – ve vztahu k jejím rodičům i k jejímu životnímu partnerovi. Její i Karlova svědectví jsou velmi otevřená a dojmavá upřímnou autenticitou.

Knihou *Láska v exilu 1949–1950* je vybavená bohatou obrazovou přílohou (zvláště dojemné a cenné jsou snímky z tábora Valka) a mohla by zaujmout historiky, politology, etnology i širší veřejnost, především se zájmem o dějiny studené války a československého exilu. Lze ovšem především očekávat, že si získá četné čtenáře, kteří sdílejí hodnoty skautského hnutí. Ti jistě přečtou publikaci jedním dechem a se zaujetím, zvláště pokud oni sami nebo jejich blízcí patřili mezi „kružany“.

Jiří Křestan

Abstracts

Studies and essays

The first Czechoslovak land reform as a foreign policy factor

A contribution to a less known aspect of Czechoslovak-Austrian relations between 1918 and 1938

Václav Horčíčka – Jan Županič

The authors analyze the course of the Czechoslovak land reform carried out in the interwar period and affecting farmsteads owned by citizens of the Austrian Republic. Based mainly on documents from Czech and Austrian archives, the study proves that the land reform had, for many reasons, a potential to have an adverse impact on relations between Czechoslovakia and Austria. First and foremost, Austrians, in particular noble families, owned vast land holdings in Czechoslovakia, the total area of which was approximately 200,000 hectares, and the Austrian government was not in a position to ignore potential losses. The owners were facing a substantial reduction of their land holdings and hefty financial losses. The compensation which the Czechoslovak state paid for the expropriated land was below the market price and, at the same time, large farmsteads were suffering from high property duties. Attempts of the Austrian owners to force the government in Vienna to decisively defend their interests were ultimately unsuccessful. As a matter of fact, problems associated with the land reform, their unquestionable gravity notwithstanding, were of minor importance for it. The interest of the governments in Vienna and Prague was focusing mainly on huge economic, trade and financial problems of Austria which had to rely on the assistance of the victorious powers. The Austrian diplomacy was therefore evading any land reform-related conflict with Prague and was attempting to influence its course by peaceful means. However, the authors have presented concrete examples showing that the accommodating attitude of

Vienna did not result in any tangible benefits for the landowners; compared to landowners in other countries, including Germany, they received less in financial compensations and tax reliefs in the interwar Czechoslovakia.

Keywords: Czechoslovakia; Austria; First Czechoslovak Republic; land reform; nobility

Beginnings of the Czechoslovak and Yugoslav exile governments in London in WWII

Expectations, possibilities, and reality

Milan Sovilj

In his partly comparative study, the author focuses on a specific chapter in Czechoslovak-Yugoslav relations in the 20th century, namely contacts of the exile governments of both countries after their occupation by the German army in March 1939 (remnants of Czechoslovakia) and April 1941 (Yugoslavia). Supported by document from Prague's and Belgrade's archives, he recalls circumstances of the German occupation of Yugoslavia and compares the formation of the Czechoslovak and Yugoslav political representations in exile, the different ways they took to London, the problems they encountered during early years in exile, and their positions in London's exile community. The study shows how the restoration of mutual relations between the two representations was burdened by historical animosities, although Belgrade and Prague had been allies since 1919, both being members of the Little Entente; President Edvard Beneš (1884 – 1948), in particular, was long reproaching Yugoslav politicians for abandoning Czechoslovakia at the time of the Munich crisis in the autumn of 1938. However, some Yugoslav representatives, on the other hand, disliked the fact that the Czechoslovak government had not supported them in the conflict with Italy in 1926 and during the establishment of the king's dictatorship three years later. Mutual relations of leading Czechoslovak and Yugoslav politicians in exile were also reflecting their respective opinions on further war developments and on relations of restored Czechoslovakia and Yugoslavia to allied powers. Both exile governments were striving for help and support of Great Britain; however, they assumed, for a variety of reasons, different attitudes to cooperation with the Soviet Union. Although the relations were gradually improving, especially since 1943, when the Yugoslav government declared that it did not acknowledge the Munich Agreement, their courses drifted apart while both were still in exile, and only Czechoslovak exile representatives returned home as winners, while their Yugoslav counterparts in London had to "beat a retreat", yielding to Tito's Communists, and most of them stayed in exile.

Keywords: Czechoslovakia; Yugoslavia; WWII; exile

Normalization equation of an art historian*The criminal case of Jaromír Neumann, 1985–1988*

Marcela Rusinko

Drawing from rich documentary sources, the study provides, for the first time ever, a comprehensive explanation of the criminal case of Jaromír Neumann (1924–2001), a prominent Czech art historian, which stirred the academic community in Czechoslovakia and prompted various guesses and speculations among the public in the second half of the 1980s. At a general level, the study is not just a reflection of one remarkable life story and a professional downfall against the backdrop of the late Czechoslovak “normalization”, but it also touches upon issues of professional and ethical limits of scientific work which the authoress claims remain disturbingly topical even today, changes of the sociopolitical climate notwithstanding. The authoress first introduces Neumann as a leading researcher in the field of the history of Mannerism and Baroque in graphic arts, who soon stepped beyond initial Marxist starting points and in the 1960s and later made a significant contribution to improving the prestige of Czech (or Czechoslovak) art history both at home and abroad, his activities, contacts and research helping cross the symbolic Iron Curtain. Between 1960 and 1970, Neumann was the director of the Institute of Art Theory and History of the Czechoslovak Academy of Sciences; he was deposed as a result of “normalization” purges and subsequently employed as a researcher by the National Gallery in Prague. Being a charismatic and influential person, he enjoyed considerable popularity and trust, and his professional assessments and opinions were also influencing collecting activities of renowned personalities. At the same time, however, the authoress proves he was a secret collaborator of the State Security. In 1985, he was arrested and accused of illegal trade in antiquities; two years later, he (and others) was sentenced to five years in prison for proved speculation and usury. Based on his preserved criminal file, the study reconstructs circumstances of his criminal prosecution, lawsuit, and time spent in prison, but it also attempts to look into the motives and psychological condition of this complex and controversial personality. Due to the nature of the crimes he had perpetrated, Neumann failed to achieve a court rehabilitation and full “reacceptance” among the professional community even after the change of the political situation. While the criminal act of speculation was a transgression attributable to the very nature of the socialist regime, usury was and still is a serious crime, punishable according to today’s legal acts as well.

Keywords: Czechoslovakia; Czechoslovak normalization; Jaromír Neumann; art history; art trade

The memory of the Prague Spring in the Czech public space 50 years after

Markéta Devátá

The article is based on a presentation delivered at the conference *The Prague Spring 50 Years After: Great Crises of Communist Régimes in Central Europe in a Transnational Perspective*, which took place in Prague in June 2018. The authoress examines commemorations of the Prague Spring in 1968, monitoring the filling of the public space of the Czech Republic by memorials, statues, memorial plaques and other artefacts reminiscent of events in 1968 and 1969. She deals with their initiation, dedications, symbolical contents, and social reflections. The ninety of so memorial places created between 1989 and 2019 to commemorate events and personalities of the Prague Spring represent a significant segment of the gradually built memory of Communism. It is the second most frequently remembered period in the internal chronology connected with the Communist rule in Czechoslovakia, which in terms of the number of commemorative artefacts is surpassed only by the 1950s. The authoress presents a basic list of topics which the memorial places are reminiscent of (Prague Spring personalities, victims of the military intervention in August 1968 and the suppression of riots in August 1969, self-immolation of Jan Palach and other “live torches”, restoration of memorials of Tomáš Garrigue Masaryk and planting of “Trees of the Republic”), comparing some of them with similar commemorations in the Slovak Republic. She also pays attention to manifestations of anti-Russian sentiments and the politicization of the past, which accompany commemorative activities related to the Soviet intervention as the central topic of the Prague Spring memory.

Keywords: Czechoslovakia; Prague Spring 1968; Soviet intervention; historical memory; commemoration

The year 1968 in the memory policy in Slovakia

Peter Jašek

The article is based on a presentation delivered at the conference *The Prague Spring 50 Years After: Great Crises of Communist Régimes in Central Europe in a Transnational Perspective*, which took place in Prague in June 2018. The author maps Slovakia's policy of memory and social reflections related to events in 1968, in particular the democratization process taking place at that time and the occupation of Czechoslovakia by Warsaw Pact armies, as well as Slovak personalities connected with the events. He monitors manifestations of these reflections in Slovak historiography, art, and culture, particularly as related to the creation and installation of memorial plaques and memorials in the public space. In this respect, he focuses mainly on

cases prompting a wide controversy, such as the plaque commemorating victims of the occupation in Košice or the bust of Vasil Biľak (1917–2014), a Communist politician, advocate of the Soviet intervention, and leading representative of the so-called normalization regime in his home village. He also mentions events taking place in Slovakia on the occasion of the fiftieth anniversary of 1968, which have helped increase the general awareness of them, including publications, thematic exhibitions, and remembrances of victims of the occupation. The author concludes that although the year 1968 is one of the most researched topics of the Slovak post-war history in Slovak historiography, it is much less reflected in audiovisual arts.

Keywords: Slovak Republic; 1968; Soviet intervention; memory policy; historical memory

Materials

The Ukrainian factor of the Prague Spring?

Petro Shelest and the Czechoslovak year 1968 in the light of documents of the Secret Police of the Ukrainian Soviet Socialist Republic

Luboš Veselý

Petro Shelest (1908–1997), the First Secretary of the Communist Party of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and a member of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, was one of the strongest advocates of an armed invasion of Czechoslovakia among Soviet leaders in 1968. The Soviet leadership tasked him to maintain contacts with the so-called healthy forces in the Communist Party of Czechoslovakia; in the beginning of August, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia Vasil Biľak (1917–2014) secretly handed over to him the notorious “letter of invitation” in public lavatories in Bratislava. The author asks a fundamental question whether it is possible to identify a specific Ukrainian factor which stepped into the Prague Spring process and contributed to its tragic end. He attempts to capture Shelest’s position in the decision-making process and describe information that Shelest was working with. To this end, he has made use of reports of the Committee for State Security (*Komitet gosudarstvennoi bezopasnosti* – KGB) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic on developments in Czechoslovakia and reactions thereto among Ukrainian citizens produced in the spring and summer of 1968, which were being sent to Shelest and other Ukrainian leaders. These documents have lately been made available in Ukrainian archives and partly published on the website of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes.

Their analysis brings the author to a conclusion that they were offering a considerably distorted picture of the situation. Instead of relevant information and analyses, they only present various clichés, ideological rhetoric, inaccuracies, or downright nonsenses. Their source were often members of the Czechoslovak State Security who were often motivated by worries about their own careers and existence and were acting on their own. The uncritical acceptance of the documents contributed to a situation in which in the leader of the Ukrainian Communists and other Soviet representatives were creating unrealistic pictures of the events taking place in Czechoslovakia, believing that anti-socialist forces were winning, anti-Soviet propaganda was prevailing, and Western intelligence agencies were strengthening their position in Czechoslovakia, and that there was a threat that the events that had taken place in Hungary in 1956 would repeat themselves again. As indicated by his published diary entries and other documents, Petro Shelest was using these allegations both in discussions inside his own party and during negotiations with Czechoslovak politicians. Just like in the case of the leaders of Polish and East German Communists, Władysław Gomułka and Walter Ulbricht, respectively, the principal reason why Shelest was promoting a solution of the Czechoslovak crisis by force was, in the author's opinion, his fear of "contagion" of his own society by events taking place in Czechoslovakia which the Ukraine shared a border with.

Keywords: Ukraine; Czechoslovakia; Prague Spring 1968; Petro Shelest; Soviet intervention; KGB

Reviews

Dictate of the Communist policy, or legacy of the art avant-garde?

Michaela Janečková

Zarecorová, Kimberly Elman. *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. (Šťastné zítřky, Vol. 16.) Translated from the English original by Alena Všecková. Prague: Academia, 2015, 419 pp., ISBN 978-80-200-2308-7.

In the reviewer's opinion, even the first edition of the book *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960* (Pittsburgh, Pittsburgh University Press 2011) had an initiation effect, as its authoress, the American art and architecture historian Kimberly Elman Zarecor, contributed to redefining the discourse and field of research of Czech historians of Czechoslovakia's post-war architecture, who generally did not view the socialist housing, and particularly prefab, architecture as a relevant professional topic, in it. The authoress based her work on three pillars; hitherto unknown sources in state archives, which unveil mechanisms of the

connection between architecture and politics; using these sources, she shows how problematic is to perceive the Communist Party of Czechoslovakia as a monolithic structure; and she focuses on typical processes of the socialist housing construction rather than on exceptional esthetic projects and realizations. Zarecor successfully described the transformation of the practicing of architecture between 1948 and 1960, voicing doubts that it had been forcefully shaped by the political power against the will of the architects themselves. She showed that, as early as between the wars, Czechoslovak architects had been thinking about collective work, most of them later welcoming an opportunity to work in state studios where they were given all-society tasks, in particular the pressing issue of collective housing. In addition, the authoress included biographies of many members of the pre-war avant-garde, particularly Jiří Kroha (1893–1974).

Keywords: Czechoslovakia; socialist modernity; architecture; housing; Communist regime

Colourfulness of the prefab house grey

Petr Roubal

Skřivánková, Lucie, Rostislav Švácha, Eva Novotná, and Karolina Jirkalová (eds). *Paneláci 1: Padesát sídlišť v českých zemích. Kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku*. Prague: Uměleckoprůmyslové museum, 2016, 463 pp., ISBN 978-80-7101-161-3;

Skřivánková, Lucie, Rostislav Švácha, Martina Koukalová, and Eva Novotná (eds). *Paneláci 2: Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989. Kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště: Plány, realizace, bydlení 1945–1989*. Prague: Uměleckoprůmyslové museum, 2017, 350 pp., ISBN 978-80-7101-169-9.

Both collective publications (*Prefab houses 1: Fifty prefab housing schemes in the Czech Lands. A critical catalogue of the “Prefab house story” series of exhibitions* and *Prefab houses 2: History of housing schemes in the Czech Lands 1945–1989. A critical catalogue of the “Residence – prefab housing scheme: Planning, realization, housing 1945–1989” exhibition*) are products of a broadly conceived interdisciplinary research project the deliverables of which included, inter alia, exhibitions in Prague and all regional capitals of the Czech Republic and which were awarded the prestigious Magnesia Litera prize in 2018 as an extraordinary feat in the field of professional and educational literature. In the reviewer’s opinion, they bring the first-ever systematic attempt to periodize the prefab-based building projects in the Czech part of the former Czechoslovakia between the mid-1940s and the end of the 1980s, at the same time providing a multifaceted characterization based on a representative sample of fifty prefab housing schemes in Bohemia and Moravia. Each of them was subjected to a thorough artistic-historical analysis outlining the

development of the housing scheme's concept, providing brief information about its authors, describes its urbanistic concept, prefab technology used, and artefacts and decorations. Added to the above is a set of interdepartmental studies analyzing different aspects of the historical development of prefab housing schemes. The compact collective of authoresses and authors has succeeded in presenting the prefab housing schemes, no matter how similar they may seem, as a varied and dynamically developing phenomenon, which fact is underlined by excellent work with archival photographs and the generally outstanding graphic layout of the publications. The only critical comment the reviewer has is that the authors were so absorbed by the architectural aspect of the matter that they tended to overlook substantial changes of the socialist urbanism in Czechoslovakia.

Keywords: Czechoslovakia; prefab houses; prefab housing schemes; architecture; housing; Communist regime

On symptoms of totalitarianism in everyday life and their artistic depiction

Pavel Vlk

Klímeš, Ivan and Jan Wiendl (eds). *Kultura a totalita*, Vol. 4: *Každodennost*. Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, 442 pp., ISBN 978-80-7308-701-2.

The reviewed publication is the last volume of the remarkable collective publication project comprehensively titled *Culture and Totalitarianism*, in which its editors, film historian Ivan Klímeš and literary historian Jan Wiendl, attempt to present the notion of "totalitarianism" through an analysis of its manifestations in art and culture in the Czech public space in the 19th and 20th century, since the national renaissance until the fall of the Communist regime. They approach the notion of totalitarianism in an innovative and unconventional manner, reflecting it not primarily in a political framework, but against a broader backdrop, using an interdisciplinary interconnection of philosophy and selected art disciplines. While the previous volumes were examining manifestations of the broadly defined totalitarianism in connection with the topics of nation, war, and revolution, the final one, titled *Everydayness*, focuses on manifestations of totalitarianism in artistic depictions of everydayness. The reviewer presents in detail the initial, more general studies, as well as different case analyses and insights into the history of literature, film, and theatre, concluding that the publication is an inspiration for interested parties from many fields and it has succeeded in meeting its objective.

Keywords: culture; totalitarianism; Czech Lands; Czechoslovakia; Communist regime; history of literature; history of film; history of theatre

Domestic comics of the 20th century

Three volumes of comprehensive history

Lucie Kubíčková

Prokúpek, Tomáš, Pavel Kořínek, Martin Foret, and Michal Jareš. *Dějiny československého komiksu 20. století*, Vols. 1–3. Prague: Filip Tomáš – Akropolis, 2014, 996 + 87 pp., ISBN 978-80-7470-061-3.

The reviewer presents a three-tome publication titled *History of the Czechoslovak comics of the 20th century* and written by four authors as the most comprehensive work on the history of comics in the Czech Lands and Slovakia, or in Czechoslovakia, in the twentieth century. In addition to the text, an opulent graphic accompaniment containing more than five hundred illustrations plays an equal role; an important part of the work is a rich technical apparatus concentrated in the third volume. In the reviewer's opinion, a clear arrangement of the contents, unified methodology, and chronological structure of chapters contribute to a generally positive impression of the book. The chapters bring, in particular, an overview and description of Czechoslovak pictorial serials as well as domestic translations of foreign comics, but there is also a description of a more general historical context and a capture of the period (frequently rather critical) reflection of this pop culture phenomenon. However, much less space has been devoted to an analysis of transformation of comics in Czechoslovakia and their context. Still, the reviewer believes the work is, save for a few minor details, beyond reproach, its uniqueness and contribution are illustrated by many awards and nominations it has earned.

Keywords: Czechoslovakia; comics; history of literature; history of art; Communist regime

Embarrassment over the monumental work on the history of the Czechoslovak comics

Martin Franc

Prokúpek, Tomáš, Pavel Kořínek, Martin Foret, and Michal Jareš. *Dějiny československého komiksu 20. století*, Vols. 1–3. Prague: Filip Tomáš – Akropolis, 2014, 996 + 87 pp., ISBN 978-80-7470-061-3.

The reviewer sees the three-tome publication titled *History of the Czechoslovak comics of the 20th century* as a work which is impressive at first sight and based on extraordinarily voluminous and meticulous heuristics bringing amazing results in the form of a mass of reliable and often hitherto unknown information, and with an excellent graphic design. However, the superb positivistic performance of the

authors implies, in the reviewer's opinion, a problem with the reader's ability to absorb the deluge of data often presented as tiresome lists of authors, names and characteristics of the pictorials without a framework that would keep them together. As a result, the general impression is fragmentary rather than compact and concise. In addition, the authors perceive comics as a specific literary-graphic genre and almost ignore interactions between this pop culture phenomenon and the society. The reviewer concludes that the authors have created a basic inventory of Czech and Slovak comics, but have not progressed toward a structured historical analysis.

Keywords: Czechoslovakia; comics; history of literature; history of art; Communist regime

Three discussions on students' everydayness during the socialist period

Michael Polák

Nebřenský, Zdeněk. *Marx, Engels, Beatles: Myšlenkový svět polských a československých vysokoškoláků 1956–1968*. (České moderní dějiny, Vol. 1.) Prague: Academia and Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 2017, 422 pp. + illustrations, ISBN 978-80-200-2668-2 and 978-80-87782-66-8.

The publication titled *Marx, Engels, Beatles: Mental world of Polish and Czechoslovak university students 1956–1968* deals with three areas which were closely related to everyday life of male and female students in the system of state socialism – students' marriages, planned employment and students' clubs – from a perspective of a comparison of Bohemia and Moravia, Slovakia and Poland during the post-Stalinist period. The author perceives the latter as a specific time; following the disclosure of the so-called personality cult in 1956, a new socialist ideology was formulated, which was supposed to become an alternative to both Stalinism and capitalism. The connecting link of the three topics is an increasing accent on the differentiation of interests of various social groups which the author interprets as one of the principal aspects of the post-Stalinist ideology. The reviewer admits the author has a deep insight into the matter, appreciating particularly his presentation of a number of local and nationwide discussions which somewhat contradict the general opinion on the state socialism's rigidity. On the other hand, he reprimands the author that his interpretation is not supported by enough arguments, lacks a clear interpretation line and also an appropriate generalization. It also does not indicate clearly enough what constitutes the core of the post-Stalinist ideology and whether it is, as a matter of fact, even possible to refer to post-Stalinism as a specific historical period.

Keywords: Czech Lands; Slovakia; Poland; Czechoslovakia; students; everydayness; state socialism; post-Stalinism

The inconspicuous charms of socialist fashion

Petra Schindler-Wisten

Hlaváčková, Konstantina. *Móda za železnou oponou: Společnost, oděvy a lidé v Československu 1948–1989*. Prague: Grada, 2016, 288 pp., ISBN 978-80-247-5833-6.

In the reviewer's opinion, the book on transformations of dressing and fashion trends in Czechoslovakia in the second half of the twentieth century titled *The fashion behind the Iron Curtain: The society, attires and people in Czechoslovakia 1948–1989* aims at readers who are interested in everyday life during the Communist era, but do not have any professional education in fashion. The authoress presents various aspects of formation of fashion attire in Czechoslovakia since early post-war years till the late 1980s, describes activities of textile and garment factories, and also efforts of people to dress decently and fashionably, the circumstances notwithstanding. She outlines, against the backdrop of changing political and social tendencies, how dressings and fashion were reflecting the society's way of life and ideals, and at the same time draws attention to the fact that even the appearance of one's attire may become a part of the political struggle and a tool shaping the individual's attitude toward the society. The book also describes life stories of some fashion designers and captures the reader's attention by an excellent graphic design and many illustrations.

Keywords: Czechoslovakia; fashion; everydayness; Communist regime

Middle East in a comparative perspective

Adam Coman

Černý, Karel. *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015*. Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2017, 577 pp., ISBN 978-80-7422-595-6; English edition: *Instability in the Middle East: Structural changes and uneven modernisation 1950–2015*. Prague: Charles University – Karolinum Press, 2017, 476 pp., ISBN 978-80-246-3427-2.

An abridged English version of this review has been published in the online version of the *British Journal of Middle East Studies*, Vol. 46, No. 3 (2019). The book by Karel Černý, published simultaneously in English and Czech (with the title *The great Middle Eastern instability: The Arab Spring, post-revolution chaos, and uneven modernization 1950–2015*), offers, in the reviewer's opinion, a unique and original analysis of a broad spectrum of issues which the Middle East region has had to face roughly since the end of WW2. The author analyses modernization processes in local politics, economies, education, and media, as well as demographical changes

and urbanization, finding the roots of the regional instability in a disharmony of the above spheres. He sets his studies of these regions into several macrohistoric-sociological comparative frameworks illustrating both specific and general aspect of the modernization process in the Middle East. In doing so, he evaluates the roles of Islam and post-colonialism as two indispensable factors of the situation in the Middle East in responsive and unconventional manner. Černý backs his analysis and conclusions by a broad selection of secondary published sources and a firm theoretical anchoring, but also by original and detailed empirical research and his own productive theoretical model. Thanks to the above, the author is able to present to us an accurate and convincing picture of the processes and events leading to the tumultuous Arabian Spring and subsequent events.

Keywords: Middle East; modernization; social instability; Arabian Spring; Islam; post-colonialism

The confession of Tomas Venclova

Dagmar Petišková

Hinsey, Ellen and Tomas Venclova. *Magnetic North: Conversations with Tomas Venclova*. Rochester (New York), University of Rochester Press, 2017, xvi + 405 pp., ISBN 9781580465861.

The reviewer characterizes the publication as a book of confessions and recollections, in which Ellen Hinsey, an independent American researcher, questions Tomas Venclova, a writer, poet, translator, leading Lithuanian intellectual and Professor Emeritus of Slavic languages and literature at the Yale University. In his answers, Venclova summarizes and takes stock of his eighty-year life story, which was primarily associated with political events and the artistic, mainly dissident, community of the former Soviet state. However, the book of interviews also finds room for a more distant Lithuanian history with the country's complex and equivocal political and ethnic situation, linguistic excursions into the nation's past, or deliberations over phenomenon of exile. In the last part of the book, Venclova gets the reader acquainted with the life of the Lithuanian, Russian, and Ukrainian diaspora in the United States, and does not evade even controversial issues of the current Lithuanian politics.

Keywords: Lithuania; Soviet Union; Tomas Venclova; Soviet culture; history of literature; exile

Authoresses and authors

Adam Coman

A doctorand in historical sociology at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague. His subjects include histories of Zionism and nationalistic movements, especially in the Middle East context.

Markéta Devátá (1968)

A historian and Russian studies expert, researcher and head of the History of Memory WG at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She specializes in the ideologization of social science disciplines in Czechoslovakia after 1945, history of universities in the 20th century, interwar history of Russian and Ukrainian scientific institutions in Czechoslovakia, and memory sites related to the Communist past in today's Czech Republic. She has published the book *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Prague 2014) and together with Doubravka Olšáková, Vítězslav Sommer and Peter Dinuš also the work *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague 2010).

Martin Franc (1973)

A researcher of the Department of History of the Academy of Sciences of the Masaryk Institute – Archives of the Academy of Sciences of the Czech Republic, also lecturing at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague and the chairman of the editorial board of *Kuděj*, a cultural history journal. He focuses on the cultural history in the 19th and 20th centuries, in particular history of eating habits and consumerism, history of scientific policy and history of the lifestyle after 1945. In addition to a number of other studies, he has published the monographs *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague 2003) and *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Prague 2010). Together with Jiří Knapík, he wrote a two-tome publication titled *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Prague 2011) and the monograph *Volný čas v českých zemích, 1957–1967* (Prague 2013); together with Vlasta Mádlová, they published the bilingual *History of the Czech Academy of Sciences in pictures / Dějiny Akademie věd v obrazech* (Prague 2014). He and Jakub Jareš were the leaders of the team of authors who wrote the monograph *Mezi konkurencí a spoluprací: Univerzita Karlova a Československá akademie věd 1945–1969* (Prague 2018); and he and Jiří Knapík

were the leaders of the team of authors of the monograph *Mezi pionýrským šátkem a mopedem: Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970* (Prague 2018).

Václav Horčíčka (1971)

Full Professor and Director of the Institute of Global History of the Charles University in Prague, Chairman of the Study Board and head of the Latest History Seminar at the institute. His preferred subjects of research include the history of elites, in particular nobility, in Central Europe, latest global history with an accent on the Great War, and history of international relations in the 20th century. In addition to many studies, he has published the monographs *Rakousko-uherská politika vůči sovětskému Rusku v letech 1917–1918* (Prague 2005), *Vztahy Rakousko-Uherska a Spojených států amerických v období první světové války* (Prague 2007), and *Lichtenštejnové v Československu* (Prague 2014). He is a co-author of other books, such as *Na rozcestí: Rakousko-uherská zahraniční služba v posledních letech existence monarchie* (together with Jan Županič and Hana Králová, Prague 2009), *Lichtenstein und die tschechoslowakischen Konfiskationen von 1945: Vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart* (together with Roland Marxer, Vaduz 2013), and also of its Czech translation *Lichtenštejnsko a československé konfiskace z roku 1945: Od druhé světové války po současnost* (Brno 2015), and *Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století* (together with Jan Županič, Prague 2017).

Michaela Janečková (1982)

She holds a degree in architecture and works for the Museum of Decorative Arts in Prague as a lecturer/researcher in the “Architecture and Politics” project. She focuses especially on the history of architecture in the second half of the 20th century and its sociopolitical context. She participated in a research project examining and analyzing prefab housing schemes in Czechoslovakia and her texts were published in printed deliverables of the project, namely *Paneláci 1: Padesát sídlišť v českých zemích. Kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku* and *Paneláci 2: Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989. Kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště: Plány, realizace, bydlení 1945–1989* (ed. Lucie Skřivánková, Rostislav Švácha, Eva Novotná, Martina Koukalová and Karolina Jirkalová, Prague 2016 and 2017).

Peter Jašek (1983)

A Slovak historian, Director of the Scientific Research Section of the National Memory Institute in Bratislava. He focuses on the Slovak history in the 20th century, especially on the second half of the 1960s and the so-called normalization, the fall of the Communist regime, and activities of the Slovak political exile. He is the author of the political monograph *Vasil Bilak: Zradca alebo kolaborant?* (Bratislava 2017) and one of the authors of the monographs *V stopách železného Felixa: Štátna bezpečnosť na Slovensku v rokoch 1945–1989* (together with Matej Medvecký and Jerguš Sivoš, Bratislava 2012) and *Slovenskí generáli 1939–1945* (together with Bronislav Kinčok and Martin Lacko, Prague 2013). He is also the editor of several omnibuses, the

author of a number of specialized studies, and has also participated in preparations of exhibitions dedicated to Slovakia's modern history.

Lucie Kubíčková (1993)

A graduate of M.A. studies of Electronic Culture and Semiotics at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, a doctorand at the Metropolitan University in Prague. She devotes her attention mainly to an analysis of transformation of promotional and advertising photographs through effects of Instagram.

Dagmar Petišková (1959)

She works at the Bibliographic Department of the J.A. Comenius National Pedagogical Museum and Library in Prague and her research subject are Czech-Ukrainian literary relations. She edits omnibuses dedicated to Ukrainian émigrés in the Czechoslovak Republic, including: *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu* (Prague 2005), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Prague 2006), and *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda* (Prague 2009).

Michael Polák (1990)

A doctorand at the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. He deals with the period of state socialism in Czechoslovakia, with an accent on social movements, policy of the street, university policy, neo-Nazism, Fascism, and history of the Holocaust.

Petr Roubal (1975)

A researcher of the Department of Political History of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. He focuses on research of modern political rituals and legitimization strategies of the Communist regime, history of socialist sports activities and the Sokol organization, history of the Czechoslovak parliamentarism and right-wing parties after 1989, contemporary history of Prague, and history of socialist urbanism. He has published the monograph *Československé spartakiády* (Prague 2016), a study titled *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Prague 2013), and participated in the collective monograph *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (together with Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Jiří Suk and Tomáš Zahradníček, Prague 2011).

Marcela Rusinko (Chmelařová) (1976)

A historian of art and economist; she lectures on the history of modern and contemporary art at the Seminar of Art History of the Faculty of Arts of the Masaryk University in Brno. She focuses on the theory and history of private collections, provenience research of movements of art collections in the Communist Czechoslovakia, and the history and present of Czech art museums. She is the authoress of the art monography *Richard Fremund* (Prague 2014) and the publication „*Snad nesbíráte obrazy?*“ *Cesty soukromého sběratelství moderního umění v českých zemích*

v letech 1948–1965 (Brno 2018); together with Vít Vlnas, she prepared an exhibition-cum-publication project titled *Sobě ke cti, umění ke slávě: Čtyři století uměleckého sběratelství v českých zemích* (Brno – Plzeň 2019). She is also the curator of a number of exhibitions and the authoress of texts for their catalogues.

Petra Schindler-Wisten (1976)

A researcher and the head of the Center of Oral History of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She focuses on the holiday homeowners' subculture in Czechoslovakia in the second half of the 20th century; everydayness during the so-called normalization period; and ethical and legal aspects of oral history. She has published, inter alia, the monograph *O chalupách a lidech: Chalupářství v období tzv. normalizace a transformace* (Prague 2017).

Milan Sovilj (1981)

A Serbian historian, a researcher at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. He focuses on the history of Czechoslovak-Yugoslav relations and the history of Yugoslavia. Apart from a number of studies most of which have been published in Serbia, he has published the monographs *U potrazi za nedostižnim: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (Belgrade 2012) and *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československa do okupace Království Jugoslávie* (Prague 2016).

Luboš Veselý (1978)

A historian at the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic, currently holding a diplomatic post at the Czech Embassy in Moscow. His subject is the contemporary history of Central and Eastern Europe, in particular the Ukraine and Russia.

Pavel Vlk (1991)

A graduate of M.A. studies of Electronic Culture and Semiotics at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, a doctorand at the Metropolitan University in Prague. He devotes himself to reflections of transformations in analyses of audiovisual media and constructions of the neuro-scientific discourse in the field of media studies.

Jan Županič (1972)

Professor and the head of the Modern Age History Seminar at the Institute of Global History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. He focuses on modern European history and the history of nobility and elites in the 19th and 20th centuries. In addition to a number of studies, he has published the monographs *Nobilitační privilegia pro obránce pražských měst roku 1648* (Prague 2001), *Nová šlechta Rakouského císařství* (Prague 2006), *Rakousko-Uhersko a polská otázka za první světové války* (Prague 2006), and *Židovská šlechta podunajské monarchie: Mezi Davidovou hvězdou a křížem* (Prague 2012). He is a co-author

of other books, such as *Na rozcestí: Rakousko-uherská zahraniční služba v posledních letech existence monarchie* (together with Václav Horčíčka and Hana Králová, Prague 2009), *Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století* (together with Václav Horčíčka, Prague 2017), and *Nobilitas Iudaeorum: Židovská šlechta střední Evropy v komparativní perspektivě* (together with Michal Fiala, Prague 2017).

Contents

Studies and essays

- Václav Horčíčka –
Jan Županič The first Czechoslovak land reform as
a foreign policy factor
A contribution to a less known aspect of Czechoslovak-
Austrian relations between 1918 and 1938 449
- Milan Sovilj Beginnings of the Czechoslovak and Yugoslav exile
governments in London in WWII
Expectations, possibilities, and reality 472
- Marcela Rusinko Normalization equation of an art historian
The criminal case of Jaromír Neumann, 1985–1988 ... 494

Prague Spring 50 years after

- Markéta Devátá The memory of the Prague Spring in the Czech public space
50 years after 522
- Peter Jašek The year 1968 in the memory policy in Slovakia 540

Materials

- Luboš Veselý The Ukrainian factor of the Prague Spring?
Petro Shelest and the Czechoslovak year 1968
in the light of documents of the Secret Police
of the Ukrainian Soviet Socialist Republic 558

Reviews

- Michaela Janečková Dictate of the Communist policy, or legacy
of the art avant-garde? 585

Petr Roubal	Colourfulness of the prefab house grey	594
Pavel Vlk	On symptoms of totalitarianism in everyday life and their artistic depiction	598
Lucie Kubičková	Domestic comics of the 20th century	604
Martin Franc	Embarrassment over the monumental work on the history of the Czechoslovak comics	609
Michael Polák	Three discussions on students' everydayness during the socialist period	614
Petra Schindler-Wisten	The inconspicuous charms of socialist fashion	618
Adam Coman	Middle East in a comparative perspective	622
Dagmar Petišková	The confession of Tomas Venclova	627
<i>Annotations</i>		633
<i>Abstracts</i>		639

Vítězslav Sommer a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2019, 296 stran, ISBN 978-80-7422-674-8 a ISBN 978-80-7285-225-3.

Ačkoliv ideální technokracie nikdy nevznikla, myšlenka, že je nutné řídit stát jako firmu, aby společnost dospěla k blahobytu a stabilitě, našla vlivné stoupence v různých politických a regionálních kontextech. Československo v době vlády KSČ nebylo výjimkou. Tato kniha ukazuje, že technokratický socialismus, který se prosadil v Československu po roce 1968, nebyl negací pražského jara. Naopak, „normalizační“ důraz na vládnutí prostřednictvím expertů a na hospodářskou výkonnost byl pragmatickým navázáním na technokratické tendence přítomné v reformním komunismu šedesátých let.

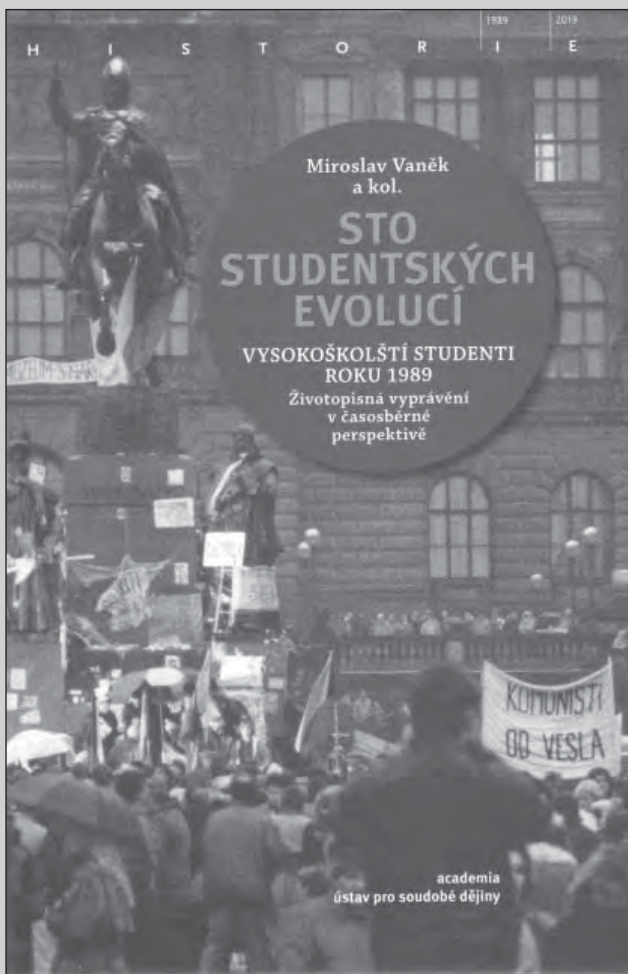
■ MICHAL KOPEČEK (ed.)
ARCHITEKTI
DLOUHÉ ZMĚNY
EXPERTNÍ KOŘENY POSTSOCIALISMU
V ČESKOSLOVENSKU

edice historické myšlení
ARGO/FF UK/ÚSD AV ČR

Michal Kopeček (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Edice Historické myšlení, sv. 77. Praha, Argo – Filozofická fakulta UK – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019, 365 stran, ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6.

Kolektivní monografie výzkumných pracovníků ÚSD (Adéla Gjurčicová, Michal Kopeček, Petr Roubal, Matěj Spurný a Tomáš Vilímek) nabízí originální pohled na dobu pozdní komunistické diktatury, demokratické revoluce roku 1989 a počátků budování liberální demokracie a kapitalismu v Československu, respektive České republice. Věnuje se analýze expertních forem vládnutí a jejich legitimizaci před rokem 1989, jakož i přenosu expertního vědění a praktik politicko-sociálního řízení v době obnovování demokratického řádu. Autoři vycházejí z premisy, že to, co se nazývá „neoliberální vládnutí“, bylo umožněno nikoli jen importem západních politických a kulturních vzorců, nýbrž také řadou intelektuálních, mentálních i sociokulturních kontinuit s dobou pozdního socialismu. Tyto předpoklady a hypotetické kontinuity v době trvání „dlouhé systémové změny“ let 1980–1995 jsou v centru pozornosti jednotlivých studií, věnovaných právní vědě, sociologii, urbanistice, environmentalistice, psychoterapii, podnikovému managementu a teorii řízení.

Miroslav Vaněk a kol.: *Sto studentských revolucí: Vysokoškolští studenti roku 1989. Životopisná vyprávění v časoběrné perspektivě*. Praha, Academia, 2019, sv. 1–3, 1596 stran, ISBN 978-80-200-3027-6.

Třísvazková kolektivní monografie, navazující na starší a aktuálně znovu vydanou publikaci *Sto studentských revolucí*, usiluje zachytit, analyzovat a shrnout posuny a významy spjaté s autentickou zkušeností stovky narátorů a narátorek, kteří jako bývalí studentští aktivisté prožili demokratickou revoluci roku 1989. S použitím časoběrného přístupu, využitého v tuzemské orální historii zcela poprvé, autoři a autorky osvětlují jak jejich osobní životy a profesní kariéry, tak konstanty i proměny jejich veřejného působení a politických postojů během třiceti let od pádu komunistického režimu.